

Հասմիկ Սիմոնյան

**ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ
1912-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

ԵՐԵՎԱՆ 2024

32(47.925)

Ս-50

ՀԱՍՄԻԿ ԳՈՒՐԳԵՆԻ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

հշ

ԱՐԵՎՄՏԱՅԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄԻՏՔԸ 1912-1923
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

6686

ԵՐԵՎԱՆ
2024

ՀՏԴ 32(091)(479.
25):94(479. 25)
ԳՄԴ 66. 1(52):63. 3(52)
Ս 504

Աշխատանքը կատարվել է Խ. Աբովյանի
անվ. ՀԴՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնում
Հրատարակվում է ԵՊՀ պատմության
Ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝
պ. գ. դ., պրոֆեսոր Վահան Մելիքյան
Գրախոսներ՝
պ. գ. թ., պրոֆեսոր Ավետիս Հարությունյան
պ. գ. թ., դոցենտ Գեղամ Հովհաննիսյան

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ՀԱՄԱԻՎ ԳՈՒՐԳԵՆԻ

Ս 504 Արևմտահայ բաղաբաղական միտքը 1912-1923 թվականներին / Հ. Գ.
Սիմոնյան. - Եր.: Հեղ. հրատ., 2024. - 108 էջ:

Մենագրության մեջ սկզբնաղբյուրների և գրականության համակողմանի քննության ու վերլուծության արդյունքում ներկայացվել են արևմտահայ բաղաբաղական, հասարակական և հոգևոր գործիչների հայացքները, կողմնորոշումները և դիրքորոշումները 1912-1923 թթ. Հայկական հարցի վերաբացման շրջանից մինչև Լոզանի խորհրդածողովն ընկած ժամանակահատվածը: Հայկական ուժեղ և ազդեցիկ բաղաբաղական գործոնի ձևավորման հեռանկարը պահանջում է վերանայել և վերագնահատել հայ ժողովրդի անցած ուղու կարևոր ու բեկումնային իրադարձությունների նկատմամբ բաղաբաղական մտքի վերաբերմունքն ու գնահատականները: Այդ համատեքստում առանձնանում է հատկապես արևմտահայ բաղաբաղական մտքի լուսաբանումը, որն անմիջականորեն առնչվում է Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության և հարակից հիմնահարցերին, ուստի և կենտրոնական տեղ է գրավում հայկական պահանջատիրության շուրջ միասնական, համագգային մոտեցման և ծրագրի մշակման բաղաբաղականության մեջ:

Մենագրությունը նախատեսված է պատմաբանների, բաղաբաղական, կուսակցական գործիչների և ընթերցող լայն հանրության համար:

ՀՏԴ 32(091)(479. 25):94(479. 25)
ԳՄԴ 66. 1(53):63. 3(53)

ISBN 978-9939-0-4456-9 © Սիմոնյան Հասմիկ Գուրգենի, 2024

Նվիրում են սիրելի
մայրիկիս՝
Անահիտ Այվազի
Հակոբյանի
70-ամյա
հոբելյանին

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Արևմտահայ քաղաքական միտքը 1912-1914 թթ. Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում և Առաջին աշխարհամարտի տարիներին

1. 1. Արևմտահայ քաղաքական միտքը Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում (1912-1914 թթ.) 13
1. 2. Կամավորական շարժումն արևմտահայ քաղաքական մտքի գնահատմամբ.....42
1. 3. Հայոց Մեծ եղեռնը և արևմտահայ քաղաքական մտքի դրսևորումները63

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Արևմտահայ քաղաքական միտքը Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920 թթ.)

2. 1. Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծումը արևմտահայ քաղաքական մտքի քննարկումներում.....79
2. 2. Հայոց Ազգային պատվիրակության մոտեցումները Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ 108

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Արևմտահայ քաղաքական միտքը 1921 - 1923 թվականներին

3. 1. Լոնդոնի խորհրդածրոյվը և արևմտահայ քաղաքական մտքի աշխուժացումը 143
3. 2. Արևմտահայ քաղաքական միտքը և Լոզանի վեհաժողովը 161

ՎԵՐՉԱԲԱՆ.....173

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ..... 181

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկա ուսումնասիրությամբ մենք նպատակ ենք հետապնդել լուսաբանելու արևմտահայ քաղաքական մտքի զարգացման տրամաբանությունը 1912-1923 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում, երբ հայ ժողովրդի համար տեղի էին ունենում կարևոր նշանակություն ունեցող իրադարձություններ:

Մեր նպատակի իրականացումը մենք կարևոր և արդիական ենք համարել մի շարք տեսանկյուններից.

1. Փաստերի համակողմանի ուսումնասիրության ճանապարհով հայ քաղաքական մտքի ծախողումների պատճառների բացահայտումը կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ արդի հայ քաղաքական միտքը հուզող հարցերի պարզաբանման և այն համոզմունքի ամրապնդման համար, որ մեծ տերություններին չպետք է հնարավորություն ընձեռել շահարկելու Հայկական հարցը:

2. Հայ քաղաքական մտքի մեջ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած վայրիվերումներն այսօրվա համար էլ արդիական են դարձնում այն հայեցակետը, որ ռազմաքաղաքական դաշինքները չպետք է շփոթել քաղաքական կույր կողմնորոշումների հետ և ճիշտ հասկանալ Հայոց ցեղասպանության ճանաչմամբ շահագրգռված տերությունների անկեղծ կամ հետին ու խորքային նպատակները:

3. Հայ քաղաքական մտքի 1912-1923 թթ. փաստացի պարտության ընկալումն ու դասերն արդիական են դառնում նաև այսօրվա քաղաքական մտքի համար, քանի որ այսօր էլ քաղաքական դաշնակիցներ հնարավոր է գտնել միայն սեփա-

կան հնարավորությունների ընդլայնման և սեփական ուժերին ապավինելու կարգախոսի՝ որպես քաղաքական և ռազմական հաղթանակներին հասնելու կարևորագույն պայմանով:

4. Կարևոր է նաև այն, որ պետականության արարման սկզբնափուլում քաղաքական ձախողումների կարող են հանգեցնել տարածքային «առավելագույն» պահանջները:

Մեր առջև ծառայած նպատակին հասնելու համար կարևոր ենք համարել հետևյալ խնդիրների պարզաբանումը:

- Փաստերի համակողմանի վերլուծությամբ փորձել ենք ճշտել, թե քաղաքական միտքն արդյոք ընթանում էր այն ուղղությամբ, որի ավարտը կարող էր արդյունավետ լինել համայն հայության շահերի բավարարման տեսակետից:

- Արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը ինչպիսիք դիրքորոշումներ էր որդեգրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման խնդրի առնչությամբ: Այդ առումով արդյոք դրանցում կային տարբերություններ:

- Փորձել ենք պարզաբանել, թե 1912-1914 թթ., Հայկական հարցի վերաբացումից սկսած մինչև Լոզանի խորհրդաժողով արդյոք ճիշտ ուղով էր ընթանում արևմտահայ քաղաքական միտքը, երբ ապավինում էր մեծ տերություններին՝ անտեսելով այն խաբկանքը, որ ճաշակել էր Առաջին աշխարհամարտի սկզբնավորումից ի վեր:

- Փորձել ենք ճշտել, թե արդյոք ՀՀ անկման պատճառների մեջ կարևոր դերակատարություն չունեցավ այն հարցը, որ չափազանց լայն սահմանների պահանջով հանդես եկան հայ քաղաքական ղեկավարները:

- Ձգտել ենք համակողմանիորեն լուսաբանել արևմտահայ քաղաքական մտքի դեգերումները վերոհիշյալ ժամանակահատվածում և այդ քաղաքական մտքի դիվանագիտական պարտություններում չանտեսել նաև սեփական սխալները:

Մեր ընտրած նպատակներն ու խնդիրները հիմնավորվում են հետևյալով:

Հաճախ հայ քաղաքական մտքի մարտավարական և ռազմավարական սխալներն անտեսվում են այն պատճառա-

բանությամբ, թե դրանով ջուր ենք լցնում թուրքական պատմագիտության ջրաղացին, որը փորձում է հիմնավորել այն հայեցակարգը, թե հայերին կոտորել են, քանի որ նրանք ունեցել են անջատողական ձգտումներ և նպաստել են մեծ տերությունների ու մասնավորապես Ռուսաստանի կողմից Թուրքիան մասնատելու քաղաքականության իրականացմանը: Սակայն հայերը, եթե անգամ ունեցել են նմանատիպ ձգտումներ, որն անշուշտ վիճելի է, քանի որ հայ քաղաքական կազմակերպությունների ծրագրային դրույթներում եթե խոսք է գնացել անկախության մասին, ապա գործնականում նրանք բավարարվել են միայն բարենորոգումների պահանջով: Ճշմարտությունը պահանջում է շեշտել, որ հայոց մեծ ողբերգությանը անուղղակի նպաստեցին նաև Մեծ տերությունները, որոնց նկատմամբ վստահության կորստի բազմաթիվ դեպքերից հետո էլ հայ քաղաքական միտքը շարունակում էր հավատալ նրանց օգնությամբ ազատագրվելու՝ պատմական քննություն չբռնած գաղափարին: Մեկդարյա հեռավորությունից այսպիսի տեսակետներ արտահայտելն իսկապես անշնորհակալ գործ կարող էր դիտարկվել: Բայց չէ որ իրադարձությունների զարգացման այս ժամանակաշրջանում, ինչպիսին են 1912-1923 թթ., արևմտահայ և առհասարակ հայ քաղաքական մտքի այնպիսի գործիչներ են եղել, որոնք ընդդիմադիր կեցվածք են ունեցել քաղաքական մեծամասնության նկատմամբ, սակայն ժամանակի մեջ ճիշտ չեն ընկալվել և այսօր ենք միայն ընկալում նրանց քաղաքական հեռատեսությունը:

Արևմտահայ և արևելահայ ղեկավարները 1912 թ. Հայկական հարցի վերաբացումով՝ որպես հզորների քաղաքական շահերի բաղկացուցիչ, փորձեցին տեսնել նաև հայ ժողովրդի քաղաքական շահերը՝ պահպանելով իրենց հավատարմությունը նրանց նկատմամբ՝ մինչև Հայկական հարցի ձախողումը Լոզանի խորհրդաժողովում և նրա արդյունքում կնքված պայմանագրում: Այս ամենն այն դեպքում, երբ այդ տերությունները, իրար հետ դաշինքի մեջ լինելով, հրաժար-

վում էին արդեն միմյանց նկատմամբ հավատարմությունից, իսկ բուլշևիկ-քեմալական դաշինքի պայմաններում նույնիսկ պայքարում էին Քեմալի հետ բարեկամանալու համար: Հայ քաղաքական միտքն այդպես էլ չէր շրջանցում «մշտական բարեկամների և մշտական թշնամիների» մասին սին կարգախոսները:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբնավորումով, երբ օրակարգից դուրս մղվեց բարենորոգումների խնդիրը, թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ ղեկավար գործիչներն առաջնորդվեցին այն թյուր մտածողությամբ (չնչին բացառություններով), որ շուտով Ռուսաստանը, իր տված խոստմանը համաձայն, կազատագրի Արևմտյան Հայաստանը: Այստեղ էլ նրանք սխալվեցին, քանզի Ռուսաստանը ոչ թե ազատագրեց Արևմտյան Հայաստանը, այլ գրավեց այն այնպիսի մի իրավիճակում, երբ տեղի հայ բնակչությունը 1914-1916 թթ. ընթացքում մասամբ կոտորվել էր, մասամբ էլ հայրենագրվել:

Կամավորական ջոկատներով և ռուսական զենքի օգնությամբ հաղթանակի հասնելու մարտավարությունն իրեն դարձյալ չարդարացրեց: Սակայն Հայոց Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշան, որն արևմտահայության շահերի լիազոր-ներկայացուցիչն էր, կյանքի կոչեց նոր՝ Հայկական լեգեոնի ստեղծման ֆրանսիական առաջարկը՝ Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան ազատագրելու հույսով, այն ղեկավարելով, երբ Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով որոշված էր այդ տարածքների հարցը, իսկ Ռուսաստանը չէր կատարել Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու իր խոստումը: Փաստորեն, դաշնակիցներին օգնելու համատեքստում Հայկական հարցի լուծումը տեսնող արևմտահայ քաղաքական միտքը դարձյալ ճախողվել էր:

Արևմտյան Հայաստանի գրավումից հետո ցարական Ռուսաստանը հրաժարվում է նրա ինքնավարության խոստումներից՝ ստեղծելով Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-նահանգապետությունը: Այս իրավիճակում և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ քաղաքական մտքի գործիչները որդեգրում են

այն շենացնելու և հայացնելու մարտավարությունը, որի դրական արդյունքները զգալի էին, ի դեմս Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության ստեղծմամբ (1917 թ. մայիս), որին խանգարեց 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը: Ռուսական բանակի կազմալուծման պայմաններում հօդս ցնդեց Արևմտյան Հայաստանում պետականության աստիճանական առարկայացման գաղափարը, և թուրքական առաջխաղացման արդյունքում գրավվեցին Արևմտյան Հայաստանը, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի մի մասը:

1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի շնորհիվ թուրքական արշավանքի կասեցումից և Բաթումում դիվանագիտական գործընթացների արդյունքում Անդրկովկասի սեյմի լուծարումից հետո, երբ հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետությունը, արևմտահայ քաղաքական միտքն ընթացավ երկու հիմնական ուղղություններով: Առաջինը նախատեսում էր Արևելյան Հայաստանի տարածքում արևմտահայ գաղթականների բնակության հաստատում: Սրանով փաստորեն արևմտահայերը նպաստում էին նորաստեղծ պետականության ամրապնդմանը:

Սա, անշուշտ, նրանց համար դյուրին խնդիր չէր, քանի որ միշտ էլ անկախության գաղափարը հայ քաղաքական մտքի ընկալումներում պետք է իրականանար Արևմտյան Հայաստանում:

Այս ուղղությանը հետևող արևմտահայ քաղաքական գործիչները գտնում էին, որ Հայաստանի Հանրապետության հետ մեկ ամբողջություն պետք է կազմեր Արևմտյան Հայաստանը: Սա հասկանում էին նաև ՀՀ արևելահայ գործիչները, որոնք 1919 թ. մայիսի 28-ին գնացին Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի մասին ակտի ընդունմանը: Մեր կարծիքով այս ակտը որոշ չափով մեղմացրեց արևելահայերի և արևմտահայերի միջև քաղաքական և հոգեբանական անջրպետը, քանի որ նրանով հստակեցված չէին այն տարածքները, որոնք պետք է ներառվեին անկախ և միացյալ Հայաստանի սահմանների մեջ:

Երկրորդ ուղղությանը հետևող արևմտահայ քաղաքական մտքի գործիչները՝ Պողոս Նուբարի առաջնորդությամբ Արևմտյան Հայաստանի խնդրի լուծումը տեսնում էին ՀՀ-ից տարանջատ:

Մեր աշխատության մեջ ներկայացրել ենք, որ նման դիրքորոշումը ամենևին էլ հեռանկարային չէր և խոչընդոտում էր հաղթող տերությունների վեհաժողովում մեկ միասնական դիրքորոշումով հանդես գալ Հայկական հարցի վերաբերյալ: Պողոս Նուբարի նման մտածող արևմտահայ քաղաքական մտքի գործիչները չափազանց լայն տարածքային պահանջներ էին ներկայացնում դաշնակիցներին, որը տվյալ իրավիճակում չէր բխում համայն հայության շահերից: Ազգային պատվիրակության դիրքորոշումով պայմանավորված, երկրորդական պլան մղվեցին Հայաստանի Հանրապետության այն քաղաքական գործիչները, որոնք ավելի չափավոր սահմանների կողմնակից էին, քանզի գիտակցում էին, որ ավելին ստանալու դեպքում այն անհնար էր պահել սեփական ուժերով: Սակայն Ա. Ահարոնյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը որդեգրեց Ազգային պատվիրակությանը չհակադրվելու դիրքորոշում և հետևեց Պողոս Նուբարի գործելակերպին:

Մենք փորձել ենք հիմնավորել այն տեսակետը, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության շրջանում, թեպետ ԱՄՆ-ի սենատի կողմից Հայաստանի մանդատը մերժվեց, այնուամենայնիվ, Սևրի պայմանագրով այն ստացավ իր բավարարումը, սակայն բուլշևիկ-քեմալական դաշինքի առկայության պայմաններում այլևս անհնարին էր այն կյանքի կոչել: Ուրեմն դարձյալ չեն իրականանում արևմտահայ կամ առհասարակ հայ քաղաքական մտքի բաղձանքները:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո արևմտահայ քաղաքական միտքը, փաստորեն շարունակում էր ընթանալ այն ճանապարհով, որ արևմտահայության խնդիրը՝ որպես միջազգային դիվանագիտության հարց փորձում է առանձին ներկայացնել Արևելյան Հայաստանում տեղի

ունեցած իրադարձություններից, և այդ մտքի առաջատարը դարձյալ Պողոս Նուբարի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունն էր: Դրան հետևում էր Ա. Ահարոնյանի գլխավորած ՀՀ պատվիրակությունը, որը Խորհրդային Հայաստանի առկայության պայմաններում զրկված էր գործունեության իրավական հիմքից: Դա նաև քաղաքական կողմնորոշման խնդիր էր, քանի որ արևմտյան կողմնորոշումը հակադրվում էր ռուսականին, այն էլ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի պարագայում:

1921-1923 թթ. Եվրոպայում գործող հայկական պատվիրակությունները ցանկանում էին մեծ տերությունների օգնությամբ իրականացված տեսնել Սևրի պայմանագիրը, այն դեպքում, երբ արդեն քեմալական շարժումը հաղթանակով էր պսակվում, և նոր Թուրքիան ամենևին ցանկություն չունեք վավերացնելու իրեն մասնատող այդ պայմանագիրը: Հայ քաղաքական միտքը դարձյալ սայթաքումներ էր ունենում այն առումով, որ չէր կարողանում խորանալ աշխարհաքաղաքական նոր գործընթացների մեջ, տերություններից պահանջում էր Վիլսոնյան սահմանների իրականացում Թուրքիայում, սահմաններ, որոնք եթե հրաշքով տրվեին էլ, ապա դրանք պահպանելու ոչ մի երաշխիք չկար: Նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետության գոյության շրջանում մեծ տերությունները կասկածում էին պատվիրակությունների պահանջած սահմաններով Հայաստանի պաշտպանության հնարավորությանը, ուր մնաց այնժամ, երբ Ռուսաստանը կրկին ակտիվացրել էր իր արևելյան քաղաքականությունը. ոչ մի տերություն չէր ստանձնում Հայաստանի մանդատը:

Հայ քաղաքական մտքի թերացումներից էր նաև այն, որ առաջնորդվում էր այն հույսով, թե դաշնակիցները կկարողանան ստիպել Թուրքիային՝ ճանաչելու Սևրի պայմանագիրը, այն դեպքում, երբ վերջիններս հեռատեսորեն ձգտում էին լեզու գտնել Քեմալի հետ՝ խորհրդային մակընթացության առաջն առնելու համար:

Լոնդոնի խորհրդաժողովն ակնհայտորեն ձախողվեց, քանզի հնարավոր չեղավ Թուրքիային պարտադրել պայմա-

նագիր, երբ դաշնակիցներն արդեն հրաժարվել էին Սևրի պայմանագրից: Այստեղ Ֆրանսիան և Իտալիան, այլևս հոգնած պատերազմից և համոզվելով, որ թուրքերը չեն ընդունի պայմանագրի նոր տարբերակը, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նույն օրերին Մոսկվայում ընթանում էր ռուս-թուրքական խորհրդաժողովը (այն ավարտվեց 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով), հիմքեր ստեղծեցին Թուրքիայի հետ անջատ պայմանագիր կնքելու համար: Այս իրավիճակում անընդհատ Արևմտյան Հայաստանը պահանջող հայ քաղաքական գործիչներին հրամցվեց Թուրքիայի սահմաններում՝ տակավին չճշգրտված տարածքներում, «Ազգային օջախ» ստեղծելու սին գաղափարը, ուր իբրև թե պետք է համախմբվեր աշխարհացրիվ արևմտահայությունը: Բնականաբար, Թուրքիան դրան նույնպես դեմ կանգնեց, որովհետև Խորհրդային Ռուսաստանը նրան զիջել էր Արևմտյան Հայաստանը, նաև՝ Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն: Նոր պատերազմից խուսափելու ցանկությամբ պայմանավորված՝ պատերազմ, որը նրանց այլևս չէր հրապուրում, դաշնակիցները ստիպված եղան հրաժարվելու իրենց պահանջներից և ի հակակշիռ Ռուսաստանի ընտրեցին Թուրքիային սիրաշահելու և նրան իրենց համար ոչ կարևորը զիջելու, արմատականը փրկելու մարտավարությունը: Արդյունքում Լոզանի խորհրդաժողովում նրանք չկարողացան իրականացնել «Ազգային օջախի» վերաբերյալ հայերի ձգտումները, որոնցով վերջիններս տարվել էին Լոնդոնի խորհրդաժողովից հետո՝ առանց ծանրութթև անելու դրա՝ կյանքի կոչելու հնարավորության հարցը: Լոզանի խորհրդաժողովին հաջորդած պայմանագրի մեջ կետ անգամ չկար Հայկական հարցի մասին, որը տերությունները նորից քննարկման առարկա էին դարձրել 1912 թ. սկսած, և որի լուծման համար հայ քաղաքական մտքի գրեթե 11-ամյա դեգերումներն անպտուղ ավարտվեցին:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏԵՐԸ 1912-1914 ԹԹ.
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ
ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1. 1. Արևմտահայ քաղաքական միտքը Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում (1912 - 1914 թթ.)

1911 թ. թուրք-իտալական և 1912 թ. բալկանյան պատերազմները նոր հույսեր արթնացրին արևելահայերի և արևմտահայերի շրջանում, որոնք, հաշվի առնելով ներքին և արտաքին նպաստավոր նախապայմանները, 1912 թ. աշնանը բարձրացրին Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածն իրականացնելու խնդիրը: Հայկական հարցը կրկին դարձավ մեծ տերությունների միջազգային դիվանագիտության խնդրո առարկա: Նրանք գնում էին աշխարհի վերածեմանը և այդ նպատակով սիրաշահում հայերին, որի արդյունքում հայազրկվեց Արևմտյան Հայաստանը:

Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում Ռուսաստանը հանդես եկավ նախաձեռնողի և պաշտպանի դերում՝ ելնելով իր քաղաքական և տնտեսական շահերից, քանի որ 1878 թ. Բեռլինում կորցրել էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ձեռք բերածի մի մասը: Ռուսաստանը, Օսմանյան պետության հետ հնարավոր պատերազմը նկատի ունենալով, փորձում էր իր կողմը գրավել հայերին և նրանց ծառայեցնել վերջինիս դեմ իր դարավոր խնդիրների լուծմանը: Այդ մասին Զ. Կիրակոսյանը նշում է, որ «այժմ ցարական դիվանագիտությունն ուզում էր հայոց հարցն իր

ձեռքում դարձնել մի մշտական գործիք ներգործելու համար թուրքաց կառավարության վրա»¹:

Երբ 1912 թ. Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ բարձրացվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրագործման խնդիրը, դրանով տարվեցին հայկական կուսակցությունները՝ դաշնակցականները, հնչակյանները և ռամկավարները, ինչպես նաև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը²:

1912 թ. սեպտեմբերի 19-ին հայ հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանակների մասնակցությամբ Թիֆլիսում հրավիրված ժողովում որոշում կայացվեց դիմել ցարական կառավարությանը՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման համար: Դրան հաջորդեց Գևորգ Տփիսեցի կաթողիկոսի դիմումը Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, ուր խնդրում էր օգնության ձեռք մեկնել արևմտահայությանը: «2 հոկտեմբերի 1912» թվագրված դիմումում կաթողիկոսը մասնավորապես գրում է. «Թուրքիայի անատոլիական վիլայեթներում և Կիլիկիայում հայերը անպատիժ կերպով ենթարկվում են անլուր հալածանքների նրանց սպանում են, թալանում, նրանց կանանց ու աղջիկներին տանում են իրենց հարեմները և շատերին բռնությամբ իսլամացնում են: Հայոց պատրիարքը բազմիցս դիմել է Բարձր Դռանը արդարադատության և իր հոտի պաշտպանության համար, բայց ստանալով միայն փուչ խոստումներ՝ իր հայացքը իմ միջոցով հառում է ռուս մեծ ժողովրդին ու մեր մեծագոր թագավորին և նորին մեծությունից է սպասում պաշտպանություն և հովանավորություն...»³:

¹ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967, էջ 150:

² Տես Ստեփանյան Մ., Սոցիալ-դեմոկրատ հեչակյան կուսակցությունը Առաջին աշխարհամարտի և հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 2005, էջ 30:

³ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի

Կաթողիկոսը կրկին հույսեր էր փայփայում ռուսների հետ կապված, որոնց իրականացման հիմքերը խարխուլ էին և դժվար է համաձայնել այն տեսակետին, թե «... ո՛չ մի կաթողիկոսի օրօք հայկական հարցն այնքան յուսալի ընթացքի մէջ չէ եղել, ինչպէս ներկայ Վեհափառ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի օրօք, շնորհիւ ռուսաց բարեխնամ կառավարութեան գործ դրած եռանդուն միջոցների եւ Վեհափառ Հայրապետի հայրական խոհուն հոգացողութեանց ...»⁴:

Արևմտահայության ծանր վիճակի մասին է վկայում նաև Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Նիկոլայ Գիրսը 1912 թվականի նոյեմբերի 26-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությանն ուղղած իր զեկուցագրերից մեկում, որտեղ գրում է. «Համիդյան վարչակարգի կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված դաժան ու զանգվածային կոտորածներից հետո, երիտթուրքերի կառավարման ժամանակ հայության վիճակը անելանելի դարձավ: Հայ բնակչության նկատմամբ բռնի մահմեդականացման, ավազակային հարձակումների, կոտորածների ու թալանի կազմակերպիչներն ու իրականացնողները օրենքի և իշխանությունների առջև երբեք պատասխանատվություն չեն կրում և չեն պատժվում»⁵:

Ավելորդ համարելով նոր դիմումագրերի և աղերսագրերի մեջբերումները, կցանկանայինք միայն ուշադրություն սևեռել մի կարևորագույն հարցի շուրջ. ցարիզմը կաթողիկոսի միջոցով ցանկանում էր վերստին իր կողմը գրավել արևմտահայությանը, ինչը նշանակում է, որ 1912-14 թթ. արևմտահայ քաղաքական միտքը դեպի Ռուսաստան ուղղորդելու գործում իրենց դերակատարումն են ունեցել արևելահայ ռուսամետ գործիչները: Ընդ որում,

և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 283:

⁴ Ս. Էջմիածինը և հայոց ցեղասպանությունը, հրատ. պատր. Ա. Հարությունյան, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 372:

⁵ Ստեփանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 17:

ցարիզմն այդ ամենն անում էր նաև ելնելով այն մտավախությունից, որ եվրոպական տերությունները, Թուրքիայի դեմ որպես խաղաքարտ կարող էին իրենց ձեռքը վերցնել Հայկական հարցն առաջ քաշելու «պարտականությունը», ինչը երևում է Վորոնցով-Ռաշկովի՝ ցարին հասցեագրած մի նամակից, որտեղ նա շեշտում էր, որ այդ հարցում եվրոպական միջամտությունը դառնում էր անխուսափելի և խորհուրդ էր տալիս շտապել, «որպեսզի նախաձեռնությունը ձեռքից դուրս չընկնի»⁶: Ըստ նրա՝ հակառակ դեպքում Ռուսաստանի հեղինակությունը մեծ հարված կհասցվի և կստիպի հայերին «մեկընդմիջտ ձեռք քաշել ցարի հետ հույսերը կապելուց» և որոնել այլ պաշտպանություն, այն դեպքում, երբ Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր ունենալ «մի համակիր ժողովուրդ այն մարզերում, որոնք իրերի ներկա պայմաններում կամա թե ակամա հեշտություն կարող են գտնվել մեր ռազմական գործողությունների թատերաբեմում»⁷:

Ինչպես համոզվում ենք, ցարիզմի համար կարևորը ոչ թե հայերի փրկությունն էր, այլ նրանց օգտագործումը հօգուտ իր քաղաքական շահերի:

Իսկ ինչպիսի՞ դիրքորոշում ուներ Մեծ Բրիտանիան Հայկական խնդրի նկատմամբ: Ակնհայտ էր նրա արագործնախարարության՝ արտաքնապես շահագրգռվածություն չցուցաբերելու միտումը: Դրան հակառակ՝ Մեծ Բրիտանիայի առաջադեմ հանրությունը, ի դեմս պառլամենտականներ Ն. Բաքսթոնի և Ա. Ուիլյամսի, գտնում էին, որ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունն ակտիվություն պետք է դրսևորի հայկական բարենորոգումների լուծման խնդրում՝ ելնելով ոչ միայն մարդասիրական գաղափարներից, այլ նաև Մեծ Բրիտանիայի «բարի» համբավից, քանի որ 30 տարի առաջ հենց Մեծ Բրիտանիան էր, որ

⁶ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 283:

⁷ Հայ ժողովրդի պայքարություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 6, Երևան, 1981, էջ 520-521:

խոչընդոտեց Հայկական խնդրի լուծմանը: Ըստ Ուիլյամսի, տվյալ խնդրի լուծումը կարող էր նաև ազդել մեծ տերությունների միջև խաղաղության հաստատման վրա⁸:

Մինչև արևմտահայ քաղաքական մտքի ուղղվածություններին անդրադառնալը, որոնք հիմնականում ընթանում էին արևելահայ քաղաքական մտքի մատնանշած ուղով, ավելորդ չենք համարում նշել, որ շուտով ցարական կառավարությունը Թիֆլիսում ստեղծեց իր քաղաքական նպատակներն ընդհանրությանը հասցնելու հայկական քաղաքական մարմին՝ հանձին Ազգային Բյուրոյի և Եվրոպայում Հայկական հարցին հետամուտ հանդիսացող հայոց Ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ: Ազգային պատվիրակության ստեղծման վերաբերյալ բավական հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Վ. Մալեզյանը, որը գրում է. «Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոսը բարեհաճեցաւ Ազգային Պատգամաւորութիւն մը կազմել, որուն նախագահութիւնը պատիւ ըրաւ ինծի վստահիլ եւ որուն միւս անդամներն են՝ Գեր. Գ. Եպիսկ. Իւթիւճեան, Վսեմ. Եագուպ Փաշա Արթին, Տեարք Մինաս Չերազ եւ Յ. Ն. Մոստիշեան»⁹: Ըստ նրա, «... առաջարկուեցաւ Ն. Վեհափառութեան որ Հայկական դատին հետապնդումը վստահուի Պողոս Նուբար Փաշայի հեղինակաւոր նախաձեռնութեան, եւ վերջնոյն մենք եւս ստիպողաբար դիմումներ կատարեցինք որ անվարան այդ գործին գլուխը անցնի... Նամակներ ուղղեցի նախկին Պատրիարք Օրմանեան Սրբազանին՝ որ Պողոս փաշայի կողքին իր ազգանուէր ծառայութիւնը մատուցանէ, կազմուելիք Պատուիրակութեան մաս կազմելով»¹⁰:

Պատասխանատու այդ պաշտոնը ստանձնելուց հետո Պողոս Նուբարը դարձավ ամենաժողովրդական հայր:

⁸ Տես Ղամբարյան Ա., Հայկական հարցը 1912-1914 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, 2006, էջ 212-213:

⁹ Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. Վ. Մալեզյան, գ. 738, թ. 1:

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 739, թ. 221-222:

Նրա մասին Երուանդ Օտյանը գրում է. «Այ լուկ հարուստ բարերար մը ըլլալէ դադրեցաւ անիկա ու դարձաւ յուսոյ փարոս մը, դէպի ուր ուղղուեցան ամէնուն աչքերը»¹¹: Պատվիրակութեան ստեղծումը Օսմանյան պետութեան հետ հնարավոր պատերազմից առաջ նպատակային քայլ էր ցարական իշխանութիւններու կողմից՝ հայութեանը դեպի իր քաղաքական լաստանավը կողմնորոշելու համար: Իսկ հայութեանը գնաց դրան՝ փոխանակ ընտրելու չեզոքութեան և դեպքերի ընթացքին լուռ հետևելու մարտավարութիւնը: Դրանում համոզվելու համար բավական է մեջբերել 1912 թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում հրատարակած Ազգային Բյուրոյի հիմնադիր համագումարում ընդունված որոշումներից (մինչ այդ՝ դեռևս հոկտեմբերին, ստեղծվել էր յոթ հոգուց բաղկացած ժամանակավոր Բյուրո) մեկը, ուր մասնավորապես կարգում ենք. «Բյուրոյի քաղաքականությունը կարելի է ամփոփել հետևյալ հակիրճ բանաձևերով. մեր գործունեությունը հարմարեցնել ոռուսաց քաղաքականությանը, ունենալ պահանջների մի ծրագիր միայն, համարձակ և ներդաշնակ գործունեություն առաջ բերել բոլոր կենտրոններում»¹² (ընդգծումը՝ Հ. Ս.):

Ինչպես պարզ երևում է, նորաստեղծ այս մարմինն ամբողջությամբ դառնում էր ռուսական քաղաքականութեան կցորդը: Նույն փաստաթղթում մի հետաքրքիր տեղեկություն կա, որը վերաբերում է արևմտահայերի ինքնապաշտպանութեան հարցի նկատմամբ ցարիզմի ունեցած վերաբերմունքին: Այնտեղից իմանում ենք, որ Բյուրոն ինքնապաշտպանութեան գործը պետք է ձեռնարկեր միայն ռուսական կառավարության օժանդակությամբ և գիտութեամբ: Իսկ այդ առումով հարցումներին կառավարությունը պատասխանել էր, թե «կառավարությունը

¹¹ Պողոսեան Ս., Պողոս Նուպարը և հայկական հարցի զարգացումները 1912-1921 թթ., Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2005, թիւ 1-12, էջ 416:

¹² Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, թ. 28:

ամեն միջոց ձեռք է առել հայերի ապահովութեան համար և որ ուրեմն պետք չի տեսնում օժանդակելու ինքնապաշտպանութեան»¹³:

Կարծում ենք, որ Ռուսաստանին ամենևին ձեռնադրելու չէր արևմտահայերի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը, որը, բնականաբար, չէր բխում նրա շահերից:

Արևմտահայերի հոգևոր, ինչպես նաև քաղաքական մարմինը՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանը, թեպետ զգուշութեամբ, սակայն դարձյալ կողմնորոշվում էր դեպի Ռուսաստանը և նրա դաշնակիցները: Այսպես, Կ. Պոլսում Ն. Գիրսին հասցեագրած իր 1913 թ. մայիսի 20-ի նամակում պատրիարք Հովհաննես Արշարունին մասնավորապես գրում էր. «Հալեպից մինչև Վանա լճի ափը հայ ժողովուրդը ապրում է վաղվա օրվա հանդեպ մշտական վախի մեջ: Նորից հայ ընտանիքների երկար շարանները ձգվում են դեպի սահմանը: Հայերն ստիպված են կտրել այն թելերը, որոնցով պատմութեան դարերը և համառ աշխատանքի դարերը իրենց կապել են այս հողի հետ: Ի նկատի ունենալով, որ հայերի այսպիսի վիճակը դարձել է անտանելի, ինչպես և՛ մեր դեմարշների ապարդյունությունը, պատրիարքը չկորցնելով Հայաստանում բարենորոգումների հարցի լուծման հույսը՝ դրա հետ միասին Ձերդ գերազանցությանը խնդրում է ձեռք առնել այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք դուք տեղին կհամարեք, որպեսզի վերացվի Անատոլիայում զանգվածային անխուսափելի կոտորածի վտանգը »¹⁴:

Հարկավ, այս և նմանատիպ այլ գրությունները պետք է պայմանավորել մի կողմից պատրիարքարանի անորոշութեամբ և ստեղծված իրավիճակում ելքեր գտնելու անհրաժեշտությամբ, մյուս կողմից անհրաժեշտ էր հաշվի առնել թե՛ ռուսական և թե՛ եվրոպական տերություններ

¹³ Նույն տեղում, փաստաթուղթն ամբողջությամբ տես թթ. 25-28:

¹⁴ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 316:

րի՝ հայուկոթյան նկատմամբ որդեգրած դիրքորոշումների պատմական փորձը: Բավական է նշել, որ 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ին տեղի է ունենում Կ. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովի դռնփակ նիստ, որի ատենապետ Ս. Գարայանը և դաշնակցական գործիչ Վահան Փափագյանը (Կոմս) հայտարարում են, թե «այլևս սպառած են բոլոր միջոցները, ու քողարկուած ձեռով առաջադրեցին հայ ժողովրդի այսուհետեւ հետեւելիք ուղեգիծը, այսինքն նորէն միջազգային սեղանի վրայ հանել հայկական հարցը ...»¹⁵:

Այս նիստից հետո պատրիարքարանի խառը ժողովն ընտրում է Հայկական հարցին հետամուտ եղող քաղաքական մի մարմին, նրան տալով լիազորութիւններ, արտաքին բանակցութիւնների համար՝ կապված բարենորոգումների խնդրի հետ: Այս մարմինը կոչվում է Ապահովութեան խորհուրդ, որի մեջ մտնում են Սղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանը (նախագահ), Գ. վարդապետ Պալաքյանը, Ստեփան Գարայանը, Ոսկան Մարտիկյանը, Լևոն Տեմիրճիպաշյանը, Մուրադ Պոյաճյանը և Վահան Փափագյանը: Ստացվում է, որ «թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ հոգևոր և քաղաքական գործիչները իրարից անկախ բռնել էին նույն ճանապարհը»¹⁶: Այսինքն, նրանք ամբողջովին շրջադարձ էին կատարել դեպի մեծ տերութիւնները:

Այսպիսով արևմտահայ քաղաքական ղեկավարները, որոշ բացառությամբ, ելնելով արևմտահայուկոթյան անհուսալի ծանր վիճակից, որդեգրել էին հակաթուրքական կեցվածք: Անհրաժեշտ է շեշտել, որ այս առումով միավորված էին պատրիարքարանն ու՝ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը, որը դեռևս 1912 թ. մայիսի 5-ից խզել էր դաշինքը իթթիհատի հետ¹⁷:

¹⁵ Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, Կ. Ք., Պէյրոս, 1952, էջ 182:

¹⁶ Ներսիսյան Ա., Հայկական հարցի վերաբացումը 1912-14 թթ., տնս «Նորք», Երևան, 2006, թիվ 3, էջ 153:

¹⁷ Տնս Հ. Յ. Դաշնակցութեան յոթերորդ ընդհանուր ժողովի որոշումները,

Հայ շատ քաղաքական գործիչներ, դրան հակառակ, ցանկանում էին հայոց փրկութեան ուղին որոնել ցարական Ռուսաստանի մեջ: Այսպես, հայտնի գործիչ Մ. Պապաջանյանը հայտարարում է, որ Կովկասը ռուսական կայսրութեան անբաժանելի մասն է, որտեղ հայերը երջանիկ են ու գոհ իրենց տրված վարչակարգից և մտածում են միայն երկրի ընդհանուր զարգացման մասին, իսկ Ռուսաստանի և ամբողջ աշխարհի հայերի պահանջը վերաբերում է միայն վեց վիլայեթներին ու Կիլիկիային¹⁸:

Իսկ 1913 թ. փետրվարի 23-ին Ա. Չոպանյանին ուղղված նամակում Սամսոն Հարութիւնյանը գրում է, որ դիմել է Փարիզի հայկական մասնախմբի մեծարգո նախագահին, հայտնելով, որ անհրաժեշտ է ստեղծել մի մարմին, որը կկարողանա կապ ստեղծել հայոց օգտին գործող բոլոր մարմինների հետ: Նա գտնում է, որ Փարիզի պատվիրակութիւնը պետք է ջանա նպաստավոր տրամադրութիւն ստեղծել մեծ տերութիւնների շրջանում, որպեսզի վերջիններս Ռուսաստանին տան բարենորոգումներ սկսելու իրավունք: Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և Փարիզի պատվիրակութեան նախագծերը պետք է այնպես մշակվեն, որ ընդունելի լինեն Ռուսաստանի կողմից: Փաստաթղթում կարդում ենք, որ Պողոս Նուբար փաշան այդ ծրագրերը ներկայացրել էր տեղի ռուսաց դեսպան Իզվոլսկուն. մի քայլ, որը հայ ազգաբնակչութեան համար վտանգավոր էր, քանի որ դեռ չէր արժանացել Նորին վեհափառութեան հավանութեանը¹⁹:

Սակայն Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան գլխավոր թարգման, իրավագետ և խորհրդական՝ Ա. Մանդելշտամը, որին հանձնարարվել էր կազմել հայկական բարենորոգումների նախագիծ²⁰, հենվելով պատրիարքարանի

Ա. տ., 1913, էջ 7:

¹⁸ Տնս Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. Վ. Մալեգյան, գ. 747, թ. 1-2:

¹⁹ Տնս ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 4, թ. 1-2:

²⁰ Տնս Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 144-145:

ներկայացրած նյութերի և հայկական նախորդ ծրագրերի վրա, մշակում է 1913 թ. հունիսի 8-ի նախագիծը, որի մեջ խոսք անգամ չկար Արևմտյան Հայաստանի անջատման և հայկական անկախ պետության ստեղծման մասին:

1913 թ. հուլիսի 3-24-ը Կ. Պոլսի ավստրիական դեսպա- նատանը մեծ տերութունների լիազոր-ներկայացուցիչները քննարկեցին հայկական հարցը: Ռուսական նախագի- ծը տապալելու նպատակով և գերմանացիների խորհրդով թուրքերն առաջ քաշեցին հապճեպ կազմված իրենց նա- խագիծը²¹:

Պողոս Նուբարը Ֆրանսիայի արտգործնախարար Դելկասեին ուղղված հուշագրում ասում է, որ Ռուսա- կան կառավարության կողմից վերջերս հրատարակված նարնջագույն Գիրքը Հայաստանի մասին ցույց է տալիս հատկապես Գերմանիայի ընդդիմության պատճառով առաջացած մեծ դժվարությունները, որոնք Անտանտայի գերտերությունները պետք է հաղթահարեն: Այդ դեպքում միայն, ըստ նրա, հայերը հույս կունենան, որ օսմանյան կառավարությունը կկատարի իր պարտավորությունները և բարեփոխումների իրականացմամբ վերջնականապես վերջ կդրվի հալածանքներին և կոտորածներին, և այդ- ժամ միայն անվտանգություն և արդարություն պահան- ջող այդ դժբախտ բնակչությունը կկարողանա ի վերջո ապրել խաղաղ²²:

Ինչպես նշում է Վ. Փափագյանը, Կ. Պոլսի Ազգ. Կենտ. վարչությունը նույնպես սերտ հարաբերություններ էր պահպանում անգլիական, ֆրանսիական և գերմանական դեսպանատների հետ: Իսկ Խորհրդարանի երեսփոխան- ներից «... ամենէն անվերապահ, եռանդուն եւ նուիրուած ոյժը Գ. Զօհրապն էր, որ մեծ հեղինակութիւն եւ յարգանք կը վայելէր միջազգային քաղաքական-դիւանագիտական

²¹ Տե՛ս Կացարով Գ., Հայաստանը և հայկական հարցը պատերազմից առաջ և հետո, Երևան, 1999, էջ 28:

²² Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. Կ. Մալեգյան, գ. 735, թ. 1:

շրջաններուն մէջ. բոլոր դուռները դիւրին կը բացուէին անոր առջեւ»²³:

Գ. Զոհրապը լավ հարաբերությունների մեջ էր նաև Ա. Մանդելշտամի հետ²⁴:

1913 թ. օգոստոսին Ն. Գիրսը իր գաղտնի հեռագրում ասում է, որ իր մոտ եկել էր հայտնի հայ գործիչ Գ. Զոհ- րապը՝ պատրիարքության անունից երախտագիտությու- նը հայտնելու կայսերական կառավարությանը՝ հայ ժո- ղովրդի հանդեպ ցուցաբերած հոգածության համար: Զոհ- րապը տեղեկացնում է գերմանացի հասարակական գոր- ծիչ, հոգևորական, արևելագետ Յ. Լեփսիուսի և ներքին գործոց նախարար Թալեաթի հետ ունեցած իր խոսակ- ցության մասին, որի ընթացքում Լեփսիուսը հայտնել է, թե Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության անունից ինքը լիազորված է հայերին առաջարկություններ անել, որոնք ենթադրում են բարենորոգումներ, փոխզիջումներ՝ ռու- սական ու թուրքական նախագծերի հեղինակների միջև: Հայաստանը բաժանվում էր երկու սեկտորի՝ պահպանե- լով վիլայեթների կառուցվածքը: Առաջին սեկտորի մեջ մտնում էին Տրապիզոնը, Սվազը, էրզրումը, իսկ երկրորդի մեջ՝ Խարբերդը, Բիթլիսը և Դիարբեքիրը: Գերմանիան այլևս չի ընդդիմանում տերությունների համաձայնութ- յամբ սեկտորների երկու գլխավոր տեսուչների նշանակ- մանը: Տեղեկանում ենք նաև, որ Թալեաթը, կանչելով Զոհ- րապին, առաջարկում է հարցը լուծել թուրքերի ու հայերի ուղղակի բանակցությունների միջոցով: Իսկ ռուսներին պետք չէ վստահել. նրանք հարաբերությունների մեջ են նաև քրդերի հետ: Գերմանական դեսպանությունը հայտ- նել է, որ ռուսական նախագիծը մերժված է: Թալեաթը խորհուրդ է տալիս դադարեցնել բանակցությունները Եվ- րոպայի հետ և ետ կանչել Պողոս Նուբարին: Զոհրապը

²³ Գ. Զոհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում, Երևան, 2006, էջ 197:

²⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 205:

պատասխանում է, որ անհրաժեշտ է եվրոպական վերահսկողություն բարենորոգումների նկատմամբ: Խորհրդակցելուց հետո Զոհրապը Յ. Լեփսիուսին պատասխանում է, որ հայ ազգի համար գերմանական առաջարկություններն անընդունելի են²⁵:

Այնուամենայնիվ, չի կարելի անտեսել Յ. Լեփսիուսի հայանպաստ գործունեությունը, ուղղված թուրքական իշխանությունների հայաչինջ քաղաքականության դեմ²⁶:

Մի բան ակնհայտ է, որ ընդհանուր տրամադրվածությունը եղել է հօգուտ ռուսական նախագծի:

Երկար բանակցություններից և դիվանագիտական համառ պայքարից հետո Օսմանյան Թուրքիայի ռուսական դեսպան Ն. Գիրսին հաջողվեց, որոշ զիջումներ կատարելով, համաձայնության գալ թուրքական կառավարության հետ, և ի վերջո, Կ. Գուլկեիչի կողմից կնքվեց 1914 թ. հունվարի 26-ին ռուս-թուրքական համաձայնագիրը՝ Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների վերաբերյալ, որը սակայն հնարավոր չեղավ կյանքի կոչել:

Քանի որ Դաշնակցության արևմտահայ շատ գործիչներ նույնպես ներքաշված էին ռուսական ծրագրերի մեջ, իթթիհատական պարագլուխները հայազգի իթթիհատական Պ. Հալաճյանի միջոցով փորձում են սիրաշահել նրանց և կանխել նրանց կողմնորոշումը դեպի Արևմուտք և Ռուսաստան: Նույն Պ. Հալաճյանի բնակարանում տեղի է ունենում հանդիպում Կ. Պոլսի ՀՅԴ մարմնի ներկայացուցիչների հետ: Իթթիհատականներից ներկա էին Թալեաթը, Խալիլը և Միդհատ Շյուքրին, իսկ Դաշնակցության կողմից՝ էրվարդ Ակնունին (Խաչատուր Մալումյան), Վարդգես Սերենկյուլյանը և Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաճյան): Երիտթուրքերը վստահեցնում են ա) հա-

վատ ընծայել իրենց բարյացակամությունը, բ) իրենք հայաբնակ նահանգներում բարեկարգումներ կմտցնեն, գ) պետք չէ դառնալ օտարների ձեռքին խաղալիք, քանի որ իրենք նույն հայրենիքի զավակներն են և Պողոս Նուբար փաշան ռուսների դրածոն է: Նրանք գտնում են, որ կաթողիկոսի՝ ռուսների դրդմամբ գործին միջամտելն ապօրինի է և որ «Պատրիարքարանը Թյուրքիո մէջ է և ոչ մեկ պետութիւն ձեզի չէ տուած այն իրաւունքները, որ մենք տուած ենք հանձին ձեր Ազգային Սահմանադրութեան»²⁷:

Երիտթուրքերն իրենց հերթին ցանկանում էին արևմտահայ ղեկավար ուժերին հեռու պահել մեծ տերությունների հանդեպ հակվածությունից: Սակայն ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները չեն հավատում նրանց առաջարկներին: Թալեաթը, Նաջի բեյը, հայազգի իթթիհատական Պ. Հալաճյանի միջոցով ցանկանում էին զանազան խոստումներ շռայլելով ստիպել Պատրիարքարանին՝ իրենց հետ բանակցություններ սկսելու «պետութեանց միջամտութիւնը արգելելու»²⁸ համար: Պետք է նշել, որ տվյալ իրավիճակում թուրքական իշխանությունների հետ բանակցելու հակվածություն էին դրսևորում արևմտահայ այն գործիչները, որոնք ճանաչված էին որպես օտար տերությունների հայկական խնդրին միջամտելու հակառակորդներ: Դրանք էին Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը, «Սաբահ» թերթի խմբագիր Տիրան Քելեկյանը, Գ. Գյուլպենկյանը և ուրիշներ: Չի կարելի պնդել, թե այս գործիչները սխալ էին, երբ հակված էին բարենորոգումների թուրքական նախագծին՝ միաժամանակ առաջադրելով իրենց առաջարկները:

Ինչպես Արմեն Գարոն է հավաստում, հանդիպում տեղի ունեցավ նաև Խալիլենց տանը 1914 թ. հունիսին, որտեղ

²⁵ Տե՛ս Զօհրապ Գ., Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 2004, էջ 327-328:

²⁶ Այդ մասին տե՛ս Լեփսիուս Յ., Հայաստանը և Եվրոպան, Մեղադրագիր քրիստոնյա մեծ տերություններին և կոչ քրիստոնյա Գերմանիային, թարգմանեցին՝ Հայրուհի Ա. և Մարտիրոսյան Մ., Երևան, 2022, էջ 3-7:

²⁷ Փափագեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 191:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 107, թ. 16:

ելույթ ունեցավ Թալեաթը՝ համոզելով բոլորին, որ իրենք իրենց կամքին հակառակ չեն կարողացել մինչ օրս գոհացնել հայերի արդարացի պահանջները, հողային և դպրոցական խնդիրը, հայ պաշտոնյաների քանակի ավելացման հարցը և այլն: Եվ մեղադրելով հայերին՝ նա ավելացնում է, որ փոխանակ իրենց հետ համաձայնության գալու, դիմել են արտաքին միջամտությանը²⁹:

Մեկ ուրիշ հանդիպում էլ տեղի է ունենում այդ օրերին Սկյուտարի գինվորական կառավարիչ Ջեմալ փաշայի հետ, որին ներկա էին Արմեն Գարոն, Ակնունին, Վարդգեսը, Հրաչ Թիրաքյանը, Վահագն Տաթևյանը և Վահան Փափագյանը: Ջեմալը մեղմորեն նույն հորդորն է անում հայերին և հասկացնում, որ «օտարները իրենց շահերուն համար պիտի ջանան շահագործել մեր վիճակը, բայց դուք պիտի հասկանաք վերջապես, որ մենք չենք կրնար հաշտուիլ այն դիրքին հետ, որ դուք եք բռնած, հետեւանքները անդամանելի կրնան դառնալ»³⁰:

Սակայն, այս առաջարկությունները չեն ընդունվում: Ինքը՝ Վ. Փափագյանը խոստովանում է, որ 1912-1914 թթ. երիտթուրքերի դեմ որդեգրած քաղաքականությունը «անըմբռնելի յանդուգնություն մըն էր», «որուն արդիւնքը վայելեցինք 3 տարի վերջը»³¹:

Եվ իսկապես, արևմտահայ քաղաքական միտքն Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին և նրա սկզբնավորումով առավելապես կողմնորոշվեց դեպի մեծ տերությունները: Ընդհանուր առմամբ հասարակական հիմնական հակվածությունը Ռուսաստանի և եվրոպական տերությունների կողմն էր: Այդ է հաստատում նաև Ս. Վրացյանը՝ գրելով հետևյալը. «Երբ 1912-ին սկսուեց Թիւրք-բալկանեան պա-

տերազմը, հայերի մէջ այլեւս հաւատ ու խանդավառութիւն չէր մնացել: Պատրիարքարան, կուսակցութիւններ, հանրային կարծիքը, բովանդակ ժողովուրդը եկել էին այն համոզման, որ առանց դրսի միջամտութեան հայերի վիճակը չի բարեփոխուի: Այս տրամադրութեան հետեւանքով էր, որ պատերազմի ընթացքին բուլգարահայութիւնը կազմակերպեց Թիւրքիայի դէմ Անդրանիկի կամաւորական խումբը»³²:

Բայց ակնհայտ է նաև, որ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական գործիչները երբևէ չէին դրել Թուրքիայից անջատվելու խնդիր, որի առիթով էլ իրականացվեցին հայոց ջարդերը: Բավական է նշել, որ Վարդգեսն իր նամակներից մեկում հետևյալն է գրել. «Մենք ամեն բան կընենք համոզելու համար կառավարութեանը, թէ անջատումի ոչ մէկ ձգտում ունինք եւ ուրիշ վեհապետութիւն չենք ցանկար, բայց եթէ սուլթանին: Մենք հստակ կերպով կը տեսնենք, թէ կառավարութիւնը չէ համոզուած այս մասին, այլ անիկա կուզէ գիտցած ըլլալ թէ մենք յեղափոխական շարժում մը կազմակերպած ենք իրեն դէմ եւ թէ մենք հակառակորդներ ենք»³³:

Փորձենք այս հարցադրումը հիմնավորել փաստերով: Այսպես, հայ մեծ պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում՝ 1912 թ. վերջերին, Պետերբուրգի «Հայկական խմբակի» կողմից Սիրական Տիգրանյանի հետ գործուղվում է Կ. Պոլիս, ուր հանդիպում է տեղի քաղաքական և հասարակական գործիչների հետ: Նրանք տեղեկանում են, որ Ազգային վարչությունն առընթեր կազմվել է Ապահովության հանձնաժողով և որի մեջ մտնող ութ հոգուն «հանձնարարված էր բոլոր գործերի վարումը, կապված հայկական հարցի և նրա նոր

²⁹ Տեն Գարո Ա., Ապրուած օրեր, Բոստըն, 1948, էջ 196-197, տես նաև Գարո Ա., Մեր վերջին տեսակցութիւնը Թալեաթ փաշայի հետ, «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1922, նոյեմբեր, թիւ 1, էջ 39-43:

³⁰ Գարո Ա., նշվ. աշխ., էջ 192:

³¹ Փափագեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 192:

³² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէլրուս, 1958, էջ 4:

³³ Թագուրեան Գ., Երազանքի ու փագնապանքի փարիներ, Գահիրէ, 1961, էջ 94:

փուլի հետ»³⁴: Այդ նպատակով պատրիարք Հ. Արշարունու գլխավորությամբ հանձնաժողովը, որի անդամների թվում էին Եղիշե եպիսկոպոսը, Գրիգոր վրդ. Պալաքյանը, Գնել վրդ. Գալեմբեարյանը, ազգային վարչության նախագահ՝ Ստ. Գարայանը, Ոսկան Մարտիկյանը, Վահան Փափազյանը, պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը և ուրիշներ, նիստեր էր գումարում: Հետագայում Ն. Ադոնցն իր հաշվետվության մեջ փաստորեն բացահայտում է այդ գործիչների քաղաքական դիրքորոշումները, որից ակնհայտ է դառնում, որ նրանք պատերազմի նախօրյակին տարված էին բարենորոգումների խնդրով: Հետաքրքիր է Ն. Ադոնցի հետևյալ տեղեկությունը. «Այն բանից հետո, երբ Ամենայն Հայոց սրբազնագույն կաթողիկոսը պաշտոնապես բարձրացրեց Հայկական հարցը՝ դիմելով ռուսական կառավարությանը և վերջինս հանձնառու եղավ պաշտոնապես այն վարելու, Ազգային վարչությունը հնարավորություն ստացավ ձևականորեն հեռանալու միջազգային խորհրդածողովի առջև այդ միջնորդության մեջ պաշտոնական մասնակցությունից: Բայց Ազգային վարչությունը, հասկանալի պատճառներով ձեռնպահ մնալով բացահայտելույթից, միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ էր գտնում իրազեկ պահել, աջակցել և մասամբ էլ ուղղություն տալ կաթողիկոսին՝ տերություններին ուղղված նրա դիմումներում (ընդգծումը՝ Հ. Ա.): Այդ նպատակով էլ նա ընտրել էր հիշյալ հանձնաժողովը՝ ամեն ինչում Հայ եկեղեցու հետ համաձայնությամբ գործելու և անհրաժեշտ նյութերի, տեղեկությունների և նկատառումների հայթայթումով նրան սատարելու պարտավորությամբ: Ապահովության խորհրդի գործունեությունն արտահայտվեց բարեփոխումների հայկական տեսանկյունից ենթադրվող և ընդունելի նախագծի մշակման մեջ, եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների և, գլխավորապես, Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպա-

³⁴ Ադոնց Ն., Երկեր, 2, Հրապարակախոսություն, Երևան, 2012, տե՛ս «Հայկական հարցի շուրջ Թուրքիայում», էջ 95:

նություն հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու և բանակցություններ վարելու գործում: Բացի այդ, հանձնաժողովը պրակներով հրատարակում և հարկ եղած ոլորտներում տարածում է նյութեր ու հաղորդագրություններ, որոնք նպատակ ունենին ներկայացնելու իրերի փաստական դրությունը Հայաստանում և պարզաբանելու Թուրքիայի հայոց կյանքում դրանց բավարարման կարիքներն ու միջոցները»³⁵ (ընդգծումը՝ Հ. Ա.):

Այս ընդարձակ մեջբերման եզրակացություններն են.

1. Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը և Ապահովության հանձնաժողովը, թեպետ գաղտնիության շղարշին, կողմ էին հայկական բարենորոգումներին և թեքվել էին դեպի Ռուսաստանը:

2. Նրանք արևմտահայության դրության վերաբերյալ նյութեր էին տրամադրում կամ հրապարակում այն հույսով, որ դրանք կնպաստեն հայոց բարենորոգումների ծրագրի իրականացմանը:

Ըստ այդմ՝ Կ. Պոլսի հայ մտավորականության ընտրանին քաղաքական հակվածությամբ Ռուսաստանի կողմն էր: Դրանում էլ ավելի ենք համոզվում, երբ ծանոթանում ենք Ն. Ադոնցի և Ս. Տիգրանյանի՝ այս գործիչների հետ ունեցած հանդիպումներին: Մինչև դրանց քննարկումը, նշենք, որ Ն. Ադոնցի վկայությամբ, նոյեմբերի 13-ին պատրիարքը և Ոսկան Մարտիկյանը, որը 1913 թ. մի կարճ ժամանակ Օսմանյան կայսրության կապի նախարարն էր, այցելում են Թուրքիայում ռուսական դեսպան Ն. Գիրսին, որի մոտ էր նաև Ա. Մանդելշտամը: Հանդիպման ժամանակ պատրիարք Արշարունին մասնավորապես նշում է. «Մենք համոզված ենք, որ թուրքերը, անգամ ցանկության դեպքում, անզոր են մեզ համար ստեղծելու կենցաղի այլ և լավագույն պայմաններ: Մեր միակ հույսը քրիստոնեական մեծ տերութեան վրա է, որը կկարողանար դասա-

³⁵ Նույն տեղում, էջ 95-96:

վորել մեր ճակատագիրը թեկուզ և այնպես, ինչպես որ Ավստրիան կարգավորել է Հերցեգովինան»³⁶:

Հանձնաժողովի անդամները հերթով այցելում են Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի դեսպաններին, Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարարին և այլոց, բոլորից հայկական բարենորոգումների խնդրով ակնկալիքների հույսով: Սակայն Ադոնցի հաշվետվութ-յունն ընթերցելիս այն տպավորությունն ենք ստանում, որ ոչ մեկը իրականում ոչինչ չէր խոստանում. Ռուսաստանը ցանկանում էր իր կողմը գրավել հայերին, Անգլիան ու Ֆրանսիան՝ իրենց կողմը, Գերմանիան՝ իր կողմը: Բայց կրկին ու կրկին մի բան շատ պարզ էր, որ հայ քաղաքա-կան և հոգևոր ղեկավարները կողմնորոշվել էին դեպի մեծ տերությունները:

Այս հարցում մի անգամ էլ համոզվելու համար տես-նենք, թե արևմտահայ քաղաքական մտքի նշանավոր ներ-կայացուցիչներն ի՞նչ են ասել Ն. Ադոնցին և Ս. Տիգրանյա-նին: Այսպես, Մաղաքիա արք. Օրմանյանը մասնավոր-րապես հետևյալն է նշում. «Որքան ես խորամուխ եմ լի-նում Փոքր Ասիայում եվրոպական տերությունների շահա-գրգռությունների բարդ հանգույցի մեջ, մասնավորապես Նոյակ համաձայնության շահերի ու խնդիրների մեջ, մեր հարցը կարող է լուծել միայն Նոյակ համաձայնությունը: Այդ է պահանջում, ամենից առաջ, ռուսական դիվանագի-տությունը: Ռուսները չեն կարող հաշտվել այն բանի հետ, որ Սան-Ստեֆանոյում նրանց ձեռք բերած իրավունքները տերությունները բռնազավթեցին Բեռլինի վեհաժողո-վում.... Ռուսաստանի միջամտությունը թուրքական Հա-յաստանի գործերին մեզ ցանկալի է և օգտավետ»³⁷:

Բայց նա խոսքը տանում էր ոչ թե այն ուղղությամբ, որ հայկական նահանգները թուրքիայից պետք է անջատ-

վեին, այլ՝ Ռուսաստանի ճնշմամբ թուրքիայում ստանա-լին առանձին կարգավիճակ:

1913 թ. հունվարի 1-ին «Հայկական խմբակի» պատվի-րակները հանդիպում են Գաբրիել Նորատունկյանի հետ, որը երիտթուրքերի իթթիլաֆական հեղաշրջումից հետո նշանակվել էր Օսմանյան թուրքիայի առևտրի, ապա հան-րօգուտ աշխատանքների, իսկ 1912-1913 թթ.՝ Օսմանյան թուրքիայի արտաքին գործոց նախարար: Վերջինս իր խոսքերի մեջ վերապահ է լինում: Նա թուրքիայում հա-յերի, իր արտահայտությունները՝ բարեփոխումների հարցը կախյալ է համարում օսմանյան բարեփոխումից ընդհան-րապես³⁸: Ստացվում է, որ նա նույնպես չէր դնում անջա-տողականության հարց:

Պ. Հալաճյանը մասնավորապես այն կարծիքն էր հայտ-նում, որ «Հայաստանի վրա եվրոպական հովանավորութ-յան հաստատումը՝ թուրքիայի գերակայության պահպան-մամբ, երաշխիք կլիներ այդ մարզի անջատելիության՝ Օսմանյան կայսրությունից»³⁹: Ինչպես համոզվում ենք, Պ. Հալաճյանը ևս չի ժխտում թուրքիայի գերակայությունը:

Հետաքրքիր տեսակետներ է արտահայտում Գ. Զոհ-րապը, որը լինելով ռուսական դեսպանատան իրավա-գետ-խորհրդատուն, մեծ օգնություն է ցույց տվել ռուս դիվանագետներին՝ բարենորոգումների գործին հաջող ընթացք տալու համար և բարեկամական հարաբերութ-յուններ ունեցել դեսպանության բարձրաստիճան պաշ-տոնյաների, ինչպես վերը նշեցինք, հատկապես առաջին թարգման Ա. Մանդելշտամի հետ: Նա մասնավորապես շեշտում էր, որ «Յանկալի բարեփոխությունների էություն-նը կայանում է գերագույն կոմիսարի (կամ, ինչպես ես եմ մտածում անվանել «վալիազամի») նշանակման մեջ տերությունների հովանավորության ներքո»⁴⁰: Զդնելով

³⁶ Նույն տեղում, էջ 97:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 108-109:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 113:

⁴⁰ Նույն տեղում:

անջատողականության հարց և գտնելով, որ «Հայկական մարզերի վերափոխումը իրավաբանորեն պետք է այնպես կարգավորել, որպեսզի այն որքան հնարավոր է շոշափի գործող կայսերական օրենքներն ու կանոնադրությունները և իրագործման մեջ կախված լինի, գլխավորապես, գերագույն իշխանությունից, սահմանելով ի վնաս և կամ ի հաշիվ սուլթանի գերագահ իրավունքների, որն ինքն այս, կամ այն ձևով, կամ շափով ընձեռում է կոմիսարին... Մեր գլխավոր հենարանը Հայկական հարցում Ռուսաստանն է, դրացիության իրավունքով և շահագրգռվածության աստիճանով»⁴¹:

Գ. Զոհրապի և Ա. Չոպանյանի ռուսական կողմնորոշման փաստը առավել բնորոշ ձևակերպում է ստացել Գ. Զոհրապի վերջին նամակներից մեկում, որում նա նշում է. «Մեկ ուժ մը միայն, որուն ես գոնե անձնապես և դուն ալ ինձի հետ, փարած էի սկզբեն ի վեր... ույժ մը, զոր, երբ անդին բոլոր հայերը կը հարվածեին, կը նախատեին, մենք կը փայփայինք ույժ մը, զոր հաջողեցանք հայոց պաշտպան դարձնելու... այդ ույժը ըսելու պետք կա՝ միթե, ռուսական պետությունն է»⁴²:

Դեմ չլինելով ռուսական ազդեցության հաստատմանը, նա ևս չէր դնում անջատման խնդիր և գտնում էր, որ Ռուսաստանից ունեցած պահանջների մեջ հարկավոր էր լինել համբերատար և սկզբնական շրջանում բավարարվել բարեփոխումների շափավոր նախագծով:

Բավական իրատեսորեն է արտահայտվում «Սաբահ» թերթի խմբագիր Տ. Քելեկյանը: Նա մասնավորապես հետևյալն է ասում. «Հատկապես ցանկալի կլիներ երկարաձգել Հայաստանի Ռուսաստանին ենթարկվելու ժամանակը, հնարավորություն տալ հայ ազգաբնակչությանն

ավելի ամրապնդվելու և ուժեղանալու թվապես և տնտեսապես, որպեսզի կարելի լիներ ավելի հաջող դիմադարձել ռուսական կառավարության հնարավոր ճնշումը: Ցավոք սրտի, այդ հարցում մենք՝ հայերս չենք վճռողը, այլ ուժեղ տերությունների կամքը, և Հայկական հարցի լուծումը կհետևի այն ժամանակ և այնպես, երբ և ինչպես կկամենան տերությունները»⁴³: Ինչպես տեսնում ենք, Տ. Քելեկյանը ոչ միայն անջատողականության հարց չէր դնում, այլ առհասարակ գտնում էր, որ չպետք է արագորեն ենթարկվել Ռուսաստանին, իսկ Հայկական հարցի լուծումը փաստորեն չէր պայմանավորում հայերով: Եվ նա, բնականաբար, չէր սխալվում:

«Բյուզանդիոնի» խմբագիր Բ. Քեչյանը նույնպես այն կարծիքին է եղել, որ հայերին անհրաժեշտ է ռուսական հովանավորություն, և ճիշտ կլիներ, եթե Թուրքիան ընդուներ ապակենտրոնացումը և «Եվրոպացիներին հանձններ կառավարման և դատարանի բոլոր կարևորագույն պաշտոնների տնօրինությունը»: Սակայն նա այդ առումով թերահավատ էր⁴⁴:

Ն. Ադոնցի եզրակացությունը միանգամայնորեն ընդունելի է արևմտահայ քաղաքական մտքի ուղղվածությունն ընկալելու առումով. «Ինչպես վերը թվարկված անձնավորությունները, որոնց մենք այցելեցինք՝ իրենց կարծիքը հարցնելու հատուկ նպատակով, այնպես էլ գրական, քաղաքական, հասարակական մի շարք անձնավորություններ և գործիչներ, որոնց մենք հանդիպում էինք բավականին հաճախ և երկար զրուցում կոստանդնուպոլսում մեր գտնված օրերին, ըստ էության ներծծված էին գրեթե միևնույն քաղաքական ծրագրով: Լիակատար հուսահատություն թուրքական պետականության նկատմամբ՝ որևէ բան բարեփոխելու վերաբերյալ, հենարանի և

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 113-114:

⁴² Սարուխանյան Ն., Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պարմագրության մեջ, Երևան, 1997, էջ 230:

⁴³ Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 117:

⁴⁴ Տես նույն տեղում, էջ 117-118:

հիմքի փնտրտուք հայկական անհրաժեշտ բարեփոխումների առնչությամբ եվրոպական տերությունների կողմից Թուրքիայի վրա հարկադրական ճնշում գործադրելու և, առանձնապես, Ռուսաստանի միջամտության մեջ՝ այդպիսին են հիշյալ ծրագրերի հիմնական սկզբունքները: Ռուսաստանի միտումը՝ այնպես ավանդական կերպով ուժեղ թուրքական Հայաստանի ազգաբնակչության մեջ և նախկին ժամանակներում Կոստանդնուպոլսում հեղինակությունից զուրկ, այժմ տիրապետող տրամադրությունն է ամբողջ հայ հասարակության մեջ: Չայները, որոնք մատնանշում են ռուսական վարչակարգի բացասական և վտանգավոր կողմերը՝ վտանգավոր հայերի ազգային-ինքնանկախ զարգացման համար, Հայաստանի՝ Ռուսաստանի իշխանության տակ ընկնելու դեպքում, մնում են միայնության մեջ»⁴⁵:

Այսպիսով, մեր հետահայաց քննության մեջ փորձեցինք վերստին ապացուցել, որ արևմտահայ քաղաքական ընտրանին Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին ամբողջությամբ թեքված էր դեպի Ռուսաստանը՝ շնչելով անգամ Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու հարց: Բայց, պատերազմի սկսումով արդեն հիշյալ ընտրանին ֆիզիկապես ոչնչացվեց այն պատճառաբանությամբ, թե դրել էր անջատողականության հարց: Խնդրի այդպիսի մոտեցումը թուրքերի համար իրականում առիթ էր արևմտահայ տարրին ոչնչացնելու՝ դրանով իր հերթին վերացնելով հայության վիճակի բարելավման առիթով մեծ տերությունների՝ Թուրքիան բաժանելու ակնկալիքները:

Իսկապես, հետևանքները անդառնալի եղան, քանի որ թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ քաղաքական ղեկավարները, ջերմեռանդորեն տարվելով մեծ տերությունների խոստումներով, նորից ընտրում էին մի ճանապարհ, որի վերջին կանգառը խաբկանքն էր: Սա չի նշանակում, թե

մենք արդարացնում ենք թուրքերին, քանզի եթե բարվոք լիներ արևմտահայության կացությունը, ապա հայության ղեկավարները չէին գնա նման քայլերի: Բայց չէ՞ որ գրեթե ողջ 19-րդ դարում խաբված լինելը պետք է ստիպեր գեթ չեզոք դիրք գրավելու: Այնպես որ, միանգամայն ճիշտ է ևևոն Չորմիսյանը, երբ գրում է, որ թուրքերը «խորհուրդ տուին, թելադրեցին, որ Հայերը հրաժարին եւրոպական պետութեանց պաշտպանութենէն եւ իրենց հետ համախորհուրդ լուծումներ գտնեն Հայկական խնդրին: Հայերը վստահութիւն չէին կրնար ունենալ եւ շունեցան Թուրքերուն վրայ: Ինչպէս հին Թուրքերը, նորերն ալ ցոյց տուած էին, Բումէլիի և Արաբիոյ դէպքերուն ընթացքին, փոքրամասնութիւններու հանդէպ իրենց իրական զգացումները եւ քաղաքականութիւնը: Ընդհանուր օրէնք է նոյնապէս, որ որեւէ պետութիւն իր պարտութեան եւ տկարութեան պահուն միայն կը հաշտուի սա կամ նա քաղաքական զիջումին: Հայ ղեկավարները ամէնէն նպաստաւոր եւ յարմար քաղաքական պահը կը նկատէին Թուրքերուն պարտութիւնը: Նման պատեհութենէ օգտուիլ ուզողը պարտաւոր է հաշուի առնել նաեւ հակառակորդին հաւանական վերաբերումը, երբ պայմանները աւելի նպաստաւոր դարձուածք մը ստանան իր հանդէպ: Պարտաւոր է անոր հաւանական վրիժառութեան, քինախնդրութեան եւ ատելութեան դէմ պաշտպանողական որոշ միջոցներ ապահովել: Մէկ խոսքով, պարտաւոր է նժարի մէջ դնել անպատեհութիւնները իր առած քայլին եւ նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել»⁴⁶:

Մենք նպատակահարմար չենք գտնում մանրամասնել, թե Արևմտյան Հայաստանի հայ քաղաքական ղեկավարներն ինչպիսի դիրքորոշում էին բռնել մեծ տերությունների նկատմամբ, քանզի շնչին բացառություններով նրանք ընդունում էին կաթողիկոսի, պատրիարքի և Դաշ-

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 118-119:

⁴⁶ Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները, Երևան, 1995, էջ 63-64:

նակցութեան դիրքորոշումները: Դաշնակցութեան պարագայում պետք է պնդել, որ վերջինս 1913 թ. օգոստոսին էր գրում մտած, իր յոթերորդ Ընդհ. ժողովում ընդունեց ճիշտ որոշում, այն է. «Քաղաքական բարդութիւններու ատեն՝ համախորհուրդ ընկերվարական միւս կուսակցութիւններուն՝ օրինական բոլոր հնարաւոր միջոցներով կանխել զինուած ընդհարումները, իսկ պատերազմի պարագային ամէն քաղաքացի կը կատարէ իր քաղաքացիական պարտականութիւնը իր պետութեան հանդէպ»⁴⁷:

Այդ հաստատում է նաև Հրաշ Ծասնապետյանը, գրելով, որ հայերը, թե՛ քաղաքացի և թե՛ զինվոր, պետք է կատարեն իրենց պարտականութիւնը հավատարմորեն՝ երկու երկրների մեջ էլ, և մեջբերում է Ուինսթոն Չերչիլի խոսքերը. «Հայերը նախընտրեցին թշնամի երկու բանակներուն մէջ ծառայելով եղբայրասպան կռիւ մղել, քան թէ դաւաճանել թուրք թէ՛ ռուս քաղաքացիի իրենց պարտաւորութեանց»⁴⁸:

Ինչ վերաբերում է հնչակյաններին, ապա ինչպես դաշնակցութեան պարագայում, նրանց համար էլ կարելի է պնդել, որ նրանց թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ ներկայացուցիչները առաջնորդվել են մեկ քաղաքական գծով:

Այսպես, Հնչակյան կուսակցութեան կենտրոնական վարչութիւնը 1913 թ., կանխազգալով մոտալուտ արշունալի պատերազմի սպառնալիքը, կոչ էր անում եվրոպական ժողովուրդներին և պետութիւններին՝ նրանց ուշադրութիւնը հրավիրելով Հայկական հարցի և բնաջնջման սպառնալիքի տակ գտնվող արևմտահայութեան վրա:

Հնչակյան կուսակցութիւնը մի կարևոր քայլ կատարեց ևս. 1913 թ. հունվարի 25-ին Ս. Դ. Հ. Կ. Վասպուրականի կենտրոնական մարմինը հանդես եկավ տեղի դաշնակցական, ռամկավար և հնչակյան կուսակցութիւններին՝ տե-

ղական կազմակերպութիւններին ուղղված շրջաբերականով, որտեղ ասվում էր. «Մեր հայրենիքին այս պահուսանցուցած պատմական մեծ տազնապը հրամայական պարտականութիւն մը կդնե գործող կուսակցութիւններուն վրայ, մնալով հանդերձ իւրաքանչիւրն իր ծրագրին եւ տակտիկին սահմաններուն մէջ, համաձայնութեան մը գալ համազգային բնոյթ ունեցող հրատապ խնդիրներուն շուրջ»⁴⁹:

Պաշտպանելով Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարութեան խնդիրը՝ Ս. Սապահ-Գյուլյանը Թուրքիան բարենորոգելու ամենաիրական ճանապարհը տեսնում էր ոչ միայն արևմտահայութեանը, այլև ոչ թուրք մյուս ժողովուրդներին ինքնավարութիւն տալու մեջ: Նա դրական էր գնահատում 1863 թ. Կ. Պոլսում ընդունված արևմտահայութեան ազգային սահմանադրութիւնը, որն իր թերութիւններով հանդերձ, ճանապարհ էր ընձեռում արևմտահայութեանը՝ ինքնավարութեան հասնելու համար: «Հիմք ունենալով արդեն եղածը, - նշում էր նա, մնում է նրան տալ այն մասերը, ինչ որ պակասում են, ճանաչել հայ սահմանադրութեան մասնակի գործադրական իշխանութեան իրավունքները, ընդարձակել նրա սահմանները ավելի դեմոկրատական հիմունքներով Հայաստանի ամբողջ տարածութեան վրա, - դա ամենադյուրին միջոցը կտա հայկական հարցը լուծելու»⁵⁰:

Ստացվում է, որ հետսահմանադրութեան շրջանում հնչակյաններն առաջ էին քաշում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարութեան խնդիրը, իսկ Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում կարծես թե ընդհանուր հակվածութիւնը մեծ տերութիւններին կողմն էր:

Այդ երևում է 1913 թ. հունվարի 30-ին Փարիզում Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցութեան կենտրոնական վարչութեան

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 81ա, թ. 3:

⁴⁸ Տասնապետեան Հր., Հայկական հարցը, Պէյրոս, 1984, էջ 25:

⁴⁹ Ստեփանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 26:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 30:

եվրոպական մեծ պետություններին ուղղված կոչից, ուր նշվում է, որ Օսմանյան կայսրությունում «ահավոր ճնշումներն ու կոտորածները դարձել են ծրագրված աւանդական քաղաքականութիւն, որին դիմել են սուլթաններն ու ամեն անգամ, երբ ուզեցել են ոչնչացնել իրենց իշխանութեան տակ հեծեծող այս կամ այն քրիստոնեայ ժողովուրդին»⁵¹:

Կոչը միաժամանակ հորդոր էր «քաղաքակիրթ Եվրոպային»՝ սատարելու ազատության և առաջադիմության ձգտող հայ ժողովրդին: Կոչում առաջ էր քաշված բարենորոգումների իրականացման և Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը:

1913 թ. սեպտեմբերի 7-ին Ռուսիայի Կոստանցա քաղաքում գումարված Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության 7-րդ պատգամավորական ժողովը, որին մասնակցում էին 59 պատգամավորներ, գնահատելով Թուրքիայում ստեղծված դրությունը, քննադատում է Օսմանյան Սահմանադրությամբ հռչակված ժողովուրդների իրավահավասարության մասին սուտ խոստումները և իթթիհատի վարած քաղաքականության հետևանքով հայ ժողովրդի ծայրահեղ ծանր վիճակը: Այդ մասին Սապահ-Գյուլյանը գրում է. «Այդ ժողովը ոչ միայն իր, այլև ընդհանուր Հայութեան անունով վերջ տուեց իթթիհատի ստեղծած, հարկադրիչ դարձրած օրինականութեանը եւ աշխարհին, Եւրոպային հէնց իրեն՝ Թուրքին՝ ցույց տուեց, որ «սահմանադրական» կոչուած իւրքիայի մէջ, նորից, գոյութեան իրաւունք է ստացել Հայ Յեղափոխութիւնը եւ նա գործում է հակաօրինական հողի վրայ՝ անհրաժեշտութիւնից մղուած»⁵²:

Վերլուծելով հնչակյանների քաղաքական գործունեությունը պատերազմին նախորդած շրջանում՝ գալիս ենք այն համոզման, որ Ս. Սապահ-Գյուլյանը, Ա. Նազարբեկյանը և

⁵¹ Հիսնամեակ սոցիալ-դեմոկրատ հեռակեան կուսակցութեան, Ֆրեզնո, 1938, էջ 265-267:

⁵² Հովհաննիսյան Գ., Հնչակյան կուսակցության պարմություն (1887-1915 թթ.), Երևան, 2012, էջ 249-250:

այլք գտնում էին, որ Թուրքական տիրապետող վարչակարգը հնարավորություն չի տալու բարեփոխել երկիրը:

Հնչակյանների՝ դեպի մեծ տերությունները կողմնորոշվելու մասին է վկայում նաև Ս. Սապահ-Գյուլյանի հետևյալ միտքը. «... Հայ ազգը՝ իր ուժերի սահմանների մէջ՝ այդ նպատակի գործաւորներից մէկն է արդէն, որոշ կերպով և դրականօրէն Դաշնակիցների կողմը բռնելով և տասնեակ հազարաւորներ պատերազմի թէ՛ արեւմտեան և թէ՛ արեւելեան թաթերաբեմը հանելով»⁵³:

Փաստորեն, հնչակյանները նույնպես որդեգրել էին քաղաքական այն ուղղությունը, որին հետամուտ էին վերոհիշյալ հոգևոր և քաղաքական գործիչները:

1914 թ. հուլիսի 19-ին (օգոստոսի 1-ին) սկսվում է Առաջին աշխարհամարտը:

Դաշնակցական Հ. Զավրյանի՝ Պողոս Նուբարին ուղղված մի գրությունում կարդում ենք, որ Թուրքիայի հետ գալիք պատերազմը հայերի առաջ դնում էր հետևյալ խնդիրները. 1. Անհետացնել ռուսական կառավարության, ինչպես նաև հասարակության անվստահության վերջին հետքերը հայերի նկատմամբ՝ նրանց ապացուցելով հայ ժողովրդի ազնվությունը և նվիրվածությունը Ռուսաստանին, քանի որ հայ ժողովուրդն իր ճակատագիրը կապել է Ռուսաստանի ճակատագրի հետ: 2. Փորձել ռուսական կառավարությանը մղել քայլերի՝ օժանդակելու համար Թուրքիայում ինքնավար Հայաստանի ստեղծմանը պատերազմի ավարտին, որն իր կարծիքով պետք է հաղթական լիներ դաշնակիցների համար⁵⁴:

Սակայն Ռուսաստանը, ելնելով իր քաղաքական շահերից, որոնք ենթադրում էին Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմի ժամանակ իր կողմը գրավել հայերին, կտրուկ կերպով փոխում է իր վերաբերմունքը հայ հա-

⁵³ Սապահ-Գիւլեան Ս., Ինքնավար Հայաստան, Գահիրէ, Ա. թ., էջ 66-67:

⁵⁴ Տե՛ս Ե. Զարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. Վ. Մալեգյան, գ. 726, թ. 1:

սարակական-քաղաքական շրջանակների նկատմամբ: Բավական է նշել, որ ՀՅԴ կուսակցության նկատմամբ 1907-1912 թթ. շարունակված հետապնդումները և նրա ղեկավար գործիչների հանդեպ կիրառված բռնություններն ու բանտարկությունները, ինչպես նաև «Վժիռյան» դատական գործը անակնկալ կերպով վերջ գտան և վերաբերմունքը մեղմացավ: Այս անգամ ևս ցարական իշխանությունները խոստացան Արևմտյան Հայաստանի շուտափույթ ազատագրում և ինքնավարություն, որի գաղափարը հիմնականում ներշնչեցին Գևորգ Ե. կաթողիկոսի միջոցով: Եւ, ցավոք սրտի, դրան հավատաց ոչ միայն վերջինս, այլև՝ բազում արևելահայ և արևմտահայ գործիչներ: Այսպես, «Մշակի» մի խմբագրականում կարդում ենք. «Իբրև քաղաքացի և իբրև ազգասէր, ռուսահայի ամբողջ համակրությունը և անկեղծ սէրը ռուսական զէնքի յաջողութեան և յաղթութեան կողմն է»⁵⁵:

Մեծատաղանդ բանաստեղծ Վ. Տերչանը գրում էր, որ «նոր չէ, որ հայությունը պիտի վկայի իր համակրությունը և ձգտումը դեպի Ռուսաստանը: Դա մի պատմական ավանդություն է արդեն մեզ համար»⁵⁶:

Բժիշկ Հակոբ Զավրյանը և Հովհաննես Թումանյանը Ազգային Բյուրոյում ներկայացնում էին ռուսասեր թևը, որոնց ազդեցությամբ Անդրանիկի մոտ նույնպես խորացել էր ռուսասիրությունը: Հետագայում նա բանաստեղծի գործունեության մասին գրում է. «Թումանեան իր հեռատես կարողությամբ հասկացած և ըմբռնած էր թէ՛ հայ ժողովուրդն իր աշխարհագրական դիրքին համար պէտք է կապէ իր քաղաքական ճակատագիրը ռուսներու բախտին հետ»⁵⁷:

⁵⁵ «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, նոյեմբերի 17, թիվ 205:

⁵⁶ Նույն տեղում, Թիֆլիս, 1914, նոյեմբերի 10, թիվ 229, նաև՝ Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990, էջ 448:

⁵⁷ Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996, էջ 376:

Դեռևս 1914 թ. օգոստոսի 5-ին կաթողիկոսը դիմում է փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, հիշեցնում է նրան հայկական բարենորոգումների գործի ձախողումը և խնդրում՝ Արևմտյան Հայաստանի նահանգներից կազմել մի շրջան, շնորհել ինքնավարություն՝ ղեկավար կարգելով ռուսական բարձրաստիճան մի անձի: Հետաքրքիրն այն է, որ նա այդ նույն գրության մեջ նշում է, թե Թուրքիայի կողմից արդեն հայտարարված զորահավաքը ահուդողի մեջ է գցել հայությունը, ուստի Ռուսաստանի կառավարությունից խնդրում է միջոցառումներ մշակել հայերի կյանքը փրկելու ուղղությամբ⁵⁸:

1914 թ. սեպտեմբերի 2-ին փոխարքան այս գրությանը պատասխանում է վարչապետ Ի. Գորեմիկինի և Ս. Սազոնովի անունից, հավաստիացնելով, որ այս անգամ ոչ մի զիջում չի արվելու հայկական բարենորոգումների հարցում: Սակայն ինքնավարության հարցն անպատասխան է թողնվում⁵⁹:

Եվ զարմանալի է, որ այս պայմաններում էլ Հ. Զավրյանը պնդում էր, որ անհրաժեշտ էր ռուսական կառավարությանը վարժեցնել այն մտքին, որ Թուրքական Հայաստանի ինքնավարությունը վտանգավոր չէր կարող լինել նրա համար⁶⁰:

Ցարական Ռուսաստանը, հավատարիմ մնալով իր փորձված քաղաքականությանը, այս անգամ էլ սիրաշահեց հայերին, բայց պատերազմի սկսման պատճառով անտեսեց իր խոստումները:

Արևելահայ և արևմտահայ մտավորական ու քաղաքական շրջանակների մեծամասնությունը դարձյալ հավատով էր լցվել Ռուսաստանի նկատմամբ, որը, սակայն, չէր բխում նախորդ քաղաքական իրադարձությունների ակունքներից:

⁵⁸ Տես Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Ա. տ., Ա. թ., էջ 5-7:

⁵⁹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 53, թ. 65:

⁶⁰ Տես Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. Վ. Մալեգյան, գ. 726, թ. 5:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

1. 1912 թ. Բալկանյան պատերազմի սկսումով արևմտահայ ղեկավար ուժերը կրկին կողմնորոշվում են դեպի մեծ տերությունները և մասնավորապես Ռուսաստանը:

2. Երիտթուրքերը նման կողմնորոշումը համարում էին դավաճանություն թուրքիայի նկատմամբ, որը արևմտահայության ցեղասպանության առիթներից մեկը հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:

1. 2. Կամավորական շարժումն արևմտահայ քաղաքական մտքի գնահատմամբ

Կամավորական շարժումը սկսեց ձևավորվել Կովկասում, հիմնականում արևելահայ մտավորական, քաղաքական և հոգևոր գործիչների՝ Հ. Զավրիյանի, Ա. Խատիսյանի, Խ. Կարճիկյանի, Գևորգ Ե. կաթողիկոսի և ուրիշների կողմից՝ ներշնչված ռուսական քաղաքականության խաբկանքով: Իսկ արևմտահայ մտավորական և կուսակցական գործիչների մեծամասնությունը գնաց նրանց հետևից:

Ինչպես նշում է Ռ. Սահակյանը, հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների մեծ մասը ողջունեց կամավորական խմբերի կազմակերպմանը: Եվ այն, որ Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև պատերազմ է սկսվելու, չէին կասկածում ոչ միայն զինվորականները, այլև բնակչության մեծ մասը⁶¹:

Արևմտահայ քաղաքական մտքի կրողների՝ սկսվող կամավորական շարժման վերաբերյալ որդեգրած վերաբերմունքը միանշանակ չէր: Այստեղից էլ անհնար է խոսել ոչ միայն արևմտահայ քաղաքական մտքի մեկ ընդհանուր

⁶¹ Տե՛ս Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչադատական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս - 1917 թ. փետրվար), Երևան, 2015, էջ 43:

ուղղվածության, այլև առանձին գործիչների քաղաքական ձգտումների մասին:

Ճշմարտությունը պահանջում է շեշտել, որ կամավորական շարժման վերաբերյալ, ինչպես նաև դրան նախորդած Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում, թե՛ հայ քաղաքական կուսակցությունների և թե՛ Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի մոտեցումները գրեթե նույն էին: Մենք հատկապես առանձնացնում ենք այս երկուսը, քանզի հիմնականում դրանք էին արևմտահայ քաղաքական մտքի կրողները: Անշուշտ, Պատրիարքարանն իր գործունեության և վերաբերմունքի դրսևորման առումներով ավելի պահպանողական էր, բայց փաստերն այն համոզմանն են բերում, որ, ի վերջո, Զավեն պատրիարքն էլ, թերևս ակամա, տուրք է տվել կուսակցական դիրքորոշումներին:

Շուտով Բուլղարիայից Կովկաս է վերադառնում Անդրանիկը, որը կանչված էր ղեկավարելու հայ կամավորական շարժումը: Վերջինիս հանձնարարվում է փոխարքայի օգնական Ա. Միշլանսկու կողմից կազմակերպել կամավորների առաջին զորագունդը: Ապա կազմվում են մյուս խմբերը՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան), Համազասպի (Համազասպ Սրվանձտյան), Քեռիի (Արշակ Գավաֆյան) և Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբյան) հրամանատարությամբ:

Անդրանիկը սկզբում մտավախություն ուներ, որ կամավորական շարժումը կարող է մեծ վնաս հասցնել ազատագրական գործին. ավելի շատ՝ վնաս, քան՝ օգուտ: Գալով Թիֆլիս՝ նրան հետաքրքրում էր այն միտքը, թե ինչով էր պայմանավորված այդ շարժումը, և արդյո՞ք ցարի կողմից էր կազմակերպված: Ինչպես Կովկասյան ճակատում զորավար Ալ. Միշլանսկին էր վկայում, ռուսական 800-հազարանոց բանակի շարքերում մի քանի հազար հայ կամավորները չէին կարող եղանակ փոխել, բայց փոխարենը թուրքերին պատրվակ կտային՝ նոր ջարդ կազմակերպե-

լու հայերի նկատմամբ: Չնայած դրան՝ Անդրանիկը նույնպես կանգնեց շարժման գլուխ՝ ոգևորվելով իշխանութիան տված խոստումներով⁶²:

Արդյունքում՝ թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ քաղաքական ուժերը «ոռու-թուրքական պատերազմի բռնկումով նորից որդեգրեցին ռուսական կողմնորոշում»⁶³:

Հ. Յ. Դաշնակցությունը, որը հայ քաղաքական ուժերի առաջատար կազմակերպությունն էր, պատերազմի նախօրյակին էր գրում ու մտախառնում իր ծրագրի հիմնական սկզբնական ժողովում (1914 թ. հունիս) ընդունված որոշումներով փաստորեն արտահայտում էր նաև կուսակցության արևմտահայ ներկայացուցիչների քաղաքական դիրքորոշումը գալիք պատերազմի նկատմամբ: Եվ սա այն պարզ պատճառով, որ ժողովին մասնակցում էին արևմտահայ մի շարք նշանավոր գործիչներ՝ Ռ. Զարգարյան, Ա. Օխիկյան, Մ. Թերլեմեզյան, Հ. Սրվանձտյան և այլք:

Ժողովն ընդունում է բավական իրատեսական որոշումներ, որոնք, ցավոք, տարբեր դրդապատճառներով հետագայում անտեսվում են: Դրանցից հատկապես կարևոր էր այն, որ պատերազմի ժամանակ թե՛ արևմտահայությունը և թե՛ արևելահայությունը «պարտավոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտքը պետության նկատմամբ»⁶⁴:

Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատել են Գևորգ Խուրդինյանը և Արարատ Հակոբյանը, «... երբ սկսվեց պատերազմը և քաղաքական ցնցումների ու վայրիվերումների հետևանքով անհնար դարձավ պահպանել շեղոթությունը՝ Հ. Յ. Դ. -ն, բնականաբար, նման ճակատագրական պահին չէր կարող մնալ անտարբեր և թույլ տար, որ արևմտահայ

⁶² Տես Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 286:

⁶³ Ներսիսյան Ա., Առաջին Աշխարհամարտում հայ կամավորական շարժման սկզբնավորման պատմության դասավանդման հայեցակարգային հիմքերը, «Ակունք», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 104:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 88, թ. 4, նաև՝ Ստեփանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 36:

եղբայրներին օգնելու համար սկիզբ առած կամավորական շարժումը մնա անդեկ»⁶⁵: Հնչակյանների ղեկավարած Երզնկայի ջոկատը նույնպես անտարբեր չմնաց կամավորական շարժման կազմավորմանը:

Վերոհիշյալ որոշումը դրվատելի էր երկու պատճառով. ա) թուրքերն ուզում էին, ինչպես վկայում է Կ. Սասունին, «... որ մենք ապստամբենք Արարատեան Հայաստանի մէջ, գործենք ռուսական բանակի կոնակեն, բացի օրինական զինուորներէ, կամաւորական գունդեր կազմակերպենք եւ Կովկասեան ճակատի վրայ արշաւենք»⁶⁶, բ) իսկ ռուսներն ուզում էին, որ հայերը գործեն իրենց բանակի կողքին՝ ընդդեմ թուրքերի:

Այս անելանելի իրավիճակից կանխատեսվող ելքը վերոհիշյալ որոշումն էր, որը, սակայն, խախտվեց հօգուտ Ռուսաստանի, և թուրքերին տրամադրեց հայերի դեմ: Թեև, անհրաժեշտ է ավելացնել, որ ժողովի մասնակից որոշ արևմտահայ գործիչներ (օրինակ՝ Համազասպը) ջերմ կողմնակիցներ էին՝ հօգուտ ռուսական բանակի գործողությունների:

Կամավորական շարժմանը մասնակցելու վերաբերյալ դրական կողմնորոշում ունեին նաև արևմտահայ այլ գործիչներ, որոնք չէին մասնակցել Հնդհանուր ժողովին: Բավական է հիշատակել Օսմանյան խորհրդարանի արդեն նախկին պատգամավոր Արմեն Գարոյին (Գարեգին Փաստրմաճյան):

Բավական հետաքրքիր է Կ. Պոլսի ՀՅԴ մարմնի (այն կոչվում էր Բյուրոյի հատված) վերաբերմունքը կամավորական շարժմանը: Այնտեղ, օրինակ, կարևորագույն տեղ էր զբաղեցնում այնպիսի ազդեցիկ, ծագումով արևելահայ քաղաքական գործիչ, ինչպիսին էր Ակնունին: Դժվար է,

⁶⁵ Խուրդինյան Գ., Հակոբյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության պատմության խեղաթյուրման վերջին փորձերը, Երևան, 2005, էջ 29:

⁶⁶ Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական փրկապետության փակ (1914-1918), Բոստոն, 1927, էջ 22:

ինչպես նշեցինք, այս պարագայում այս կոմիտեի դիրքորոշումը ներկայացնել սոսկ որպես արևմտահայ գործիչների քաղաքական մոտեցում: Հայաստանի ազատագրման շուրջ արևմտահայ քաղաքական մտքի ձևավորման վրա մեծ էր արևելահայ քաղաքական մտքի ազդեցությունը, ուստի շատ արևելահայեր, հաստատվելով Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի այլ շրջաններում, ինքնաբերաբար հանդես էին գալիս նաև որպես արևմտահայ քաղաքական մտքի կրողներ:

Կ. Պոլսի Դաշնակցության մարմնի դիրքորոշման մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Մալխասը և Կարո Սասունին: Մալխասի (Արտաշես Հովսեփյան) վկայություն համաձայն՝ Կ. Պոլսում տարաբնույթ են եղել դիրքորոշումները կամավորական շարժման վերաբերյալ: Վերջինս լինում է Կ. Պոլսում «Ազատամարտի» խմբագրատանը, և տեսակցում Արմեն Գարոյի, Բարսեղ Շահպազի, Սարգիս Մինասյանի և Հրաչ Թիրաքյանի հետ: Կ. Պոլսի մարմինը նիստ է գումարում, որի մասին Մալխասը գրել է. «Ինչպես կերել էր, անոնք տարակարծիք չէին կամաւորական շարժում մը առաջ բերելու մասին: Կը մնային միայն քանի մը հարցէր անմիջականօրէն կապուած այդ ձեռնարկին հետ: Պարզ էր ինքնին, որ կամաւորական շարժումը կրնար սկսիլ միայն Կովկասի մէջ: Իսկ ինչ պիտի լինէր Թուրքիոյ մէջ գտնուող ընդհանրապէս հայերու ու մասնաւորապէս դաշնակցականներու վերաբերմունքը Թուրքիոյ հանդէպ: Բոլորս ալ այն տեսակէտն ունէինք թէ՛ հայ ժողովուրդը պէտք է օրինապահ քաղաքացու դերին մէջ մնար ամէն տեղ, բայց մասնաւորապէս Թուրքիոյ մէջ»⁶⁷:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հիշյալ ազդեցիկ արևմտահայ գործիչներն էլ դեմ չէին Կովկասում կամավորական շարժման սկսվելուն, բայց դրա հետ մեկտեղ ցանկանում էին օրինապահ քաղաքացու դերը պահպանել Թուրքիայում: Անտես-

⁶⁷ Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դաճը, հայկոսս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երևան, 1991, էջ 176:

վում էր այն հանգամանքը, որ Կովկասում սկզբնավորված կամավորական շարժումը բացասաբար էր անդրադառնալու արևմտահայերի օրինապահ կեցվածքի վրա:

Նրանք այդպես էին մտածում ելնելով այն թյուր համոզմունքից, թե ուսները շատ արագ կգրավեին Արևմտյան Հայաստանը: Արմեն Գարոն գտնում էր, որ կամավորների թիվը պետք է հասցվեր 30 հազարի, որոնք «պատերազմը յայտարարելուն պէտք է մտնեն երկիր, որպէս ուսական բանակի յառաջապահներ»⁶⁸:

Ինչպես նա, այնպես էլ շատ այլ գործիչներ սխալ պատկերացում ունեին ուսական քաղաքականության մասին:

Այս ամենը վերաբերում է օգոստոս ամսին, բայց արդեն հոկտեմբերին Կ. Պոլսի մարմինը կարծես թե փոխում է իր դիրքորոշումը: Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու նախօրյակին այն Թիֆլիս է ուղարկում Կ. Սասունուն, որի հայտնած տեղեկությունից եզրակացվում է, որ փոխվել էր դիրքորոշումը: Նա հետևյալն է գրում. «Ես հոկտեմբերի 12-ի կէսօրին Պոլսէն նաւ առած էի Տրապիզոն ելնելու եւ անկէ ալ Սասուն-Մուշ երթալու համար: Ինծի հետ կը տանէի ՀՅԴ Բյուրոյի (նկատի ունի ՀՅԴ Բյուրոյի Կ. Պոլսի հատվածը - Հ. Ս.) հրահանգ նամակները էրզրում եւ Մուշ: Պոլսոյ եւ Թուրքիոյ դաշնակցական ղեկավար ընկերներու կարծիքով կամաւորական շարժման շուրջ շատ աղմուկ եւ շատ ցոյցեր էին, որ տեղի կ'ունենային: Ընկերներն ինծի կը թելադրէին, հնարաւորութեան պարագային, Կովկասի վրայով անցնիլ եւ յայտնել Կովկասի մեր ղեկավարներուն, որ հրաժարուին ցուցական գործունէութենէ եւ զաղտնի աշխատանք կատարեն ... »⁶⁹:

Բայց, երբ Կ. Սասունին հասել էր Թիֆլիս, արդեն ուշ էր: Ցարական Ռուսաստանը հասել էր նրան, որ սկզբնավորվել էր հայերի կամավորական շարժումը, որը կրում

⁶⁸ Նոյն տեղում, նաև՝ Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 382-383:

⁶⁹ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 32:

էր քառասային բնույթ, իսկ Դաշնակցությունը, ստիպված խախտելով իր չեզոքության որոշումը, ձեռնամուխ էր եղել կամավորական ջոկատների ստեղծման գործին:

Այդ է հաստատում նաև Լեոն, գրելով, որ Բյուրոյի նիստերից մեկում Հ. Քաջազնունին ելույթ ունենալով, արտահայտում է թե՛ Վանի և թե՛ Երկրի դաշնակցական այլ մարմինների բացասական վերաբերմունքը Կովկասում սկսվող կամավորական շարժման նկատմամբ: Նա այն համարում էր վտանգավոր՝ արևմտահայերի համար⁷⁰:

Կամավորական շարժմանը դեմ էր ՀՅԴ Վանի կոմիտեն, որի կարևորագույն ներկայացուցիչներից Արամ Մանուկյանը գտնում էր, որ դա վնասակար էր արևմտահայության համար:

Վահան Փափագյանը, որն այդ օրերին Կ. Պոլսից անցել էր Վան, գրում էր, որ կովկասահայ գործիչների՝ կամավորական շարժմանը հակվելու մասին իր զեկուցումը ճնշող տպավորություն է թողնում ընկերների վրա: «Անոնք, - գրում է նա, - թուրքահայ ժողովուրդի համար կորուստաբեր կը համարէին կամաւորական գունդերու կազմութիւնը եւ մանաւանդ գործուն մասնակցութիւնը՝ ենթարկուելով ռուսական բանակին»⁷¹:

Հենվելով էրզրումի ընդհանուր ժողովի որոշման վրա՝ Վանի կոմիտեն պահանջում էր անմիջապես վերջ տալ այդ շարժմանը, որը գրգռում էր թուրք կառավարությանը հայերի դեմ⁷²:

Ս. Վրացյանը գրում էր. «Շուտով Վանից եկան Քաջազնունին եւ խեչոն: Առաջինը խիստ հակառակ էր կամաւորական շարժման եւ պնդում էր, թէ Վասպուրականի բոլոր ընկերները հակառակ էին կամաւորական խումբերի կազմութեան, իսկ խեչոն համամիտ չէր Քաջազնունուն»⁷³:

⁷⁰ Տե՛ս Լեո, *Անցյալից*, Թիֆլիս, 1925, էջ 297:

⁷¹ Փափագեան Վ., նշխ. աշխ., էջ 283:

⁷² Տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 297:

⁷³ Վրացեան Ս., *Կեանքի ուղիներով*, հ. Գ, Պէյրուօ, 1963, էջ 19:

Կամավորական շարժման վերաբերյալ նույն կարծիքն ուներ նաև Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը Սասուն-Մուշի կուսակցական ղեկավարն էր: Վերջինս միակն էր, որ էրզրումի հիշատակված ընդհանուր ժողովում դեմ արտահայտվեց հօգուտ Ռուսաստանի շարժմանը և կողմ թուրքերի առաջարկին՝ կամավորական խմբեր կազմակերպել թուրքական բանակներին կից: Բայց նրա այդ առաջարկը նույնիսկ քվեարկության չդրվեց⁷⁴: Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Չիլինկարյան) միանգամայն ճիշտ է գնահատել Ռուբեն Տեր-Մինասյանի դիրքորոշումը. «Ներկայի ակնոցով դիտելով անցեալի դէպքերը՝ կրնանք ըսել, որ Ռուբէնի այս տեսակէտը կամ ծրագիրը եւս աւելի առողջ, աւելի հեռատես եւ քաղաքականապէս աւելի ճիշտ էր, քան այն ճամբան, որուն հետեւեցաւ գրեթէ ամբողջ հայութիւնը ՀՅԴ գլխավորութեամբ»⁷⁵:

Սրա հետ մեկտեղ Դաշնակցության մեջ պատերազմի սկսումով իշխեց այն համոզմունքը, որ Հայկական հարցը կլուծվի և Արևմտյան Հայաստանը կստանա ինքնավարություն: ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի 1914 թ. վերջի շրջաբերականներից մեկում կարդում ենք. «Կամավորների կազմակերպումով մենք նպատակ ունեինք մեր մասնակցությունը բերել այս պատերազմին, վորով չեւ ընդհանուր հաշվեհարդարի միջոցին ավելի մեծ իրավունք պահանջել, վոր գումարվելիք վեհաժողովը լուծե մեր հարցն էլ: Մենք հույս ունենք, վոր յերյակ համաձայնության հաղթությամբ կվորոշվի յեւ տաճկահայեր ապագան յեւ ուզում ենք հավատալ, վոր թուրքաց Հայաստանը կստանա ավտոնոմիա: Այդպիսի հավաստիացումներ լսում ենք Պարիզից յեւ թե մանավանդ Պետրոգրադից: Այսպես ռուս-թուրքական պատերազմի առթիվ Պետրոգրադում յեղած հետապնդումները այն հետևանքն են տվել, վոր արտա-

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9:

⁷⁵ Ռուբեն, *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*, հ. Է, Լոս Անճըլըս, 1951, էջ 126-127:

քին գործոց նախարարության մեջ համակրանքով են ընդունվել «վեց վիլայեթների» եւ նրա անբաժան մասս Կիլիկիայի ինքնավարության միտքը»⁷⁶:

Պատահական չէր, որ «Արմենիա» պարբերականը նույնպես դրական արձագանքեց հայ կամավորական շարժմանը, նախ՝ իբրև դիտորդ, այնուհետև՝ կազմակերպիչներին քաջալերող և նյութական հանգանակության գործընթացներին մասնակից: Նրանք ենթադրում էին, որ կամավորական շարժման միջոցով հնարավոր կլիներ հասնել հայ ժողովրդի ինքնավարությանը, ուստի կոչ էին անում համայն հայությանը բոլոր միջոցներով սատարել շարժմանը⁷⁷:

Բավարարվելով հիշյալ փաստերով անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել այն հայեցակարգը, համաձայն որի՝ հայ քաղաքական միտքը ընդհանուր առմամբ դրական վերաբերմունք է դրսևորել կամավորական շարժման նկատմամբ, և առանձին գործիչների բացասական վերաբերմունքը վճռորոշ չի եղել այդ շարժումը կասեցնելու տեսանկյունից:

Կամավորական շարժման վերաբերյալ մյուս քաղաքական կուսակցությունների վերաբերմունքի մասին նույնպես կարելի է պնդել, որ այն մեկ ընդհանուր համոզմունքով չի դրսևորվել: Այն ուներ իր դրդապատճառները, որոնցից նախ և առաջ պետք է առանձնացնել այն, որ 1896 թ. Լոնդոնի խորհրդածոդովում Հնչակյան կուսակցությունը պառակտվել էր, նույն թվականին Վանի ինքնապաշտպանությունից հետո գլխատվել էր Արմենական կուսակցությունը, որի անդամներից շատերը 20-րդ դարասկզբին Վանում մտան ՀՅԴ շարքերը, իսկ ոմանք, միանալով վերակազմյալ հնչակյաններին, 1908 թվականին հիմք դրե-

ցին Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցությանը (ՀՍՌԿ): Բայց այս իրադարձություններից հետո էլ որոշ արմենականներ իրենց այդպես էլ շարունակեցին կոչել: Նրանցից էր Արմենակ Եկարյանը, որը ելնելով Արմենական կուսակցության ծրագրային դրույթներից, որոնք առավել իրատեսական էին, քանզի ճիշտ էին ընկալում մեծ տերությունների երկդիմ քաղաքականությունը՝ ուղղված հայության նկատմամբ, կամավորական շարժումը համարում էին սխալ՝ հօգուտ ուսուների: Նա մասնավորապես հետևյալն է գրում. «Կովկասի մէջ Թուրքիոյ դէմ կռուելու նպատակաւ կամաւորական գունդեր կազմելու ոռւսական քաղաքականութեան ներքին, չխոստովանուած դրդապատճառը ոչ թէ արեւմտահայոց փրկութիւնն էր, ինչպէս կեանքը ցոյց տուաւ արդէն, այլ այդ ճակատի վրայ ոռւսական ուժերու անբաւարարութիւնը: Կազմուեցան կամաւորական գունդերը, եւ դաշնակցութիւնը, որ վարկաբեկ էր Ռուսիոյ մէջ և հալածուած, նորէն ջուրին երեսը ելաւ. իր հին խմբապետները գործի անցան, գործի անցաւ Գարօ Փաստրմաճեանը, մոռնալով, թէ ինք օսմանեան երեսփոխան էր, մոռնալով Թուրքիոյ իրականութիւնը, արեւմտահայութիւնը, Թուրքիոյ մէջ մնացած իր ընկերներն անգամ»⁷⁸:

Հարկավ, Ա. Եկարյանը ճիշտ չի ներկայացնում ուսական քաղաքականության պատճառները՝ կապված կամավորական շարժման խրախուսման հետ, բայց նաև չի սխալվում, գտնելով, որ լուրջ հաշվեկշռի չենթարկվեց արևմտահայության փրկության առումով դրա ունենալիք օգուտն ու վնասը:

Գրեթե նույն տեսակետն է արտահայտում արմենական հայտնի գործիչ Արտակ Դարբինյանը, որ գրում է. «Կամաւորական շարժումը էլ աւելի է բորբոքելու թուրքերի մինչեւ այժմ զսպուած բարբարոսական կիրքը եւ այս անգամ

⁷⁶ ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 89, թ. 3:

⁷⁷ Տես Սարգսյան Ա., Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը և «Արմենիա» պարբերականը, Երևան, 2018, էջ 434:

⁷⁸ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Պէլրուպ, 1985, էջ 150:

Թուրքահայութիւնը անխնայօրէն պետք է ջարդուի ամէն տեղ, մանաւանդ, որ ինքնապաշտպանութեան միջոցներէն լրիւ զուրկ է »⁷⁹:

Կարևոր ենք համարում նաև Պատրիարքարանի քաղաքական վերաբերմունքի ճշտումը կամավորական շարժման նկատմամբ: Պետք է նշել, որ Պատրիարքարանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի գլխավորութեամբ այս շարժման նկատմամբ որդեգրել էր բացասական կեցվածք, բայց նա իր գործունեությունը համաձայնեցնում էր հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ: Բավական է հիշատակել այն փաստը, որ 1914 թ. հոկտեմբերի 20-ին Զավեն արքեպիսկոպոսը հրավիրում է խորհրդակցություն, որին մասնակցում են հայ քաղաքական կուսակցությունների, տարբեր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներ և ոչ կուսակցական գործիչներ: Դրանց թվում էին Վահրամ արք. Մանկունին, Պետրոս Հալաճյանը (Իթթիհատի անդամ), Գրիգոր Զոհրապը, Բյուզանդ Քեչյանը, Համբարձում Պոյաճյանը (հնչակյան), Վարդգես Սերենկյուլյանը (դաշնակցական), Տիրան Քելեկյանը (ՀՍՌԿ), Հարություն Շահրիկյանը (դաշնակցական) և ուրիշներ: Վերջիններս Պատրիարքարանին և Ազգային վարչությանը հանձնարարեցին բարվոք հարաբերություններ մշակել Իթթիհատի հետ և «Շրջաբերական հրահանգ մը ղրկել անմիջապէս բոլոր գաւառները եւ հրաւիրել ժողովուրդը կատարել իր պարտականութիւնը»⁸⁰:

Ավելին, պատրիարքն այցելում է օսմանյան ներքին գործերի և արդարադատության նախարարներին՝ հավաստիացնելու, որ հայ ազգը նվիրված է օսմանյան հայրենիքին⁸¹:

⁷⁹ Դարբինեան Ա., Հայ ազգապարական շարժման օրերէն, Փարիզ, 1947, էջ 254:

⁸⁰ Զաւեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական յուշերս, վաւերագրեր եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 40-50:

⁸¹ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 75:

Պատերազմող կողմերի նկատմամբ շեղութեան և սեփական անվտանգութեան մասին կոչերով էր հանդես գալիս նաև Գ. Զոհրապը: Սակայն, անհնար էր շրջել պատմութեան անիվը: Ռուսական քաղաքականությունն արդեն արել էր իր գործը, և կամավորական շարժումն ընթացք առավ՝ ակամայից իր մեջ ներառելով հայ քաղաքական գործիչներին, դյուրահավատ հայրենասերներին և խմբապետներին:

Ինչ վերաբերում է ՀՍՌԿ դիրքորոշմանը, ապա պետք է շեշտել, որ այն նույնպես որդեգրեց ՀՅԴ էրզրումի Ընդհանուր ժողովի կարգախոսը և գիտակցելով, որ պատերազմը կարող է թուրքերի կողմից առիթ հանդիսանալ արևմտահայութեան բնաջնջման համար, կանգնեց օսմանյան հայրենիքի պաշտպանութեան դիրքերում՝ հայերին կոչ անելով կատարել իրենց զինվորական պարտքը⁸²: Բայց արդեն 1915 թ. գարնանը, երբ ՀՍՌԿ ղեկավարությունը տեղափոխվել էր Թիֆլիս, բախվելով ցեղասպանութեան փաստին, փոխեց իր տեսակետը կամավորական շարժման նկատմամբ և արևմտահայութեանը կոչ արեց. «Վրէժ մեր մորթոտուող եղբայրներուն ու քոյրերուն, մեր աւերակներուն, մեր արիւնի մէջ խեղդուած յուրաքանչիւրին համար: Վրէժ այն վայրենի ոհմակներու հանդէպ, որ այս պահուս դիւային հրճուանքով կը լողան հոսող հայ արեան մէջ... Աչքի տեղ աչքեր և ակռային տեղ ակռաներ»⁸³:

Փաստորեն, նրանք նույնպես հրաժարվեցին օրինապահ քաղաքացու նախկին կոչերից: Իսկ Թիֆլիսն այդ ժամանակ դարձել էր կամավորների հավաքագրման և կազմակերպման հիմնական դարբնոց, որտեղ Ազգային բյուրոն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել կամավորական շարժման ամբողջ ղեկավարումն ու կազմակերպման աշխատանքները:

⁸² Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 1914, թիւ 40-89, էջ 435:

⁸³ Սարգսյան Ս., Հայ սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցություն (1908-1921), Երևան, 2009, էջ 106:

Հնչակյանների բոլոր կառույցները ջանք չէին խնայում կամավորական շարժմանը զորակցելու գործում: Այդ պատրվակով 1915 թ. հունիսին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ հնչակյանների միջըջանային ժողով, որի մասին Կահիրեից գրված իր նամակում Ս. Սապահ-Գյուլյանը նշում էր. «... պատգամաւորներ են եկել 32 հոգի, եւ ժողով են կազմել, ԿԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ խնդիրները հաստատ հիմունքների վրայ դրել, ընտրել են ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԻՉ ԿՈՎԿԱՍԻ, ու Կեդրոնի իրաւունքով գործերը վարում են»⁸⁴:

Թիֆլիսում գործող ՄԴՀԿ կամավորների խնդիրներով զբաղվող Գործադիր մարմինը գլխավորում էր նվիրյալ հնչակյան Հարություն Գասպարյանը (Արտեմիս): Նրա հսկողութեամբ հնչակյան կամավորներն անցնում էին զինավարժութունների, մարզումների կարճատեւ փորձաշրջան, որից հետո ուղարկվում ռազմաճակատ:

Այս կուսակցութեան կողմից 6-րդ կամավորական գումարտակի կազմավորման հանգամանքը ևս վկայում է այն մասին, որ այն նույնպես դրական էր վերաբերում այդ շարժմանը:

Արդեն, երբ կամավորական շարժումը՝ հօգուտ ռուսական զենքի հաղթանակի, կատարված փաստ էր, ինչպես արեւմտահայ, այնպես էլ առհասարակ հայ քաղաքական միտքը շարունակում էր զարգանալ այն տրամաբանութեամբ, որ ցարական զորքերը արագորեն կգրավեն Արեւմտյան Հայաստանը, և հազուրդ կտան զենք ինքնավարութիւն ունենալու՝ հայութեան բաղձանքներին: Սակայն 1914 թ. նոյեմբերին, երբ Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ ներքաշվեց Ռուսաստանը, շատ շանցած, իր որդեգրած մարտավարութեամբ սկսեց ի դերն հանել այդ բաղձանքները:

Ռուս-թուրքական պատերազմի սկզբնավորումով Առաջին աշխարհամարտում բացվում է Կովկասյան ռազմաճակատը: Արեւմտյան Հայաստանի սահմաններին գտնվող

⁸⁴ Ստեփանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 45:

ռուսական բանակն արագ անցնում է սահմանը և չորս թեով առաջանում: Կենտրոնական թեւը Կարաուրգանից անցնում է դեպի Քեոփրիքոյ: Երկրորդ թեւը Ստահան գյուղից մտնում է Բասենի դաշտ և ուղղվում դարձյալ դեպի Քեոփրիքոյ և Հասանկալե: Երրորդ թեւը Արարատյան դաշտից շարժվում է դեպի Ալաշկերտի դաշտ, հին Բայազետ և Վան: Չորրորդ թեւը մտնում է պարսկական Ատրպատական և շարժվում դեպի Վան⁸⁵:

Այս ուղղութիւններով առաջացող ռուսական զորքերի հետ կռվում էին հայ կամավորները: Սակայն հենց պատերազմի առաջին ամիսներից պարզ դարձավ, որ ռուսական զորքերը չեն շտապում, իսկ դա նշանակում էր, որ հայ գործիչների սպասելիքները՝ կապված Արեւմտյան Հայաստանի գրավման հետ, իրեն չարդարացրեց: Հայոց բուռն ոգևորութիւնը երկար չտևեց:

Այդ հաստատում է նաև Արարատ Միրզոյանը, ասելով, որ «... ռուսների դանդաղ առաջխաղացումը հայ և քուրդ ժողովրդի մոտ առաջ էր բերում այն գաղափարը, թե ռուսները դիտմամբ են դանդաղում, որպեսզի Հայաստանը գրավեն առանց հայերի»⁸⁶:

Թուրքական հարձակման հետևանքով «Կովկասյան բեմը Բասենէն կը փոխադրուեր զինուորական բնական կարգով Ախալքալակ-Լոռի-Գանձակ-Ղարաբաղ, այսինքն՝ Փոքր Կովկասեան լեռնաշղթային վրայ»⁸⁷: Ռուսական առաջին նահանջը հայութեան վրա ունեցավ երեք բացասական անդրադարձ, որոնք էին. «1. Խախտեց գրաւեալ տարածքների բնակչութեան այն համոզմունքը, որ ռուս-

⁸⁵ Տե՛ս Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պէյրոս, 1966, էջ 37-38, մանրամասն տե՛ս Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, Москва, 1946, с. 42-48:

⁸⁶ Միրզոյան Ա., Էջեր Արեւմտահայ գործիչների եւ հայ կամավորների հրամանատարության 1915 թ. նամակագրութիւնից, «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», Երևան, 2006, թիվ 1(107), էջ 70:

⁸⁷ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 51:

ների կողմից վերջնականապես ազատուած են թուրքական տիրապետութիւնից եւ այլեւս տէր են իրենց հայրենիքին: Նրանց էութեան եւ հոգեբանութեան մէջ ներարկուեց վախը, որ իրօք անապահով են եւ ցանկացած պահի կարող է կրկնուել նոյնը: 2. Հայ քաղաքական ղեկավարների վրա ծանրացաւ եւս մէկ հօգս՝ գաղթականութեան հօգսը: Այդ նոյն հօգսը շունենալու համար ուսը շատ շանցած որդեգրեց մի քաղաքականութիւն, որն էր՝ Արեւմտեան Հայաստանը գրաւել այն ժամանակ, երբ հայութիւն վերջնականապէս կոշնչանայ թուրքերի կողմից: 3. Փոխուեց վերաբերմունքը կամաւորական շարժման նկատմամբ, սառեց նախկին ոգեւորութիւնը, քանզի դրանով մի աւելորդ առիթ էր տրուում թուրքերին իրենց ջարդերի վաղօրոք ծրագրած քաղաքականութիւնն իրականացնելու համար»⁸⁸:

Կարծում ենք, որ կարելի է համաձայնել Ա. Ներսիսյանի նաև այն եզրահանգմանը, ըստ որի՝ «արդէն 1914 թ. վերջերին կրկին բեկում սկսուեց հայութեան հոգեբանութեան մէջ ի վնաս ուսական կողմնորոշման, քանզի սկսեց պարզ դառնալ այն ճշմարտութիւնը, որ ուսաներից վերստին խաբուած են, ճշմարտութիւն, որն աւելի արմատաւորուեց 1915 թ. մեծ ցեղասպանութեան օրերին, որի մասին տեղեակ լինելով իրենց հետախոյզներից, ուսաները ոչ մի փրկարարի քայլ չկատարեցին, ստիպելով մէկ անգան եւս ճաշակել իրենց քաղաքականութեան խաբկանքը»⁸⁹:

Այստեղից հետևութիւն, որ արևմտահայ և առհասարակ հայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները զգում էին իրենց սխալը Ռուսաստանի կողմից ունեցած ակնկալիքների առումով, և այդ զգացումն ավելի ուժեղացավ Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո:

⁸⁸ Ներսիսեան Ա., Հայերի հոգեբանութեան փոփոխութեան գործոնները 1912-1914 թուականներին, «Բագին», Պէյրոս, 2007, Սեպտեմբեր, թիւ 3, էջ 60:

⁸⁹ Նույն տեղում:

Սարիղամիշի ճակատամարտի նկարագրութիւնը մեր նպատակների մէջ չի մտնում: Բայց ասենք, որ այն սկսվեց 1914 թ. դեկտեմբերի 9-ին, երբ ուսաներն անցան հակահարձակման և ավարտվեց 1915 թ. հունվարի 5-ին էնվերի բանակի ջախջախիչ պարտութիւնով: Վերջինս կորցրեց իր 90 հազարանոց բանակի մեծ մասը՝ 70 հազ. զինվոր⁹⁰:

Սարիղամիշի ճակատամարտով ձախողվեց Կովկասը գրավելու թուրքական պլանը, բայց դրանից հետո սկսվեց հայոց ցեղասպանութիւն իրագործումը, որին ոչ մի կերպ չխոչընդոտեց ուսական բանակը:

Այս ճակատամարտից հետո շատ շանցած՝ 1915 թ. Փետրվարին, անգլո-ֆրանսիական զորքերը սկսեցին Դարդանելի օպերացիան: Իսկ ուսաներին ձեռնառու չէր, որ դաշնակիցները գրավեին Կ. Պոլիսը: Ուստի, ուսական բանակը գրեթե մեկ տարի դեպի արևմուտք առաջ չշարժվեց, որին թուրքերը չէին դիմանա: Ռուսական հրամանատարութիւնը ձգտում էր այն պատրանքը ստեղծել թուրքերի մոտ, որ կովկասյան ռազմաճակատում շատ ուժեր չունի, ինչը նրանց հնարավորութիւն կտար ավելի շատ զորքեր կենտրոնացնելու նեղուցներում: Երկրորդ պատճառն այն էր, որ ուսաները ձգտում էին Հայաստանը գրավել այն ժամանակ, երբ այն դատարկված կլիներ իր բնիկ հայ տարրից:

Ռուսներն իրենց հարձակումը շարունակեցին Պարսկաստանից, 1915 թ. հունվարից սկսած գրավեցին Թավրիզը, Դիլմանը, ինչպէս նաև Բաշկալեն, Շատախը, Կոթուրը, Արճեշը, Վանը, որը շուրջ մեկ ամիս հերոսական կռիւների մէջ էր: Բայց կամավորներն այդպէս էլ չկարողացան իրականացնել արևմտահայութիւնը փրկելու իրենց առաքելութիւնը, քանի որ դա չէր բխում ուսական քաղաքական շահերից: Հարց է առաջանում՝ կամավորական գումարտակները, եթէ ամբողջութիւնով կախալ էին ուսական հրամանատարութիւնից, այդ դեպքում ինչու էին

⁹⁰ Տես նույն տեղում:

անձնուրաց կռվում. ով կշահեր դրանից: Կարծում ենք, որ պատասխանը հստակ է՝ ուսաները, քանզի բացառութ-
յամբ Վանի, արդեն 1916 թ. գրեթե գրավված Արևմտյան
Հայաստանում հայ ազգաբնակչությունը մեծամասամբ
վերացվել էր: Եվ կրկին հարց. եթե հայ քաղաքական ու-
ժերը չզնային կամավորական գումարտակների ստեղծ-
մանը, միթե՞ ուսաները չէին կարող գրավել Արևմտյան
Հայաստանը: Պատասխանը դարձյալ պարզ է՝ իհարկե
կգրավեին: Ուրեմն, հայ քաղաքական մտքի այն ուղղվա-
ծությունը, որ կամավորական գումարտակներով արագ
կգրավեն Արևմտյան Հայաստանը, իրեն շարդարացրեց:
Ռուսական զորքերին կից կամավորական գումարտակնե-
րի ստեղծումը սխալ մարտավարություն էր, որը հիմնա-
կանում չժառայեց իր նպատակին: Այն միայն նոր առիթ
հանդիսացավ թուրքական ջարդարարական ծրագրերի
նախապատրաստման և իրականացման համար: Սակայն
չի նշանակում նաև, որ ճշմարիտ է թուրքական այն հայե-
ցակետը, որ հայերին կոտորել են կամավորական շարժ-
ման համար:

1915 թ. ռուսական մեծ նահանջի ժամանակ կամավոր-
ները հնարավորություն ունեցան մեկ անգամ ինքնուրույն
գործելու և շարժվելու դեպի Մուշ և Մասուն, որն օրհասա-
կան կռիվների մեջ էր, սակայն դա էլ չարեցին, որը կարող
էր հաջողությամբ պսակվել:

Ռուսական մեծ նահանջը տեղի է ունենում հուլիսին,
որի հետևանքով պարպվում են Վանը, Բուլանուխ-Մա-
նազկերտը, իսկ ժողովրդի մի մասը Ալաշկերտի ճանա-
պարհով ուղևորվում է դեպի Իզդիր, իսկ մյուս մասը՝ դե-
պի Ատրպատական⁹¹:

⁹¹ Տե՛ս Զորմիսեան Լ., Համապարկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պար-
մութեան, հ. Գ, Պէրյութ, 1975, էջ 264, նաև՝ Արամը, Մահուան յիսնա-
մեակին առթիվ, Երևան, 1991, էջ 457-459, Արամ Մանուկյան, փաստա-
թղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 265-267, Ասրյան Ա.,
Արամ Մանուկյան, կյանքը և գործունեությունը, Երևան, 2009, էջ 135-

Ռուսական այս նահանջի մասին Արարատյան գնդի
հրամանատար Վարդանը հետևյալն է գրում. «... Նկատի
ունենալով նոցա նահանջը, որից հետո մեր դրուժյունը
ծանրանում էր, խնդրեցի Նիկոլանից, որ գոնե մեզ թողնի
իրենց թնդանոթները, իրենց զինվորներով: Պատասխա-
նեց, որ ոչինչ չեն կարող թողնել: Նա, որ նահանջը մասամբ
բացատրում էր նրանով, որպես թե կոնտրազվետկայից
տեղեկություն է ստացել (Դևոյան-ուզվետկայի պետը),
որ մեզ վրա տանկական մեծ ուժեր են գալիս: Հետո պարզ-
վեց, որ ոչ մի ուժ պատրաստ չի եղել մեզ վրա գալու: Այդ
ժամանակ ուսաների վերաբերմունքը դեպի հայերը, դեպի
հայկական հարցը շատ կասկածելի էր ու խորհրդավոր...
Իսկ երբ հասանք Բերկրիկալա, կարծես զիտավորյալ և
իրոք որ զիտավորյալ էր, Նիկոլանը նստեց և հայտնեց,
որ наша задача только да Беркри-Кала, Իզուր չէր կաբա-
նովը ասել, որ մենք Հայաստանը կուզենք առանց հայերի,
իսկ դժբախտ տանկահայ ժողովուրդը իր փրկության հույ-
սը դրել էր քրիստոնյա ռուս կառավարության վրա: Այս
բոլորը ցույց են տալիս, որ հայերի կոտորվելը ցարական
կառավարության ցանկությունն էր ... »⁹²:

139, Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք ամ-
սագիր», Բոստոն, 1924, Յունիս, թիւ 8, էջ 98-101, նոյնի 1924, Յուլիս,
թիւ 9, էջ 130-132, նոյնի 1924, Սեպտեմբեր, թիւ 11, էջ 89-90, նոյնի 1924,
Նոյեմբեր, թիւ 1(25), էջ 8-90, նոյնի 1925, Մայիս, թիւ 7(31), էջ 93-94,
Ներսիսյան Ա., Արամ Մանուկյանը և հայոց նոր պետականության արա-
րումը, «Էջմիածին», Երևան, 2007, Ե, մայիս, էջ 146, տե՛ս Հարությունյան
Ա., Ռուսական բանակի նահանջի և Վան-Վասպուրականի 1915 թ. մեծ
գաղթի հարցի շուրջ, «Իրան-Նամե», 2001, հ. 37, էջ 18-23, նոյնի Վան-
Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը, «Լրաբեր
հասարակական գիտությունների», Երևան, 2002, թիվ 2 (606), էջ 46-58,
նոյնի Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության Մեծ գաղթը. Պարճատ-
ները, ընթացքը, հետևանքները և պարասխանարկության խնդիրները,
Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք 1, Վան, Երևան, 2013, էջ 170-196,
Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Իմ հիշողությունները, Երևան,
2015, էջ 265-267 և այլն:

⁹² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 3, գ. 11, թ. 4 նաև՝ ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, թ. 5:

Այս նահանջն էր, որ «մեզի պատճառեց «40 հազար հայերի» հավելվածական մի ջարդ, մեր արիւնարբու թշնամիներին՝ թուրքերի կողմից, եւ որը իր ժամանակին բացատրուում էր պարտադրուած տեղական ռազմավարական պատճառարանութիւններով»⁹³:

Այս օրերին հայ կամավորները ստացել էին Սասունից գրված Ռուբենի և Վ. Փափազյանի աղերսալի նամակները, որոնցով խնդրում էին արագ օգնութեան հասնել հերոսական ժողովրդին: Ընդ որում, այդ նամակներից մեկում նրանք ապացուցում էին, որ Սասուն և Մուշ հասնելը դյուրին էր, որովհետեւ թշնամին շուներ համապատասխան ուժեր, թուրքական բանակը քայքայված էր⁹⁴: Հայ կամավորները կարող էին առաջ շարժվել, որը չարեցին:

1915 թ. հուլիսին Ս. Վրացյանը և Ն. Աղբալյանը Վանի ափին գտնվող Խնձորկին գյուղում խորհրդակցութիւն են գումարում, որին մասնակցում են կամավորական գումարտակների հրամանատարներ: Քննվում է Մուշ և Սասուն հասնելու նպատակահարմարութեան հարցը: Ս. Վրացյանը գրում է. «Դրօն պնդում էր, որ եթէ ռուս բանակը որևէ պատճառով դանդաղեցնի յառաջխաղացումը, հայ կամավորները պէտք է առանձին շարժուէն առաջ: Նա համոզուած էր, որ ջոկատի հրամանատար զօր. Տրուխինը, որ հայերից սիրուած մի ծերունի էր, կը տրամադրէր կամավորներին թնդանօթնէր եւ կողակային մասեր: Դրօն ինքը նոյնիսկ խօսել եւ ստացել էր կողակների համաձայնութիւնը: Անդրանիկը սխալ եւ անիրագործելի էր համարում Դրօնի ծրագիրը, կամավորական խմբերը առանձին, ասում էր նա, շեն կարող Տարօն հասնել եւ պէտք է իրենց շարժումները յարմարացնեն ռուս բանակի տակտիկային»⁹⁵:

Հարց է առաջանում, եթե կամավորական գումարտակները ամբողջովին պէտք է հարմարվեն ռուսական զոր-

⁹³ Մխիթարեան Ա., Հայկական Հարցը, Փարիզ, 1968, էջ 39:

⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 95, թ. 1-15:

⁹⁵ Վրացեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 91:

քերի մարտավարութեանն այն դեպքում, երբ վերջիններս ստույգ տեղյակ էին հայկական ջարդերից, այդ դեպքում ո՞րն էր նրանց գործունեութեան նպատակը:

Այսպիսով, առաջխաղացումը տեղի չի ունենում, որին հետևում է Սասունում ապաստանած 60 հազ. հայերի ջարդը⁹⁶:

Ռուսական զորքերն այնուհետև կովկասյան ռազմաճակատում ընդհանուր հարձակման անցան միայն 1916 թ. հունվարին, երբ արևմտահայութիւնից բեկորներ էին միայն մնացել:

Կարևոր է նաև մեկ այլ հարցի պատասխանի որոնումը, այն է՝ ճիշտ էին արդյոք արևմտահայ և առհասարակ հայ քաղաքական մտքի կրողները ռուսական բանակին կից կամավորական գումարտակների կազմավորման հարցում: Հարցին պատասխանելու համար հարկ ենք համարում մեջբերել Ս. Վրացյանի վկայութիւնը կամավորական շարժմանը հարելու նպատակների մասին. «Կամավորական խմբեր կազմակերպելով Կովկասի հայ ղեկավար շրջանները նպատակ ունէին՝ մի կողմից մասնակցելով պատերազմին թիւրքիայի դէմ՝ արագացնել թիւրքահայերի ազատութիւնը, միւս կողմից՝ զինւած ուժեր ունենալով ռազմաճակատի առաջատար մասերում՝ նպաստել այնտեղի հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին: Ենթադրում էր, որ հայ կամավորական խմբերը արագ շարժումներով կարող էին առաջն առնել կամ մեղմացնել կոտորածները»⁹⁷:

Նշենք, որ այդպես էին մտածում ոչ միայն Կովկասի հայ ղեկավարները, այլև՝ արևմտահայ քաղաքական շատ գործիչներ, մանավանդ, երբ ոչնչով այլևս հնարավոր չէր կասեցնել Արևմտյան Հայաստանի շուտափույթ ազատագրութեան հուշներով պայմանավորված այդ շարժումը: Սակայն հենց պատերազմի սկզբի ամիսները ցույց տվե-

⁹⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, տե՛ս նաև Ներսիսյան Ա., Ռուբէն, Երևան, 2011, էջ 203-206:

⁹⁷ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 10:

ցին, որ անհնար էր կատարել այն առաքելությունը, որի մասին գրում է Ս. Վրացյանը: Կամավորական ջոկատներն ամբողջությամբ հանդիսանում էին ռուսական զինվորական ստորաբաժանումների կցորդները և զրկված էին ինքնուրույն գործելու, արևմտահայերին օգնելու և կամ նրանց ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու հնարավորությունից: Ընդհակառակը՝ հայ և հիմնականում արևմտահայ կամավորների ռուսական զորքերի կազմում կռվելու փաստն ավելի զազազեցրեց թուրք պարագլուխներին, և Սարիղամիշի ճակատամարտից շատ շանցած՝ արդեն տրվեց հայոց զանգվածային ջարդերի հրահանգը: Իսկ Դիլմանի ճակատամարտում (1915 թ. ապրիլ) պարտվելուց հետո⁹⁸ Նալիլ փաշան իր նահանջի ճանապարհին հրամայեց կոտորել Բերկրիի հովտի ամբողջ հայ բնակչությանը:

Ինչպես նկատում է Վ. Մելիքյանը Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդակցությունը 1917 թ. հոկտեմբերին դատապարտեց կամավորական շարժումը և դրա նախաձեռնող Հայոց ազգային Բյուրոյի գործունեությունը, իսկ կուսակցական մարմնի վերածված Բյուրոն շուտով լուծարվեց⁹⁹:

Այսպիսով համոզվում ենք, որ հայ կամավորական գումարտակների ստեղծմամբ և ռուսական զորքերին օժանդակելով արևմտահայությանը փրկելու հայ քաղաքական ուժերի մարտավարությունն իրեն ամենևին շարդարացրեց: Ամփոփելով ասվածը՝ անհրաժեշտ ենք համարում կատարել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Կամավորական շարժման վերաբերյալ հայ քաղաքական միտքը չի ունեցել մեկ ընդհանուր ուղղվածություն:

2. Չի եղել արևմտահայ առանձին քաղաքական հոսանք կամ կուսակցություն, որը կամավորական շարժման նկատմամբ իր վերաբերմունքով լինի միակարծիք:

⁹⁸ Տես Կացարով Գ., նշվ. աշխ., էջ 68:

⁹⁹ Տես Մելիքյան Վ. Հ., 1917 Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997, էջ 297:

3. Սկզբնական շրջանում կարծես թե ընդհանրություն է հասել այն գաղափարը, որ չպետք է տուրք տալ այդ շարժմանը՝ պահպանելով չեզոքություն, բայց այն եղել է տեսականորեն, իսկ գործնականում ցարական իշխանությունների քաղաքականությամբ և Արևմտյան Հայաստանի շուտափույթ գրավման թյուր հույսերով պայմանավորված՝ մեծ է եղել հակվածությունը դեպի այդ շարժումը:

1.3. Հայոց Մեծ եղեռնը և արևմտահայ քաղաքական մտքի դրսևորումները

19-րդ դարի երկրորդ կեսից օսմանյան պետությունը խստացրեց հայերի ազգային-կրոնական հալածանքները քրդերի և թուրքերի կողմից՝ ապահովելով նրանց անպատժելիությունը: Իսկ երբ իշխանությունները 1915 թ. անցան հայերին բնաջնջելու բացահայտ քաղաքականությանը, նպատակը մեկն էր, վերջնականապես լուծել Հայկական հարցը:

1915 թ. ապրիլի 24-ից մինչև 29-ը ձերբակալվեցին և ապա խուճբ-խուճբ Փոքր Ասիայի խորքերում աքսորվեցին երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, արվեստագետներ, հոգևորականներ և բազում այլ մտավորականներ՝ թվով ավելի քան 800 հոգի¹⁰⁰, որը բնականաբար նպաստեց արևմտահայ քաղաքական մտքի վայրընթացին:

Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության մյուս նահանգներում ապրող ավելի քան 2,5 միլիոն հայերից 1,5 միլիոնը դարձավ Մեծ եղեռնի զոհ, որի արդյունքում արևմտահայ քաղաքական միտք հասկացությունը, որպես այդպիսին, այլևս գոյություն չունեց:

¹⁰⁰ Տես Тунян В., Младотурки и армянский вопрос, т. 3, Ереван, 2010, с. 150-160, տես նաև Թյուրապեան Յ., Դրվագներ հայկական եղեռնին, Փարիզ, 1946, էջ 156:

Դրանց թվում էին այնպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք են Ակնունին, որը թեպետ արևելահայ էր, բայց արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ակնառու դեմքերից էր, Վարդգեսը, Գ. Զոհրապը, Հ. Շահրիկյանը, Ռ. Զարդարյանը, Ն. Տաղավարյանը, Տ. Քելեկյանը և բազում ուրիշներ: Զերբակալուծյուններ տեղի ունեցան նաև այլ տեղերում: Վանում դավադրության զոհ դարձան Իշխանը (Նիկոլ Պողոսյան)¹⁰¹ և Ա. Վռամյանը¹⁰², Բիթլիսում՝ Ա. Օխիկյանը¹⁰³: Բարբախտաբար Ա. Մանուկյանը և Մուշ-Սասունի դաշնակցական ղեկավար Ռուբենը կարողանում են խույս տալ ձերբակալուծյունից:

Մինչև Կ. Պոլսի մտավորականների ձերբակալուծյունը, վերջիններիցս շատերը, այդ թվում և Զավեն պատրիարքը, փորձում են թուրքական կառավարությանն այն հավատը ներշնչել, թե իրենք չեզոք դիրք են գրավել և շունեն որևէ անջատողական ձգտում: Բայց առիթներ որոնող թուրք կառավարությանը այլևս ուշ էր համոզել:

Կարծում ենք, որ 1915 թ. ապրիլից հետո կարելի է խոսել ոչ թե համապարփակ արևմտահայ քաղաքական մտքի, այլ՝ առանձին արևմտահայերի մասին:

Եվ իսկապես, ուսաներն ամբողջ 1915 թ.՝ Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո, դեպի արևմուտք առաջ շարժվեցին: Երբ արևմտահայությունը մեծամասամբ նահատակվեց, իսկ նրա բեկորները ցիրուցան եղան, նոր միայն

¹⁰¹ Տես «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, ապրիլի 7, թի 78, Աստուածատրեան Ա., Իշխանը, «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1955, դեկտեմբեր, թիվ 12 (358), էջ 86-87, Բոստոն, 1956, յունուար, թի 1 (359), էջ 41-45, Ներսիսեան Ա., Իշխան (Նիկոլ Պողոսյան), «Դրօշակ», Երևան, 2000, յունիս, թի 6 (1568), էջ 24 և այլն:

¹⁰² Տես Սահակյան Ռ., Ինքնապաշտպանական կոիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՀ Դաշնակցությունը, Երևան, 2010, էջ 15, տես նաև Աւօ, Արշակ Վոսմեան (Օննիկ Դերձակեան-Վահագ, Վարազ), «Յեղափոխական այլոսմ», Պէյրուֆ, 1965, Հ. Ե, թի 10(58), էջ 269-278:

¹⁰³ Տես Ներսիսեան Ա., Իշխան (Նիկոլ Պողոսյան), նույն տեղում:

1916 թ. հունվարին ուսական զորքերը Կովկասյան ռազմաճակատում անցան ընդհանուր հարձակման և մեկ ու կես ամսվա ընթացքում արեցին այն, ինչը հայերն երազում էին տեսնել 1914 թ. վերջերին: Իրար հետևից գրավվեցին էրզրումը, Տրապիզոնը և Երզնկան: Ռուսական բանակի մի թևը գրավեց Խնուսը, Մուշը և Սասնո առաջին լեռնաշղթան, իսկ մյուսը մտավ Բիթլիս: Այս հարձակումներով «Ռուսական բանակը կերթար ամրանալու Սեւ ծովու եզերքը, Պոնտոսն իր թեւարկութեան տակ առնելով եւ ուղիղ գծով վար կիջնէր Երզնկա, մինչեւ Դերսիմի լեռնաշղթան, ավելի հարաւ կը հանգչեր Եփրատի հովիտը ու անոր հունով կառաջանար մինչեւ Սասնո լեռնաշղթան, Բիթլիսի հարավով մինչեւ Վանի Շատախները ու կը կախվէր Մուսուլի գլխին, հայկական նահանգներն իր տիրապետութեան տակ առնելով»¹⁰⁴:

Այս հարձակմանը բնականաբար մասնակցում էին նաև հայ կամավորները, որոնց կազմած գումարտակներն ամռանը կազմալուծվեցին: Ցարիզմին ձեռնադրու չէր հայկական զինված ջոկատների երկարատև գոյությունը, որոնք գնալով ազգային մեծ ուժ էին դառնում:

Արևմտյան Հայաստանի գրավումից հետո արդեն ուսաները հրաժարվեցին արևմտահայությունը ինքնավարություն տալու խոստումներից և որդեգրեցին միանգամայն հակահայ քաղաքականություն: Դրանում համոզվելու համար բավական է կարդալ Կովկասի փոխարքայի «Թիֆլիս, 3/16 հուլիսի», թվակիր նամակը, ուր մասնավորապես նշվում է. «Հարկավ, շոշափելով Ռուսաստանի հովանուներքո Հայաստանի ինքնավարության հարցը, մի հարց, որն ամենայն հավանականությամբ առայժմ կյանքի չի կոչվելու և որը, իմ կարծիքով, կարող է միայն վտանգավոր կերպով բարդացնել այս պատերազմի ժամանակ

¹⁰⁴ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 107-108: Ռուսական հարձակման մանրամասները տես Масловский Е. В., Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 гг., Париж, 1933, с. 246-397.

ծնունդ առած հարցերի լուծումը, ես լիովին Ձեզ հետ համաձայն եմ, որ պետք է, և միանգամայն հնարավոր է, հայերին վերապահել դպրոցական ու եկեղեցական անկախություն, եկեղեցական հարստությունների և գույքերի կառավարման իրավունք, (մայրենի) լեզվից օգտվելու իրավունք՝ բոլոր պաշտոնական դեպքերում ուսաց լեզվի առաջնության պայմանով: Պետք է վերապահել (հայերին) նաև քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն՝ ընտրությունների ժամանակ բնակչության հարաբերակցության տոկոսի պահպանմամբ հանդերձ: Ոչ քրիստոնյա տարրերի նկատմամբ հարկավոր է տեղական պայմանների և նրանց կուլտուրական զարգացման աստիճանի համեմատ կիրառել նույն սկզբունքները»¹⁰⁵:

Այսպիսով, ցարական Ռուսաստանը փաստորեն արևմտահայերին տալիս էր այն իրավունքները, ինչը նրանք ունեին Օսմանյան Թուրքիայում՝ մինչև պատերազմը:

Ահա սա էր անմիջական արդյունքը արևմտահայ և արևելահայ կամ առհասարակ հայ քաղաքական մտքի այն ուղղության որդեգրման, որին անդրադարձանք:

Վերոհիշյալ նամակի սկզբունքներով էլ 1916 թ. հունիսի 6-ին կազմվում է Թուրքիայից գրավված վայրերի վերաբերյալ կառավարության ծրագիրը, որից հետո ստեղծվում է Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-նահանգապետությունը՝ Պեշկովի գլխավորությամբ:

1916 թ. կեսերից իր քաղաքական առաջնորդներին կորցրած, մեծամասամբ կոտորված կամ արդեն սփյուռք դարձած արևմտահայության իղձերի արտահայտիչն է նորից դառնում Հայոց Ազգային պատվիրակության ղեկա-

¹⁰⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Զ. Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 461, նաև՝ Ղազարյան Հ., Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, էջ 204-207, Հայաստանի ավրոնոմիան և Անտանտան, Երևան, 1926, էջ 55-56:

վար Պողոս Նուբարը: Վերջինիս քաղաքական ըմբռնումները, կապված Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի կարգավիճակի հետ, այդպես էլ չլքեցին նրան 1912 թվականից սկսված իր ողջ գործունեության ընթացքում, այն է՝ հենվել Արևմուտքի վրա, որը կլուծի Հայկական հարցը: Իսկ 1916 թ. երկրորդ կեսից Պողոս Նուբարը, հենվելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի խոստումների վրա, 1914-1918 թթ. ստիպված ճաշակեց այն խաբկանքը, որը հայ քաղաքական շրջանակները ճաշակել էին Ռուսաստանից: Քաղաքական ի՞նչ աստիճանի միամտությամբ պետք է համակված լիներ նա, երբ հույս ուներ, որ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով ինքնավարություն կտրվեր Հայաստանին, այն դեպքում երբ արդեն Օսմանյան Թուրքիայի տիրույթները բաժանված էին Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև: Ս. Վրացյանը գրում է. «Ինչպէս Ազգ. Բյուրօն Կովկասում, Ազգ. Պատվիրակութիւնն ևս արտասահմանում մեծ պետութիւնների պետական գործիչներից ու կառավարութիւններից ստանում էր խոստումներ ու հավաստիացումներ, որ հայկական բաղձանքները լիովին կը գոհացնեն դաշնակիցների յաղթութիւնից յետոյ: Այս հաւաստիացումների հիման վրա էր, որ Ազգ. Պատվիրակութիւնը նախաձեռնեց-կովկասեան կամաւորական շարժման հաշիւյարդարից յետոյ - հայկական լեզէոնի կազմակերպութեան դաշնակիցների արևելեան բանակում»¹⁰⁶ (Ընդգծումը մերն է՝ Հ. Ս.):

Հետաքրքիրն այն է, որ այս ամենը տեղի էր ունենում ռուսական բանակներին կից կամավորական շարժման դադարեցումից հետո: Այժմ էլ հայերին օգտագործելու հերթը Ֆրանսիայինն ու Անգլիայինն էր: Դրանում համոզվելու համար նայենք ժամանակագրությանը: Այսպես, 1916 թ. մայիսին Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան գաղտնի ստորագրում են անգլիացի դիվանագետ Սայքսի և Ֆրանսիացի դիվանագետ Պիկոյի կազմած համաձայնագիրը, որը նախապատրաստվում էր դեռևս փետրվար-մարտից,

¹⁰⁶ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 16:

և որով նրանց միջև էին բաժանվում Օսմանյան Թուրքիայի Մերձավոր և Միջին Արևելյան տարածաշրջանները: Այդ մասին մարտին տեղյակ է պահվում Ռուսաստանին, որը հայտնում է իր դժգոհությունը: Այդ համաձայնագրի մասին Սազոնովին ուղարկված անգլիական և ֆրանսիական դեսպանությունների գրությունից պարզ երևում է, որ այնտեղ Հայաստան կամ Հայկական հարց եզրույթներն իսպառ բացակայում են¹⁰⁷:

1916 թ. մարտի 12-ին Սալքսը Ռուսաստանում Անգլիայի դեսպան Բյուքենինը գրում է, որ անհնար է հայկական պետության ստեղծումը և Հայաստանի հանձնումը Ռուսաստանին¹⁰⁸: Ռուսաստանին էր տրվելու էրզրումը, Տրապիզոնը, Վանը և Բիթլիսը, Կ. Պոլիսը՝ նեղուցներով, ինչպես նաև Քրդստանի մի մասը («դեղին» գոտի): Չգտելով տիրանալ այդ տարածքներին Ռուսաստանը կեղծ հայտարարում էր. «Ինք կը պայքարի իբրև թէ քրիստոնեաները ազատագրելու համար Թուրքիոյ մահմեդական լուծէն»¹⁰⁹: Իսկ արևելյան Սիրիան և Մուսուլը մտնելու էին Ֆրանսիայի ազդեցության ոլորտի մեջ (A գոտի), Անդրհորդանանը և Բաղդադի վիլայեթի հյուսիսային մասը՝ Անգլիայի ազդեցության ոլորտի մեջ (B գոտի)¹¹⁰: Ահա այս պայմաններում, մանավանդ, որ Ռուսաստանն արդեն ցրել էր կամավորական գումարտակները, Պողոս Նուբարը հայության նկատմամբ դավադրության հեղինակներից Մարկ Սալքսի հետ լոնդոնում 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին համաձայնագիր է կնքում Արևելյան լեզեոն կազմավորելու մասին, որը հետո կոչվեց Հայկական: 1916 թ. նոյեմբերին ֆրանսիա-

կան կառավարությունը սահմանում է կամավորության սկզբունքները, որոնց համաձայն լեզեոնական կարող էին դառնալ միայն հայերն ու արաբները, իսկ հրամանատարները լինելու էին ֆրանսիացիները, որոնք էլ հոգալու էին ֆինանսական ծախսերը: Հայ լեզեոնականները ֆրանսիական զորքերի կազմում պետք է մասնակցեին թուրքերի դեմ մարտերին, որի դիմաց Ֆրանսիան խոստանում էր պատերազմից հետո ինքնավարություն տալ Կիլիկյան Հայաստանին, ինչպես նաև Խարբերդին, Դիարբեքիրին և Սեբաստիային¹¹¹:

Հայկական լեզեոնի ստեղծումը հիմնականում նպատակաուղղված էր ֆրանսիական կառավարության բարյացակամության ձեռքբերմանը, որի մասին են վկայում հետևյալ տողերը. «Կիլիկյան կամավորական շարժումով մենք դեռևս կապված ենք ֆրանսիական կառավարության հետ, առանց որին դիմելու ներկա քաղաքական պայմաններում անհնարին է իրականացնել որևէ զործողություն»¹¹²:

Նույնը հաստատում է նաև Կյորկիզյանը, գրելով, որ ապագա Արևելյան լեզեոնը կազմվել է Եգիպտոսում. «Ճիշդ այդ ատենն է որ Եգիպտոսի հայերու մէջ տիրող երկպառակութիւնները - արտաքին ազդեցութեամբ - վերջ կը գտնեն եւ կը կազմուի «Ազգային Միութիւնն անունով մարմին մը, որ բանակցութեան մէջ կը մտնէ Ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցիչներու հետ, հայերէ կազմուած բանակի մը կազմութեան համար, կռուելու

¹⁰⁷ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 381-384, տե՛ս նաև Մեյլիքյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 157:

¹⁰⁸ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 386:

¹⁰⁹ Տերտերյան Ի., Հայկական գոյամարտը, հ. 6, Թեհրան, 1957, էջ 157:

¹¹⁰ Տե՛ս Արզումանյան Մ., Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 674:

¹¹¹ Տե՛ս Ավետեան Մ., Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատեն եւ Ջոր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 474-494, նաև՝ Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970, էջ 113-114, Պոյաճեան Տ., Հայկական Լեզեոնը, Ուօթթաուս, 1965, էջ 9-10, Ներսիսեան Ա., Մովսէս Տէր Գալուստեան, Երևան, 2011, էջ 103:

¹¹² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 729, թ. 6:

թուրքին դէմ, Պաղեստինի ճակատին վրայ, ու եթէ պէտք ըլլայ՝ նաեւ Կիլիկիոյ մէջ»¹¹³։

Հետաքրքիր դիտարկումներ է կատարել Ս. Պողոսյանը, ով հիմնավորում է այն տեսակետը, թէ Պողոս Նուբարն արդէն 1916 թ. դեմ էր կամավորական նոր զորամաս ստեղծելու գաղափարին, բայց «Ֆրանսիական իշխանությունները կարողացան համոզել Պ. Նուբարին համագործակցել Կիպրոսում հայկական զորամաս կազմավորելու հարցում սպառնալով, որ հակառակ պարագայում այն կստեղծեն առանց հայ գործիչների հետ համագործակցության, իսկ հայերը ինքնավարութիւն պահանջելու իրավունք չեն ունենա։ Պողոս Նուբարը պարտադրված էր համագործակցել Ֆրանսիայի հետ»¹¹⁴։

Համընդհանուր հուսախաբուսւթյան պայմաններում վրա հասավ ռուսական 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխութիւնը, որ ձախողեց ցարական իշխանութիւնների մարտ ամսին ծրագրած հարձակումը, որի «նպատակն էր Երզնկայէն առաջանալ Խարբերդ-Սեբաստիա, Խնուսէն իջնել Տիգրանակերտ, իսկ Պարսկաստանի եւ Վանի գծէն մտնել Մուսուլ եւ այդ կողմէն միանալ անգլիական բանակին»¹¹⁵։

Բացի սրանից, Փետրվարյան հեղափոխութիւնն իր հետ հայութեան համար բերեց մտավախութիւն, որ կարող է քայքայվել ռուսական կովկասյան ռազմաճակատը և իսպառ վերանան հայութեան երազանքները՝ կապված մասնավորապէս Արևմտյան Հայաստանի վերաշինութեան հետ։

ՀՍԽ-ը, հանձին Ա. Դարբինյանի, գտնում էր, որ այդ հեղափոխութիւնը ձեռնտու չէր հայ ժողովրդին, քանզի որքան երկար մնար ցարական իշխանութիւնը, այնքան

ռուսական բանակն էլ ավելի շատ հայկական հողեր կգրավեր և Ռուսաստանի տիրապետութեան ներքո կմիացներ Արևելյան Հայաստանին։

Փետրվարյան հեղափոխութեան կողմնակից էր նաև Անդրանիկը, հայտարարելով. «... Մենք կհավատանք, որ ազատ Ռուսաստան մը պաշտպան պիտի հանդիսանա մեր արջան և անդարմանելի կորուստներու հարկին և հատուցանել պիտի տա մեր դարավոր թշնամին՝ Օսմանյան պետութեան ...»¹¹⁶։

Հայտնի է, որ հեղափոխութիւնից հետո Անդրկովկասի համար կազմվեց հատուկ իշխանութիւն՝ ՕԶԱԿՕՄ (Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե)՝¹¹⁷ որի նախագահն այսուհետև կոչվելու էր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարութեան Գերագույն կոմիսար», որին տրվում էին նախկին փոխարքաների իրավունքները, իսկ Օզակոմի անդամները դառնալու էին Գերագույն կոմիսարին կից վարչական խորհրդի անդամներ։ Ստեղծվելու էր նաև մի լրացուցիչ պաշտոն՝ «Պետրոգրադում Կովկասի գործերի կոմիսար», ով պետք է կարգավորեր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարութեան Գերագույն կոմիտեի» և ժամանակավոր կառավարութեան հարաբերութիւնները¹¹⁸։ Արևմտյան Հայաստանի համար էլ 1917 թ. ապրիլի 26-ի կարգադրութեամբ ստեղծվեց առանձին կարգավիճակ՝ Գեներալ-կոմիսարութիւն։ Դրանով այն առանձնացվում էր կովկասյան քաղաքացիական և զինվորական իշխանութիւնների տնօրինութիւնից և անմիջապէս ենթարկվում էր ժամանակավոր կառավարութեանը։ Նրա կառավարման համար ստեղծվում էր Թուրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի պաշտոն, որում նշանակվեց զոր. Պ. Ավերյանովը՝

¹¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 3, գ. 19, թ. 33:

¹¹⁷ Տես Մելիքյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 30-31:

¹¹⁸ Տես Մելիքյան Վ., Իշխանութեան հիմնահարցը Անդրկովկասում։ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. փետրվար), Երևան, 2010, էջ 33:

¹¹³ Կէօրկիզեան Ա., Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922-ի զուլումի տարիներուն, Պէյրութ, 1967, էջ 293:

¹¹⁴ Պողոսյան Ս., Գևորգ կաթողիկոսի և Պողոս Նուբարի նամակագրութիւնը, «Էջմիածին», 2013, թիվ 4, էջ 54:

¹¹⁵ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 137:

օգնական ունենալով Հ. Զավրյանին¹¹⁹, որը պետք է իրականացնեն բազմաբնույթ հրահանգներ ու կարգադրություններ: Յուրաքանչյուր նահանգ ուներ իր ոստիկանապետը՝ իր շորս տեղակալներով, ինչպես օրինակ՝ Բագրևանդում Համագասպն էր, Վանում՝ Բուլղարացի Գրիգորը¹²⁰:

Թուրքահայաստանը բաժանվում էր շորս նահանգների՝ էրզրումի, Վանի, Տրապիզոնի և ինուսի: «Ըստ ձեռի, - գրում է Կ. Սասունին, - նշանակուած նահանգապետները ռուս էին, անոնց օգնականները հայեր էին եւ ունեին իրենց գրասենեակները: Իսկական նահանգապետները հայերը կըլլային, անմիջական գործի պատասխանատվութիւնը իրենց վրա վերցնելով»¹²¹:

Ինչպես տեսնում ենք, նահանգներում գործի գլուխ կանգնած էին հայերը:

Փետրվարյան հեղափոխությունից մինչև Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը արևմտահայ և արևելահայ գործիչները Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ որդեգրած ծրագրերում միակամ էին: Այդ ծրագրերն ունեին հետևյալ ուղղվածությունները.

1. Հաղթող դուրս գալ միջցեղային կռիվներում, հայացնել Արևմտյան Հայաստանը:

2. Ստեղծել զինված կազմավորումներ՝ ռուսական զորքերի հնարավոր նահանջի դեպքում թուրքերին դիմադրելու համար:

Այս խնդիրներն իրականացնելու համար գրավված վայրերում աշխատում էին բազմաթիվ մշակութային և բարեգործական կազմակերպություններ՝ կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը, Եղբայրական օգնության կոմիտեն, Քաղաքների միությունը, Մոսկվայի հայկական

կոմիտեն և այլն: Կատարված եռուն աշխատանքների շնորհիվ հայրենիք վերադարձած արևմտահայությունից բեկորները վերընձյուղում էին իրենց օջախները:

Արևմտյան Հայաստանի վերականգնման և արևմտահայ գաղթականների խնդիրների լուծման անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ արևմտահայ Եղեռնից փրկված քաղաքական առաջնորդների նախաձեռնությամբ դեռևս 1916 թ. մայիսի 10-13-ը Պետրոգրադում տեղի ունեցավ հայկական համագումար: Այն թերևս հայկական առաջին համաժողովն էր, որը նվիրված էր հայկական խնդրին: Վերջինիս կարևորությունն այն էր, որ ռուս հասարակությունը տեղեկացավ հայ ժողովրդի տառապանքներին, ինչպես Օսմանյան Թուրքիայում, այնպես էլ Ռուսաստանում, ուր ապաստան էր գտել արևմտահայ գաղթականության մի զգալի հատված: Մեծ հայագետ Ալեքսեյ Զիվելեգովը այս համագումարի մասին արտահայտել է իր կարծիքը հետևյալ կերպ. «Համատեղ աշխատանքը կայացավ. հարկավոր է ավելի վճռական քայլ դեպի այդ ուղին: Այդ է պահանջում Հայաստանի շահը»¹²²:

1917 թ. մայիսի 2-ին Երևանում գումարվում է արևմտահայերի առաջին համագումարը: Այն նախաձեռնել և հրավիրել էր Թիֆլիսում գտնվող արևմտահայերի հրապարակային մի ժողովի ընթացքում ստեղծված հանձնաժողովը, որի մեջ մտնում էին Արամը, որը թեպետ արևելահայ էր, սակայն 1905-1908 թթ. և 1915 թթ. գործել էր Վանում, Վ. Փափագյանը և Անդրանիկը: Համագումարը բացահայտեց արևմտահայ և արևելահայ խորացող առճակատումը, ինչը դրսևորվեց Արևմտահայ ազգային խորհրդի

¹¹⁹ Տես Վրացեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 24-25:

¹²⁰ Տես Մելիքյան Վ., Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը 1917-1918 թթ.: Էրզրումի պաշտպանությունը և անկման պարտադրությունը 1918 թ., Երևան, 2019, էջ 15:

¹²¹ Սասունի Կ., Պատմության Տարոնի աշխարհի, Պէլրոպ, 1956, էջ 1050:

¹²² Մելիքյան Վ., Հայկական հարցը և հայ հասարակության ինքնակազմակերպման խնդրի փուլերը, Գիտագործական միջազգային գիտաժողով «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրը». 18-19 ապրիլի 2008: Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները. Կիպրոս-Նիկոսիա. 18-19 ապրիլի 2008. տես Գիտական զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 161:

ստեղծումով ՀՅԴ գերակշռությամբ: Այս առիթով Արտակ Դարբինյանն իր անհանգստությունն էր հայտնում Արամ Մանուկյանին Անդրանիկի հետևյալ համոզման համար. «Կովկասահայ դաշնակցականները պիտի հակառակին Տաճկահայերու որևէ ձեռնարկին, եթե իրենք ղեկավարողի դերին մեջ չգտնուին»¹²³: Համագումարում ելույթ ունենալով Արամն իր հերթին առաջարկեց «... համագումարի և ժողովականներու կողմէ ողջոյններ ուղղարկել դաշնակից և չէզոք պետութիւններուն, հայասէր ընկերութիւններու և անհատներու, ինչպէս նաև Պօղոս Նուպարին»¹²⁴:

Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էին 80-ից ավելի պատգամավորներ: Արևմտյան Հայաստանից եկել էին 15 պատգամավոր, (որոնցից չորսը ռամկավարներ էին Ա. Դարբինյան, Վ. Պապիկյան, Ա. Թերզիպաշյան, Ն. Հակոբյան), 27-ը Կովկասի արևմտահայ գաղթականներից էին, 14-ը՝ տարբեր ընկերություններից, 3-ը՝ մամուլի ներկայացուցիչներ, 6-ը՝ ձայնի իրավունքով, 11-ը՝ խորհրդակցական ձայնով հրավիրվածներ, իսկ 8-ը տարբեր կուսակցություններից¹²⁵:

Համագումարի օրակարգում դրված էին հետևյալ հիմնական խնդիրները.

1. Արևմտահայ գաղթականության ֆիզիկական պահպանություն: 2. Արևմտյան Հայաստանի շենացում և հայությունը վերաբնակեցում: 3. Նոր սերնդի կրթական, ֆիզիկական և քաղաքացիական դաստիարակություն:

Համագումարը գաղթականության խնդրի հետ կապված որոշում է. «ա) Գաղթականության բոլոր աշխա-

¹²³ Նույն տեղում, էջ 162:

¹²⁴ «Հայաստան» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1917, մայիսի 7, թիւ 18:

¹²⁵ Տես «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, մայիսի 17, թիւ 101, նաև՝ Փափագեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 439, Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 28, Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, Երևան, 2004, էջ 100, Չորմիսեան Լ., Համապարկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պարմութեան, էջ 270, Մեխիջյան Վ., 1917 Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 138:

տանքները կենտրոնացնել մէկ մարմնի ձեռքը: բ) Ստեղծել Արևմտահայ խորհուրդ մը, որ գերազանցապէս այդ գործով զբաղվի: գ) Այդ մարմինը պէտք է ճանաչվի որպէս միակ ներկայացուցիչը ամբողջ արևմտահայերու եւ իր քոնթրոլը պիտի ունենա բոլոր այն գործերու վրա, որոնք տնտեսական, որբանոցային եւ գաղթականական անվան տակ կրնան կապ ունենալ թրքահայերուն հետ»¹²⁶:

Այսպիսով, բոլոր այն կազմակերպությունները, որոնք զբաղվում էին գաղթականության խնդիրներով, պետք է ունենային իրենց վերադաս մարմինը, որը վերահսկելու էր նրանց գործունեությունը՝ տալով դրանց հստակ ուղղվածություն, և այդ մարմինն էր լինելու արևմտահայության միակ ներկայացուցիչը: Ստացվում է, որ ստեղծվում էր արևմտահայերի քաղաքական ձգտումներն արտահայտող և կյանքի կոչող մի մարմին, քանի որ Արևմտյան Հայաստանում գաղթականության տեղավորմամբ լուծվում էր նաև կարևորագույն քաղաքական խնդիր՝ հայացվում էր այն:

Երկրի հայացման և շենացման համար նախատեսվում են հետևյալ աշխատանքները.

«Պատրաստություն տեսնել պատերազմեն անմիջապես վերջ երկիր փոխադրելու Կովկաս ապաստանած թյուրքահայ փախստականությանը:

Հայրենիք վերադարձնել Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Պալբաններու եւ արաբներու մեջ ցրված հայերը:

Հրավիրել ռուս կառավարության ուշադրությունը, որպեսզի հնարավորության չափով շուտ վերացվեն բոլոր այն ճնշիչ պայմանները, որոնք ստեղծել է նախկին ռեժիմը հողային եւ այլ վարչական-հասարակական խնդիրներու մեջ: Այս բոլոր նպատակների իրականացման համար ստեղծել հավաքական կազմակերպություն մը»¹²⁷:

¹²⁶ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 149:

¹²⁷ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, մայիսի 20, թիւ 104:

Համագումարը նաև արձանագրում է, որ շնայած իր նպատակին է Հայկական դատի հետապնդումը, բայց քանի որ «այդ խնդիրը քաղաքական բնույթ ուներ, բաղձանք հայտնեց, որ Արևմտահայ խորհուրդն ինքզինք չնկատե քաղաքական մարմին մը Հայկական Դատը հետապնդելու առանձնապէս, այլ քաղաքական կուսակցութիւններու եւ համազգային քաղաքական մարմիններու միջոցով ձգտի հասնելու իր բաղձանքներուն»¹²⁸:

Համագումարն ընտրում է Արևմտահայ խորհուրդը՝ բաղկացած 15 հոգուց՝ Անդրանիկ, Սեպուհ (Արշակ Ներսիսյան), Ս. Բորոյան, Հ. Գալիկյան, Ա. Դարբինյան, Զ. Եսայան, Ա. Թերզիպաշյան, Գ. Հայկունի, Հ. Մանուկյան, Լ. Շանթ, Վ. Պապիկյան, Խ. Բոնապարտյան, Կ. Սասունի, Հ. Տեր-Ջաքարյան, Վ. Փափազյան:

Խորհրդի անդամներից ընտրվում է գործադիր մարմին՝ Բյուրո, որի մեջ մտնում են Վ. Փափազյանը, Կ. Սասունին, Ա. Դարբինյանը, Հ. Տեր-Ջաքարյանը և Գ. Գալիկյանը: Ահա այս Բյուրոն էր արևմտահայերի քաղաքական շահերի ներկայացուցիչը և քաղաքական խնդիրներ լուծողը՝ 1917 թ. սեպտեմբերից հետո արդեն համախորհուրդ արևելահայերի Թիֆլիսում գումարած համագումարի կողմից ստեղծված Հայոց Ազգային խորհրդի հետ:

Համագումարից հետո, որն ավարտվեց մայիսի 11-ին, Արևմտահայ Բյուրոն աստիճանաբար մասնաճյուղեր կազմակերպեց թե՛ գրավյալ տարածքներում և թե՛ Կովկասի զանազան վայրերում:

Ավելացնենք, որ արևմտահայության և արևմտահայ քաղաքական մտքի համախմբման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն է ունենում 1917 թ. մայիսի 11-ին կայացած դաշնակցության արևմտահայ հատվածի շրջանային ժողովը, որը Երևանի թեմական դպրոցի դահլիճում բացում է Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան): Այն ընդունում է բա-

նաձև Թուրքահայաստանի գրավյալ տարածքների նախկին և ապագա վարչակազմի մասին, շեշտելով, որ «պատերազմի տևողության ամբողջ ընթացքին անհրաժեշտ ըլլալով գործակցութիւնը զինվորական տարրերու հետ՝ կը հրահանգե երկրի դաշնակցական մարմիններուն եւ ընկերներուն ամեն կերպ ջանալ, որ ստեղծվեն տեղական ժողովրդի կողմէ ընտրված վստահելի տարրերե վարչություններ, որոնք նպատակ ունենան աջակցելու պատերազմական գործողության հաջողության եւ երկրի վերաշինության գործին»¹²⁹:

Այս որոշումը կարևոր էր նրանով, որ գրավված Արևմտյան Հայաստանում գրեթե գոյություն չունեին գործադիր մարմիններ:

Քանի որ մեր նպատակը արևմտահայ քաղաքական մտքի զարգացման տրամաբանության բացահայտումն է, ավելորդ ենք համարում մանրամասնել վերաշինության և կազմակերպչական այն աշխատանքները, որոնք իրականացվում էին դեռևս 1916 թ. վասպուրականում, Տարոնում, Երզնկայում, Բաբերդում, Բասենում, Ալաշկերտում և այլուր, և որոնց արդյունքում իսկապես դրվում էին հայոց պետականության հիմքերը¹³⁰:

Թվում էր, թե անպատմելի տառապանքներից հետո արդեն վերջնականապես լուծվելու էր Արևմտյան Հայաս-

¹²⁹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, հունիսի 18, թիւ 126:

¹³⁰ Այդ աշխատանքների մասին տես Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 109-113, Սեպուհ, էջեր իմ յուշերէն, հ. Ա, Պոսթըն, 1925, էջ 294-295, Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի փաստիկնզամյակի առթիվ (1915-1930), Վենետիկ, 1930, էջ 97-100, Փափազեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 472-473, Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, էջ 88-89, նույնի՝ Զորավար Սեպուհ, Երևան, 2005, էջ 174, նույնի՝ Ավերիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ), Երևան, 2006, էջ 169-171, Հարությունյան Ա., Անվտանգության ապահովումը և վերաշինության գործի ընթացքը Վան-Վասպուրականում 1916 թ. վերջերին և 1917 թ. սկզբներին, «Ակունք», գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2012, թիվ 2 (5), էջ 19-25:

¹²⁸ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 149:

տանի խնդիրը, թեպետ դեռևս հստակ չէր, թե նա, ի վերջո, ինչպիսի կարգավիճակ պետք է ստանար նոր՝ ցարական կարգերից զերծ Ռուսաստանում, երբ տեղի ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, որից հետո արևմտահայերի քաղաքական մտքի նոր ուղղորդվածություններին կփորձենք անդրադառնալ հաջորդ գլխում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1918 - 1920 ԹԹ)

2.1. Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծումը արևմտահայ քաղաքական մտքի համոզմունքներում

1918-1920 թթ. արևմտահայ քաղաքական միտքն անհրաժեշտ է վերլուծել և գնահատել երկու տեսանկյունից՝ ա) Հայաստանի Հանրապետության կայացման մեջ ունեցած դերի և նրա նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի և բ) Մեծ տերությունների շրջանում Հայկական հարցի արժարժման մոտեցումների առումով:

Մինչև Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը հայ քաղաքական ղեկավարների մեջ իշխում էր այն մտավախությունը, որ կարող է քայքայվել ռուսական ռազմաճակատը: Կովկասում և ռուս-թուրքական ճակատում գտնվող ռուսական բոլոր զինված ուժերը միասին կազմում էին համառուսաստանյան բանակի միայն 10 տոկոսը¹³¹, որոնց բանակությունը Կովկասյան ռազմաճակատում մայիսի սկզբին գնալով նվազում էր:

Իսկ արդեն Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, մեծ հարված հասցվեց Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական բանակի մարտունակությանը¹³²: Բոլշևիկ-

¹³¹ Տես Նազարյան Ա., Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թվականներ), Երևան, 1999, էջ 85:

¹³² Տես Մախմուրյան Գ., Ինքնապաշտպանության կազմակերպման հար-

յան իշխանութիւնը որդեգրեց ռուսական պետութիւնը պատերազմից դուրս բերելու քաղաքականութիւնը, այն դեպքում, երբ Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակը հաղթանակներ էր ձեռք բերել: Հոկտեմբերյան հեղաշրջման առաջնորդները, հետամուտ էին եղել թշնամու հետ անհապաղ հաշտութիւն կնքելուն, իսկ վերջինս՝ ի դեմս Գերմանիայի, պահանջում էր վերադարձնել պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրութիւնից գրավւած բոլոր տարածքները¹³³: Ուստի և ամեն քայլի դիմում էին հայ քաղաքական ղեկավարները՝ հայկական զինված կազմավորումներ ստեղծելու համար: Սակայն, այս առումով աշխատանքները թերի մնացին:

Դեռևս հեղաշրջումից առաջ Թիֆլիսի և Պետրոգրադի հայ ղեկավար կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչները դիմել էին ժամանակավոր կառավարութեանը, որպէսզի թույլատրվի մյուս ռազմաճակատներում գտնվող հայ զինվորներին տեղափոխել Կովկասյան ռազմաճակատ՝ հայկական զորամասեր կազմակերպելու նպատակով: Արևմտյան ռազմաճակատում կար մոտ 80 հազ. հայ զինվոր, որը «միացուած Կովկասում գտնուող գրեթէ նոյնչափ հայ զինուորների հետ, լաւ կազմակերպուած ու մարտունակ, տրուած հմուտ հրամանատարութեան ձեռքը, կարող էր վճռական դեր կատարել Թուրքիայի դէմ»¹³⁴:

Մինչ այդ 1917 թ. հուլիս 2-ի և 11-ի հրամաններով Կովկասյան ճակատի գլխավոր հրամանատարութիւնն արտոնում է հայկական հրացանաձիգ զոււարտակները վե-

ցերի քննարկումը Հայոց Ազգային խորհրդում (1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. հունվար), «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», Երևան, 2014, թիվ 122, էջ 58:

¹³³ Տե՛ս Մախմուրյան Գ., Արեւմտեան Հայաստանի պաշտպանութեան խնդիրները ԱՄՆ-ի եւ Դաշնակից տէրութիւնների քաղաքականութեան ոլորտում (1917-1918 թթ.), «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», Պէյրուզ, 2015, հատ. 35, էջ 273:

¹³⁴ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 58:

րածել գնդերի: Արագորեն կազմվում են վեց հայկական գնդեր՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած երկու զոււարտակից¹³⁵:

Պետք է շեշտել, որ հայկական զորամասերի ստեղծման առումով միավորված էին և՛ Ազգային խորհրդի և՛ Արևմտահայ բյուրոյի ջանքերը: Այսինքն՝ թե՛ արևելահայ և՛ թե՛ արևմտահայ քաղաքական միտքը զբաղված էր ընդհանուր հայկական զինված կազմավորումների ձևավորման աշխատանքներով:

Քանի դեռ առկա էր ռազմաճակատը պահպանելու խնդիրը, Ա. Կերենսկին դանդաղում էր հրաման տալ՝ հայկական զորաբանակ ստեղծելու համար, բայց արդեն Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնից հետո՝ դեկտեմբերի 13-ին, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար Լեբեդինսկին թիվ 136 հրամանով հայերին արտոնեց ստեղծել առանձին զորաբանակ կամ կորպուս՝ հրամանատար նշանակելով Թ. Նազարբեկյանին: Այս առումով կարևոր դերակատարութիւն ունեցավ հայոց Ազգային խորհուրդը:

Իսկ Արևմտահայ բյուրոն դեկտեմբերի սկզբներին Թիֆլիսում գումարված արևմտահայութեան ներկայացուցիչների մի խորհրդակցութեան ժամանակ որոշում է կայացնում կազմակերպել արևմտահայ մարտական ուժեր: Այդ նպատակով ստեղծվում է հատուկ մարմին՝ Ապահովութեան խորհուրդ, որի նախագահն էր Վ. Փափազյանը, իսկ անդամները՝ Սեպուհը, Ա. Թերզիպաշյանը, Հ. Տեր-Ջաքարյանը և Ժ. Միրզախանյանը: Խորհրդաժողովը որոշում է հայտարարել արևմտահայերի պարտադիր զորակոչ և կազմել արևմտահայերի առանձին դիվիզիա, որը պետք է ներառեր մինչև 20 հազ. զինվոր: Թեր և դեմ կարծիքներից հետո որոշվում է այս դիվիզիայի հրամանատար նշանակել Անդրանիկին¹³⁶:

¹³⁵ Տե՛ս նոյն տեղում:

¹³⁶ Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 146, նաև՝ Թերզիպաշյան Ա., Անդրանիկ, Փարիզ, 1942, էջ 311:

2. Միմոնյանը գրում է, որ ըստ Թ. Նազարբեկյանի, Անդրանիկը միայն խմբապետ չէր, այլ գեներալ ու զինվորական, որին նա ճանաչում էր դեռևս Դիլմանի ճակատամարտից՝ իբրև ռազմագետի ու հանճարեղ զինվորականի¹³⁷ և հպարտանալով ավելացնում էր, որ նրա նման երկու զորավարներ էլ եթե լինեին, ապա հիմա թուրքերը Անկարայում կլինեին և ոչ թե Կարսի շուրջ¹³⁸: Շեշտենք, որ այս դիվիզիան՝ նախատեսած թվաքանակով, այդպես էլ չկազմավորվեց: Իսկ թուրքական հարձակումը հիմնականում փորձեցին կասեցնել մինչև այդ ստեղծված զինված կազմավորումները, որոնց մասին Վարդգես Ահարոնյանը գրում է. «Հայկական կամաւոր զօրամասեր՝ հրացանաձիգ գնդեր, գումարտակներ, հեծելազօր, հրետանի եւ կամաւորական խմբեր սկսել էին կազմուել 1917-ի ամառուանից, թէ թիկունքում եւ թէ ռազմաճակատում՝ Վանում, Խնուսում, Բաբերդում, Երզնկայում եւ այլուր: Էրզրումում կազմակերպուած էր բերդապահ գունդը, Վանում՝ Վանի երկրորդ գունդը՝ գնդ. Տիգրան Բաղդասարեանի հրամանի տակ, Երզնկայում՝ Մուրադի եւ Բաբերդում Սեպուհի ջանքերով կազմուել էին կամաւորական զօրամասեր, Խնուսում Սասունի գունդը Մանուկի եւ Մուշեղի ղեկավարութեամբ, Ալաշկերտում՝ տեղական զօրամասեր՝ Սմբատի ջանքերով»¹³⁹: Այդ մասին վկայում է նաև Ռ. Փիրումյանը ասելով որ. «Պատերազմին դաշտին վրայ, հայ ռազմիկներու անհաւասար դիմադրութիւնը այդ ընդարձակ ճակատին վրայ, Դաշնակցութեան դրօշին տակ, Երզնկայէն մինչև Բաքու, ղեկավարեցին Մուրատ, Սեպուհ, Անդրանիկ, Արամ, Նազարբէկեան, Դրօ եւ Ռոստոմ»¹⁴⁰:

¹³⁷ Տես Միմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 102-103:

¹³⁸ Տես Լարիբջանյան Գ., Ժողովրդական հերոս Անդրանիկ, Երևան, 1990, էջ 119:

¹³⁹ Ահարոնեան Վ., Անդրանիկ, մարդը և ռազմիկը, Բոստոն, 1957, էջ 46-47:

¹⁴⁰ Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ. Յ. Դ. - Բոլշեվիկ Յարաբերութիւնների

Ահա այս կազմավորումներն էին և ոչ թե Անդրանիկի այդպես էլ չկազմավորված դիվիզիան կամ թե Նազարբեկյանի կորպուսը, որ դանդաղեցրին թուրքական առաջխաղացումը, որը սկսվեց Երզնկայի 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին ստորագրած զինադադարի խախտման հետևանքով¹⁴¹:

Թուրքական առաջխաղացման պայմաններում Արևմտյան Հայաստանում գտնվող քաղաքական և ռազմական ղեկավարները փորձում էին համախմբել հայության բոլոր ուժերը և պարտության մատնել թուրքական զորքերին՝ փորձելով օգտագործել ռազմաճակատը լքած ռուսական զորքերի թողած զենքն ու զինամթերքը, սակայն ցավոք, հայ ժողովուրդը համախմբվեց միայն այն ժամանակ, երբ թուրքական բանակը մտավ Արևելյան Հայաստան:

Մինչ այդ՝ 1917 թ. նոյեմբերին, «Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր աշխատավոր մուսուլմաններին» ուղղված կոչում ժողկոմխորհը պարզ ու որոշակիորեն հայտարարում էր. «Հենց որ դադարեն ռազմական գործողությունները, հայերին կտրվի քաղաքական բախտը ազատորեն տնօրինելու իրավունք»¹⁴²: Ուստի և 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հրապարակեց «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը, որտեղ ասվում էր. «Ժողովրդական քոմիսէրներու խորհուրդը կը յայտարարէ Հայ ժողովուրդին թէ Ռուսաստանի գործաւորներուն և գիւղացիներուն կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ Ռուսիայէն գրաւուած Տաճկահայաստանի Հայերուն իրաւունքը՝ ազատօրէն որոշելու իրենց ճակատագիրը, նոյն իսկ մինչև կատարեալ անկախութիւն:

Քոմիսէրներու խորհուրդը հետևեալ պայմանները

Ոլորտում (1917-1921), Երևան, 1997, էջ 73-74:

¹⁴¹ Այս զինադադարի պայմանների մասին տես Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 412-416:

¹⁴² Խուրշուդյան Լ., Սովետական Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Երևան, 1977, էջ 15-16:

անհրաժեշտ կը դատէ որպէս նախապատրաստական երաշխաւորութիւններ.

Յօդ. 1° Ռուսական զօրքը պէտք է պարպէ Տաճկահայաստանը, և անմիջապէս հայկական ազգային միլիցիա կազմել՝ Տաճկահայաստանի մէջ կեանքի և ինչքի ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար:

Յօդ. 2° Հայ փախստականներու, ինչպէս նաև զանազան երկիրներու մէջ ապաստանած հայ գաղթականներու վերագարձը դէպի իրենց հայրենիքը պէտք է ապահովուի առանց ո և է խոչընդոտի:

Յօդ. 3° Պատերազմի ընթացքին մէջ թուրք կառավարութեան ձեռամբ Տաճկաստանի ներքին կողմերը աքսորուած Հայերու առանց ո և է արգելքի դէպի Տաճկահայաստան վերագարձը պէտք է ապահովուի:

Քոմիսէրներու խորհուրդը տաճիկ պատուիրակներու հետ ունեցած խաղաղութեան բանակցութիւններու ատեն՝ պիտի պնդէ այս պայմանին վրայ:

Յօդ. 4° Տաճկահայաստանի մէջ Հայկական առժամեայ կառավարութիւն մը պիտի Հաստատուի, կազմուած հայ ժողովուրդի պատգամաւորներէն, որոնք պէտք է ընտրուին դեմոկրատական սկզբունքներով¹⁴³:

«... Իսկ «Թուրքահայաստանի» աշխարհագրական սահմանները որոշվում են հայ ժողովրդի՝ դեմոկրատականորեն ընտրված ներկայացուցիչների կողմից, խառը և վիճելի (մուսուլմանական և այլն) օկրուգների դեմոկրատականորեն ընտրված ներկայացուցիչների համաձայնությամբ՝ Կովկասի գործերի Արտակարգ Ժամանակավոր Կոմիսարի՝ Ս. Շահումյանի հետ միասին»¹⁴⁴:

Սակայն, հրովարտակն անհնար էր իրականացնել երկու հիմնական պատճառով. առաջին՝ Արևմտյան Հայաստանը դատարկված էր իր բնիկ տարրից, երկրորդ՝ ռուսական զորքերը նահանջում էին:

¹⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 45, թ. 1:

¹⁴⁴ Խորշոռյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 41-42:

Արևմտահայ քաղաքական միտքը, որի շատ կրողները 1918 թ. թուրք-հայկական պատերազմի հետևանքով նույն թվականի մայիս ամսից սկսած գտնվում էին Արևելյան Հայաստանում, միանշանակ վերաբերմունք չդրսևորեցին ՀՀ գոյության նկատմամբ, որի արարմանը, բնականաբար, նպաստեցին: Այս ժամանակահատվածի արևմտահայ քաղաքական միտքը կրողները գործում էին բուն Հայաստանում և արտասահմանում՝ գլխավորապես Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ: ՀՀ-ում թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ քաղաքական միտքը 1918 թ. մայիսի 28-ից հետո, անկախ տարածքային պահանջների առումով առաջացած որոշ տարակարծություններից, վերաճեց պետական քաղաքական մտքի, որի ուղղվածությունները ցավոք չէր կիսում Պողոս Նուբարի գլխավորած պատվիրակությունը: Սա, իհարկե իր բացասական հետևանքներն ունեցավ:

Նախ՝ փոքր ինչ այն մասին, թե ինչ դերակատարում ունեցան արևմտահայերը հայոց նոր պետականության արարման գործում: Դժվար էր կանխատեսել, որ 1918 թ. մայիսի վերջերին Անդրկովկասյան սեյմը, ուր ձևականորեն միավորված էին հայերը, վրացիները և թաթարները, կկազմալուծվի և կհռչակվի Հայաստանի Հանրապետությունը: Թուրքերն իրենք էին ցանկանում Ռուսաստանից անկախ տեսնել Անդրկովկասը, որը կհեշտացներ երկրամասի զավթումը: Այսպիսով, անկախության գաղափարը գալիս էր Թուրքիայից¹⁴⁵: Բայց, անկախ այդ հանգամանքից, թուրքական զորքերի առջևից նահանջող արևմտահայ կովոդ ուժերը, որոնց հետ էր գաղթականությունը, նպաստեցին այդ պետականության կայացմանը՝ նախապես հայացնելով Հայաստանը: Արևմտյան Հայաստանի հայացման գործընթացը, որին ձեռնամուխ էին եղել բազում գործիչներ դեռևս 1915 թ. մայիսից, կիսատ մնալով՝ շարունակվեց արդեն Արևելյան Հայաստանում:

¹⁴⁵ Տես Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 3-4:

Հունվարի վերջերին, խախտելով զինադադարը, թուրքերը հարձակվում են Երզնկայի վրա, որը, շնայած Սեբաստացի Մուրադի գործադրած ջանքերին, նույն ամսի 31-ին պարավեց: Հայկական 1000-ից մի փոքր ավելի ուժերը գաղթականության հետ նահանջեցին մինչև էրզրում: Փետրվարի 3-ին նահանջի ճանապարհը բռնեցին Բաբերդի փոքրաթիվ կովոդ ուժերը՝ Սեպուհի գլխավորությամբ: Փետրվարի 11-ին նաև Մուրադն արդեն էրզրումում էին, որը նույնպես ընկավ փետրվարի 27-ին:

Վ. Մելիքյանը, ուսումնասիրելով Կարինի (էրզրում) պաշտպանությունների և անկման հիմնահարցը, նշում է, որ հայ պատմաբաններից շատերը փորձել են բերդաքաղաքի անկման պատասխանատվությունը բարդել հայկական զորամասերի հրամանատարների և առավելապես զորավար Անդրանիկի վրա: Վերջինիս մասին Ա. Ահարոնյանն ասում է. «Անդրանիկը շէր, որ կարող էր անտարբեր մնալ թրքական այս աւերիչ արշաւի դէմ: Եւ դիվիզիոնի գլուխ անցած՝ ճիշդ հայդուկային յանդուգն խոյանքով դէպի էրզրում անցաւ՝ դնելով կարտի վրայ իր ամբողջ վարկը, իր անցեալը, իր փառքը եւ իր կեանքը»¹⁴⁶: Վ. Մելիքյանը շարունակում է Ա. Ահարոնյանի հարցադրումով «Ո՞վ է մեղավորը» և վերջինիս պատասխանը. «Մեղաւորը ես եմ, Ահարոնեանս և դուք բոլորդ, որ այստեղ լսում էք ինձ, որովհետեւ չը մտաք մի օր հայ զինւորի դրութեան մէջ: Ո՞վ մեզանից մտածեց մի օր գնալ այնտեղ, ռազմաճակատ կողմած այն սարսափելի վայրը, ուր աւերակներ, ձիերի բազմաթիւ դիակներ, արեան բուրմունք ու գարշահոտութիւն է տարածված...»¹⁴⁷: Վ. Մելիքյանը շարունակում է Ա. Ահարոնյանի եզրահանգումով. «Ինչպե՞ս մեղադրել Անդ-

րանիկին: Էրզրումն ընկավ, շէր կարող դիմանալ. մեղքն Անդրանիկինը չէ: ... Անդրանիկ փորձեց հրաշք կատարել. մեկ խոյանքով ոտքի հանել նույնիսկ մեռելները և փշրել թշնամու կատաղությունը... բայց նա չկարողացավ փրկել դրությունը»¹⁴⁸:

Այսպիսով Արևմտյան Հայաստանը նորից անցնում էր թուրքերի ձեռքը: Մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը պարավեց Սարիղամիշը, ապրիլի 12-ին՝ Կարսը, մայիսի 15-ին՝ Ալեքսանդրապոլը:

Մայիսյան հերոսամարտերի կազմակերպման նկարագրությունը մեր խնդրից դուրս է: Նշենք միայն, որ երբ 1918 թ. սկսվեց թուրքական հարձակումը, հնչակներն այդ առումով հայտարարեցին, որ իրենց վերջին հույսը զենքը ձեռքին պաշտպանվելն է:

Պարզապես փորձենք ճշտել այն դերը, որ ունեցան արևմտահայ շատ քաղաքական ղեկավարներ՝ այդ հերոսամարտերում հայերի հաղթանակի տեսանկյունից, որը նաև նշանակում էր նպաստ պետականության ստեղծման գործին:

Թուրքական արշավանքի հետևանքով նահանջի ճանապարհը բռնեց նաև Վասպուրականի 25000-ի հասնող և Տարոնի, Սասունի և Խնուսի 60-70000 հասնող հայությունը: Այն նյութական, մարդկային և բարոյական մեծ վնասներ հասցրեց ողջ արևմտահայությանը: Վասպուրականի հայությունը, որի առաջնորդն էր Կոստի Համբարձումյանը¹⁴⁹, մինչև մարտի 21-ը դիմադրեց թուրքերին, ապա նահանջեց Պարսկաստան, որտեղ էլ վերջինս սպանվեց: Ընդհանրապես նահանջող արևմտահայության մասին

¹⁴⁸ Նույն տեղում, նաև՝ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 421:

¹⁴⁹ Տես Սասունի Կ., Մայիսեան խոռվութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները, Պետրոպ, 1968, էջ 57-60, Հայոց պատմություն, հատ. 3-րդ, Նոր ժամանակաշրջան (17-րդ դարի 2-րդ կես-1918 թ.), գիրք 2-րդ, Երևան, 2015, էջ 536-538, նաև՝ «Նայիրի», Բեյրութ, 1969, Ժ2 տարի, փետրվարի 2, թիւ 35:

¹⁴⁶ Ահարոնյան Ա., Երկերի ժողովածու, հ. 5, Ազատության ճանապարհին, Թերիան, 1982, էջ 421:

¹⁴⁷ Մելիքյան Վ., Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը 1917-1918 թթ.: Էրզրումի պաշտպանությունը և անկման պատճառները 1918 թ., էջ 205:

կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Կարո Սասունին: Վերջինս Տարոնի ընդհանուր կառավարիչ և ռազմական խորհրդական էր, կենտրոն ունենալով Խնուսը, նահանջող ժողովրդի հետ հասնում է Ալաշկերտ: Հենց այստեղից սկսած՝ ժողովուրդը, թերևս զգալով, որ վերջնականապես թողնում է իր հայրենիքը, սկսում է վերացնել այն բոլոր թաթարական գյուղերը, որոնք հանդիպում են իր ճանապարհին: Տարոնի և Խնուսի ժողովուրդը Ալաշկերտի Ղարաբլիլիսա գյուղում և շրջակայքում մնում է մինչև մարտի 23-ը՝ Սարիղամիշի անկումը՝ կրակի տալով տեղի հսկայաքանակ պահեստները, իսկ Կարսի անկումից հետո տարոնահայությունը զինված ուժերի հետ համախմբվում է Դիազինի և Մոսունի շրջաններում՝ Մեծ Մասիսի ստորոտում: Այստեղ Տարոնի և Ալաշկերտի ղեկավարները խորհրդակցություն են ունենում՝ «գոյութեան պայքարի ուղեգիծ մը պատրաստելու համար»¹⁵⁰:

Խորհրդակցության ընթացքում հետևյալ քաղաքական որոշումն են կայացնում՝ «Ժողովուրդի հետ մնալ եւ ղեկավարել գաղթարշավը, դառնալ տեսակ մը շարժական կառավարութիւն, կեդրոնացած պահել զինուորական, կուսակցական եւ վարչական ղեկավարութիւնը եւ ընթացք տալ 150. 000 է աւելի ժողովրդական զանգուածի մը շարժումներուն»¹⁵¹:

Այսպիսով, ժողովուրդն ուներ իր քաղաքական և վարչական ղեկավարությունը, որի խնդիրն էր հիմնավորվել Արևելյան Հայաստանում՝ գործնականում հայացնելով այն և դարձնելով միատարր: Սա շատ կարևոր խնդիր էր, քանի որ ակնհայտ էր, որ Անդրկովկասյան դաշնությունը փլուզվելու է, իսկ ներքին թաթար դավադիր տարրը նպաստելու էր թուրքական զենքի հաղթանակին: Պատահական չէ, որ խորհրդակցությունը որոշում է զենքի ուժ

¹⁵⁰ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 179:

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 182:

կիրառել բոլոր այն մահամեղական տարրերի նկատմամբ, «ուլքեր Արեւմտյան Հայաստանի կորստից հետո սպառնալիք էին՝ կախված արևելահայութեան գլխին»¹⁵²:

Կ. Սասունին հետևյալն է գրում. «Ռուսական Հայաստանի քարտեսը մեր աչքերուն առջեւ ունէինք: Մեր աչքերը կը հառէինք լեռնամասերուն եւ թաթարական շրջաններուն վրա: Հայկական լեռնամասերը մեր ժողովուրդի ապավենը պիտի ըլլային եւ մենք բնական ամբուսթիւններէն օգտուելով՝ գոյամարտը պիտի շարունակէինք: Գոյամարտն ապահովելու համար, անհրաժեշտ էր թաթարական ապստամբ շրջանները (որոնք կոնակէն եւ կողքերէն կը հարուածէին հայ ժողովուրդը) առնել զինուած ժողովրդի ասդեցութեանը տակ: Պարզ տրամաբանութիւն մը ուներ դէպի Արարատեան Հայաստան դիմող թրքահայ զինուած զանգուածը: Անիկա կը մտածեր, եթէ թուրքը բռնի ուժով զինք դուրս կը քշէ իր հինավուրց հայրենիքէն, ուր ինքը Արարատն անցնելէն յետո անհող ու անծածք բազմութիւն մը պիտի դառնա, իր մարդկային սրբազան իրավունքն է, գրաւել զենքի ուժով թաթարական գիւղերը եւ բնակիլ հօն, որպէս իր Նոր Հայրենիքը»¹⁵³:

Այս փաստը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ արևմտահայ քաղաքական միտքը ուղղորդված էր դեպի միատարր հայրենիքի ստեղծման գաղափարը, որի ուղղությամբ գործնական քայլերը չուշացան: Ավելորդ չենք համարում շեշտել, որ նման քաղաքական դիրքորոշում արևելահայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների մեջ քչերը միայն ունեին, որոնցից կարելի է առանձնացնել Ռուբենին և Արամ Մանուկյանին:

Լծված վերոհիշյալ ուխտով Տարոնի, Ալաշկերտի և Վասպուրականի ժողովուրդը 1918 թ. ապրիլի վերջերից Արարատ լեռան բարձունքներից իջնում է դեպի Իգդիր,

¹⁵² Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, էջ 113:

¹⁵³ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 182-183:

որտեղ բնակվող թուրքերն ընկճվում են և տեղի տալիս: Այնուհետև ժողովուրդը, Արաքսն անցնելով, հարձակվում է էջմիածնի և Աշտարակի թաթարական գյուղերի վրա: 500 հոգանոց սասունցիների կողմից ծրագրվում է Թալի-նի բերդի գրավումը, որը ռազմական բացառիկ նշանակություն ունեւր Հայաստանի համար: Այն ոչ միայն իշխում էր էջմիածնի եւ Աշտարակի վրա, այլեւ լուրջ սպառնալիք էր Երեւանի համար:¹⁵⁴ Թալիների բերդը գրավվում է մայիսի 5-ին: Կարո Սասունու եղբայրը՝ Արմեն Սասունին, որն այս իրադարձությունների մասնակիցն էր, կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում այն արևմտահայ գործիչների մասին, որոնք առաջնորդվում էին հիշյալ տրամաբանություններ: Համաձայն դրանց՝ արևմտահայությունը տեղավորելու հարցը քննարկվում է մի ժողովում, որին մասնակցում են Կ. Սասունին, Վահագն Քրմոյանը, Արմեն Սասունին, Մխիթար Դարմանյանը, Միհրան Գրիգորյանը, Արամ Խոճուկյանը, Սասունցի Մուշեղը, Գելեցի Ղազարը, Թեղուտի Գալեն, Նորատինի Արշակը, Արշակ Մանուկյանը, Սասունցի Մանուկը, Աղջանի Վահանը և ուրիշներ: Ժողովը որոշում է, «որ Սասնո հեծելազնդի առաջնորդութեամբ Տարոնի ժողովուրդը տեղափոխվի Արագածի թաթարական, պարսկական եւ քրդական գիւղերը, որոնք պիտի գրավվէին Սասնո հեծելազնդի զինու զորութեամբ: Պուլանուխ-Մանազկերտի ժողովուրդը, որոնց մեծ մասը սայլ ունէր եւ մեծ քանակութեամբ կենդանիներ, էջմիածնի եւ Աշտարակի խճուղիով պէտք է բարձրանար Աշտարակ, Օշական եւ շարժուէր դէպի Ապարան: Այս որոշումը, - գրում է Ա. Սասունին, - արագ կերպով գործադրուեցավ եւ հետագային բախտորոշ նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանի համար»¹⁵⁵:

Կռիվների մանրամասնությունների մեջ չխորանալով՝

¹⁵⁴ Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), Երևան, 2008, էջ 74:

¹⁵⁵ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարոնի աշխարհի, էջ 1073:

շեշտենք, որ ներքին Թալիների բերդի (այսօր Դաշտադեմ) գրավումից հետո ընկճվեցին մյուս թաթարական գյուղերը ևս, որի արդյունքում Թալիներից մինչև Ուշան և Բյուրական՝ մոտ 70 քառ. կմ տարածքի վրա հաստատվեց արևմտահայությունը: Ավելացնենք նաև, որ ՀՀ հռչակումից հետո էլ նրա հայացման աշխատանքները հիմնականում իրականացնում էին արևմտահայ ուժերը՝ գլխավորապես Ռուբենի գաղտնի ծրագրերի համաձայն¹⁵⁶:

Զպետք է մոռանալ նաև Ալագյազի արշավանքը, որի հաղթանակը մեծ նշանակություն ունեցավ Սարգարապատի ճակատամարտում, քանի որ «Սարգարապատի դէմ գործող թրքական բանակը զրկվեցավ թաթարական ուժերու օժանդակութենէն, իսկ հայկական բանակը, ճակատամարտի պահուն, իր կոնակէն եւ կողքերէն հարուած տուղներէն ազատուեցավ»¹⁵⁷:

Նվ վերջապես, պետք է շեշտել, որ տարոնցիները և գնդապետ Ա. Բաղդասարյանի գնդից 400 վասպուրականցիներ, ինչպես նաև Անդրանիկը, 1918 թ. ամռանը մի շարք հաղթանակներ տարան Զանգեզուրում՝ չեզոքացնելով թաթարական տարրը: Առաջ անցնելով ասենք, որ արցախահայությունն օգնության շտապող Անդրանիկի զորախմբի առաջխաղացումը դեպի Շուշի կասեցվեց: Քանի որ անգլիական զեներալ Թոմսոնը սպառնաց նրան, որ եթե նա շարունակի իր առաջխաղացումը, ապա հայկական հարցը չի լուծվի Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում: Անդրանիկը թողեց Զանգեզուրը, բացատրելով, որ շրջապատված լինելով դավաճաններով, հրաժարվում է Հայաստանի Երկրապահ զորամասի հրամանատարությունից: Նա ժամանում է էջմիածին, զենքերը հանձնում կաթողիկոսին և հեռանում արտասահման:

¹⁵⁶ Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 103-121, նաև՝ Դարբինեան Ռ., Հայ Դապը Այսօր, «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1963, Յուլիս, թիւ 7, էջ 1-15:

¹⁵⁷ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 197, նաև՝ Ստեփանյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 74:

Այս մասով ասվածն ամփոփելով՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Արևմտահայ քաղաքական կամ առհասարակ հայ քաղաքական միտքը հիմնականում մատուցվում է դիվանագիտական գործընթացներում իրենց դրսևորած կուսակցական և այլ՝ հանրային-քաղաքական գործիչների գործունեության հենքի վրա, որոնք ավելի շատ գնում էին քաղաքական գործընթացների հետևից և ոչ առջևից: Նրանց գործունեությունը հիմնականում կախված էր մեծ տերություններից:

2. Արևմտահայ քաղաքական մտքի այն ուղին էր արդյունավետ, որը չէր սահմանափակվում տեսական եզրահանգումներով և նպաստում էր հայոց պետականության ստեղծմանը:

Եվ կարծում ենք, որ դրանում մենք բավականին համոզվեցինք:

Այժմ փորձենք ճշտել, թե ինչպիսի դիրքորոշում որդեգրեցին արևմտահայ քաղաքական գործիչները Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ:

1918 թ. մայիսի 28-ից խորացել էր քաղաքական անջրպետը արևմտահայերի և արևելահայերի միջև, որը սկսվել էր դեռևս արևմտահայերի 1-ին համագումարից: Արևմտահայերը, որոնք արևելահայերի հետ մեկտեղ երկար տարիներ պայքար էին մղել հանուն իրենց անկախության, իրենց այնքան էլ հոգեհարազատ չէին համարում Արևելյան Հայաստանում առաջացած պետությունը՝ այն համարելով Արարատյան Հայաստան: Իհարկե, նրանց կարելի էր հասկանալ այն առումով, որ չէին ուզում կորցրած տեսնել իրենց հայրենիքը: Բայց նրանք չէին դնում անշատողականության հարց, ինչպես փորձում էր անել Պողոս Նուբարի գլխավորած պատվիրակությունը, որին մենք դեռ կանդորադառնանք:

1918 թ. ապրիլի 15 (28)-ին օսմանյան կառավարությունը

նր պաշտոնապես ճանաչեց Անդրկովկասի անկախությունը և համաձայնեց Բաթումում շարունակել Տրապիզոնում ընդհատված հաշտության բանակցությունները: Չնայած մինչ Բաթումի բանակցությունների սկսվելը թուրքերն արդեն գրավել էին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությանը իրենց հանձնվելիք տարածքները¹⁵⁸:

Ինչպես նշում է Ա. Չելեպյանը. «Զօր. Անդրանիկը նույնպես մերժեց ճանչնալ Պաթումի ստորացուցիչ պայմաններով ստեղծուած Երեւանեան Հանրապետութիւնը, որ ո՛չ ազատութիւնը ունէր իր սեփական երկրի պաշտպանութեան համար բանակ պահելու, ո՛չ ալ անկախութիւնը՝ իր երկրի ճամբաներուն տէրը ըլլալու»¹⁵⁹:

Անդրանիկի համար վավերացնել Բաթումի պայմանագիրը, կնշանակեր ընդունել. «... Երեւանեան Հանրապետութիւնը որպէս Հայկական հարցի լուծում եւ նուիրագործել Թրքահայաստանի կորսուած հողերը: Ան չէր կրնար գլուխ ծռել Պաթումի թրքական ստորնացուցիչ պայմաններուն եւ հաշտուիլ Թրքահայաստանի կորուստին հետ, որու ազատագրութեան համար պայքարած էր 30 տարի»¹⁶⁰:

Նման դիրքորոշում ունեին նաև դաշնակցական ղեկավարներ Միքայել Վարանդյանը, Գարեգին Փաստրմաճյանը, Համո Օհանջանյանը, որոնք հավատարիմ մնացին Հայաստանի Հանրապետությանը, բայց նույն մտահոգությունն ունեին արևմտահայության դատի և ապագայի նկատմամբ, ինչպես զորավար Անդրանիկն ու Պողոս Նուբար փաշան:

Ռամկավարները նույնպես չընդունեցին Հայաստանի Հանրապետությունը, այն համարելով անցումնային

¹⁵⁸ Տե՛ս Հայոց պարմոթյուն, հատ. 4-րդ, գիրք 1-ին, նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 18-19:

¹⁵⁹ Չելեպյան Ա., Զօրավար Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական շարժումը, Լոս Անճելոս, 1984, էջ 504-505:

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 500:

փուլ՝ հայոց պետականության ստեղծման ճանապարհին, քանի որ այն չէր ընդգրկում Հայաստանի մեծագույն մասը և իրավասու չէր ստեղծել պատվիրակություն, որն իր անունից կաշառպաներ հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտական ատյաններում: Այս առումով Ս. Վրացյանը գրում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը ելնում էր իրական փաստերից, այսինքն, Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը իրողություն էր, այնտեղ ապրում էր մեկ միլիոն ժողովուրդ, երևանում կար խորհրդարան, կառավարություն, բանակ. երկիրը հետզհետե կազմակերպվում էր պետականորեն: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանն ամայի էր՝ «ոչ ժողովուրդ ուներ, ոչ կառավարություն»: «Հետևաբար, - եզրակացնում էր Վրացյանը, - անհրաժեշտ է ազգային բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Հայաստանի Հանրապետության վրա, իբրև հայկական պետության կորիզի, և Հայկական հարցի լուծումը դնել Հայաստանի երկու հատվածների միացման ձևով»¹⁶¹:

Որո՞նք էին քաղաքական խզման բուն պատճառները: Դրանք լավ ներկայացրել է Ս. Վրացյանը, որն այդ կապակցությամբ մասնավորապես նշում է. «Տասնեակ տարիներ հայ քաղաքական միտքը դաստիարակել էր այն ուղղութեամբ, որ Հայաստանը այնտեղ էր, Բարթողեան լեռնաշղթայի միուս կողմը, հայկական հարց, Հայաստանի ինքնավարութիւն, հայ պետութիւն կարող էր լինել միայն Թիւրքահայաստանում, եւ յանկարծ, բոլորովին չսպասւած տեղից՝ մէջտեղը բռնում է ինչ որ մի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» - մարսելի՞ բան էր այդ: Յետոյ այդ «Հանրապետութեան» մէջ դեռ շատ բանից՝ օրէնքներից ու լեզուից սկսած մինչեւ ներքին կարգերը, մինչեւ հանրային կենցաղն ու բարքերը՝ ուստի հոտ էր բուրում: Արեւմտահայութեան մտքին ու զգացմունքներին խորթ էր այդ, անհարազատ: Ուստի եւ զարմանալի չէ, որ անկա-

խութեան առաջին օրերից հէնց նրանք սկսել էին մտածել «ինքնորոշման», իրենց քաղաքական դիրքն ու ընթացքը որոշելու մասին»¹⁶²:

Ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանն այս գործընթացը բացատրում է այսպես, որ կովկասում հռչակված Հայաստանի Հանրապետության առկայությունը կարող էր «վտանգ» ստեղծել Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու հարցում, որը թուրքերին հնարավորութուն կտար հայտարարել, թե Հայկական հարցը լուծված է, իրենց՝ թուրքերի շնորհիվ, լուծված է վերջնականորեն: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա այնտեղ այլևս հայ չկա՝ ինչպես հայտարարում էին համաթրքության գաղափարախոսները, այստեղ կան «հայադավան օսմանցիներ, և ով այդ վիճակից դժգոհ է, թող գնա իր հանրապետության Ղեռներում քաղաքականությամբ զբաղվի»¹⁶³:

Արևմտահայությունը հիմքեր ուներ անհանգստանալու, քանի որ անորոշ էր Արևմտյան Հայաստանի ճակատագիրը: Վերջինս ՀՀ մաս հայտարարելու փաստը կարող էր մեղմացնել արևելահայ-արևմտահայ անջրպետը: Այդ հաստատում են Ա. Խատիսյանի հետևյալ մտորումները՝ կապված ստեղծված իրավիճակի հետ. «Թրքահայաստանի ամայացած վիլայէթները հայ ժողովրդի անկապտելի սեփականութիւնը կը կազմէին. պէտք էր, որ անոնք եւս մտնէին հայկական նորակազմ պետութեան մէջ, որպէսզի բովանդակ հայութիւնը կարենար համախմբուիլ իր պատմական հայրենիքին մէջ: Ծիշող է, այդ վիլայէթները մեր ձեռքը չէին, բայց հայ ժողովուրդի գիտակցութեամբ

¹⁶¹ Սարգսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 158-159:

¹⁶² Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 254-255, Չելեպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 502-503, Ղազարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 236-237, նաև՝ Պարմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, խմբագիր Ա. Կիտուր, հ. Ա, Պէյրուֆ, 1962, էջ 483:

¹⁶³ Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 237-238:

անոնք չէին կրնար պատկանիլ ուրիշ ոեւէ մէկուն, բացի Հայաստանէն. հայութիւնը հասած էր ազգային այնպիսի գիտակցութեան մը, որ չէր կրնար ճանչնալ սահմաններու պատահական բաժանում եւ հատուածներու գոյութիւն. ան կզգար ինքզինքը իբրեւ մէկ ամբողջութիւն եւ իր այդ միութեան գաղափարը կուզէր մարմնաւորել որեւէ մէկ ակտի մէջ: Երեւանը դարձած էր հայութեան քաղաքական կեդրոնը, որ պէտք է միացնէր նաեւ հայկական բոլոր հատուածները»¹⁶⁴:

Ինչպես համոզուում ենք, խնդիրն ավելի շատ վերաբերում էր ՀՀ շուրջ հայկական հողերի միավորումը համահայկական նպատակ դարձնելուն, երբ դեռ տարածքային առումով ոչինչ ճշգրտված չէր: Ուստի պատահական չէ, որ արեւմտահայ քաղաքական ղեկավարներն անհրաժեշտ գտան նրան լուծում տալ: 1919 թ. փետրվարի 6-13-ը Երևանում գումարվեց արեւմտահայերի երկրորդ համագումարը:

Դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ին միջկուսակցական մի շարք խորհրդակցութիւններից հետո կազմվել էր համագումարի կազմակերպիչ կոմիտե, որն էլ նախաձեռնել էր նրա գումարումը: Համագումարին մասնակցում էին 55 պատգամավորներ: Զերծ մնալով աշխատանքները մանրամասնորեն ներկայացնելուց՝ նշենք, որ քննարկումների արդյունքում փետրվարի 12-ին ընդունվում է հետևյալ բանաձևը.

«Արեւմտահայ երկրորդ Համագումարը՝ քննելով հայ ժողովրդի ներկայ կացութիւնը՝

1. Սրտագին կրողներն է եւ կը հայտարարէ Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը:

2. Լիակատար վստահութիւն կը յայտնէ Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի Պողոս Նուպար փաշայի անդրա-

նիկ դահլիճին (Այդ օրերին լուրեր էին տարածվել, թե Պողոս Նուբարը Փարիզում հայտարարել է Հայաստանի միութիւնն ու անկախութիւնը և կազմել միացյալ Հայաստանի կառավարութիւն, որը չէր համապատասխանում իրականութեանը՝ Հ. Ս.):

3. Կը յայտարարէ իր վճռական որոշումն ու կամքը՝ ունենալ քաղաքական եւ պետական մէկ միութիւն համազգային հատուածներու եւ երկրամասերու միաւորութեամբ:

4. Կը պարտադրէ ընտրւած «Գործադիր Մարմին»՝ նախարարական դահլիճին հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ մտնել՝ իրականացնելու եւ գործնականացնելու քաղաքական եւ պետական այն բոլոր աշխատանքները, որոնք հարկաւոր են Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի պետական գոյութիւնը հիմնաւորելու համար:

5. Միաժամանակ կը պարտադրէ ընտրւած Գործադիր Մարմինը՝ գործնական քայլեր առնել Արարատեան Հանրապետութեան նախարարութեան եւ Խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը յայտարարելու եւ իր մասնակցութիւնը բերելու գոյութիւն ունեցող պետական եւ օրենսդրական հաստատութիւններու մէջ համազգային միութիւնը իրականացնելու համար: (Ս. Վրացեանի վկայութեամբ՝ այս կետին դեմ են արտահայտվում ուսմակար 5 պատգամավորներ և պատճառը ներկայացնելով՝ հեռանում են): Իսկ պատճառն ընդունելի չի կարելի համարել, քանի որ նրանք գտնում էին, թէ Միացյալ և ազատ Հայաստանի մասին հայտարարութիւնը պետք է աներ Ազգային Պատվիրակութիւնը, որի տեսակետներն էին նրանք ընդունում¹⁶⁵: Սակայն մի թե կարևոր էր, թե ո՞վ է անում հայտարարութիւնը, երբ կար մի ժողովուրդ՝ շահերի ընդհանրութեամբ:

6. Կը պահանջէ Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի պե-

¹⁶⁴ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բէյրութ, 1968, էջ 150:

¹⁶⁵ Տես Սարգսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 161, տես նաև Հարությունյան Ա., Սկըր և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Երևան, 2004, էջ 31-32:

տական գոյութեան երաշխաւորումը՝ դաշնակից պետութիւններու քաղաքական, տնտեսական եւ ռազմական օժանդակութեամբ եւ աջակցութեամբ:

7. Կը պահանջէ Հայկական Մեծ Եղեռնի հեղինակ եւ պատասխանատու ճիւղներուն՝ Վիլհելմի, Էնվէրի, Թալէաթի, Ճեմալի, Պեհաէտին-Շաքիրի եւ ընկեր նահանգապետներու, կառավարիչներու եւ բոլոր ղեկաւարներու զինւորական դատարանու պատժիլը:

8. Կը պահանջէ հայ ժողովրդի վնասներու ամբողջական հատուցումը ի հաշիվ օսմանեան կառավարութեան»¹⁶⁶:

Համագումարն ընտրում է 9 հոգուց բաղկացած Գործադիր մարմին, որի մեջ մտնում էին արեւմտահայերի ներկայացուցիչներ Ս. Բորոյանը, Խ. Բոնապարտյանը, Ա. Սասունին, Բուլղարացի Գրիգորը, Վ. Տերոյանը, Ռ. Դրամբյանը, Վ. Քրմոյանը, Վ. Օխիկյանը և Ա. Կիտուրը:

Ինչպես հաստատում է նույն Ս. Վրացյանը, այս մարմինը, որի ստեղծմամբ լուծարվեցին արեւմտահայ նախկին բոլոր մարմինները, փաստորեն կառավարութեան մեջ մի նոր կառավարութիւն էր, քանզի իր անդամները կատարում էին նախագահական գործառույթներ: Հարկավ, սա ճիշտ չէր և Գործադիր մարմինը շուտով դա հասկանալով, դիմեց ՀՀ կառավարութեանը՝ Հայաստանի երկու հատվածների միավորման հայտարարութեան անհրաժեշտութեան մասին, որն էլ տեղի ունեցավ 1919 թ. մայիսի 28-ին¹⁶⁷: Հայտարարութեան մեջ մասնավորապես ասված էր. «Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մա-

սերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն»¹⁶⁸:

Միացյալ Հայաստանի անկախութեան հռչակագրի (ակտի) հրապարակումը կարելի է դիտարկել արեւմտահայերի երկրորդ համագումարի, միացյալ Հայաստանի կառավարութիւն ստեղծելու Պ. Նուբարի մտադրութիւնների և մասնավորապես դրանց հակակշռելու համատեքստում: Դա է վկայում նաև այն հապճեպութիւնը, որով այդ հռչակագրի հրապարակումը կատարվեց՝ առանց նախապես հանրապետութեան մշուս քաղաքական ուժերի հետ քննարկումներ ծավալելու և նրանց հետ համաձայնեցնելու: Բացի այդ՝ դա կատարվեց կառավարութեան, այլ ոչ թե խորհրդարանի կողմից: Չնայած Հայաստանի խորհուրդը, ըստ 1919 թ. ապրիլի 27-ի հրապարակած օրենքի, իր աշխատանքները մեկ ամսով դադարեցրել և իր լիազորութիւնները փոխանցել էր կառավարութեանը¹⁶⁹:

Հայաստանի Հանրապետութեան պատվիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնյանը Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար և վարչապետ Ա. Խատիսյանին գրում է. «Տեղեկանալով թերթերից մայիսի 28-ի ակտի մասին, իմացանք.

1. Կառավարութիւնը, առանց պառլամենտի, Մայիսի 28-ին յայտարարել է Ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը ընդունելով պարլամենտում արեւմտահայութիւնից 12 ներկայացուցիչներ:

2. Կառավարութիւնը այսպէսով ինքզինքը հռչակել է ամբողջական Հայաստանի կառավարութիւն:

3. Միւս կուսակցութիւնները դէմ են եղել այս ակտին զանազան պաճառներով եւ ժողովրդական կուսակցութիւնը իր հակամարտութիւնն առաջ տանելով, դուրս է

¹⁶⁶ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 257-258:

¹⁶⁷ Հռչակագրի ամբողջական տեքստը տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 84:

¹⁶⁸ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 152, Վրացեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 262:

¹⁶⁹ Տես Հակոբյան Ա., Միացյալ և անկախ Հայաստանի գաղափարը, հայոց պարմության հողովոյթում, Երևան, 2020, էջ 72, տես նաև Իրազեկ Յ., Սօսիկ անցեալից, Պէտրոպ, 1956, էջ 50:

կանչել նախարարական խորհրդից իր ներկայացուցիչներին, միաժամանակ հրաժարելով նոր պարլամենտական ընտրութիւններից, սոցիալ-դեմոկրատների հետ միակամ: Գիտենք նաեւ որ ժողովրդական կուսակցութեան նախարարները խորհուրդը ձգելուց առաջ, ստորագրած են եղել Մայիսի 28-ի ակտը: Ձեր հեռագրից գիտենք նաեւ որ նոր պարլամենտի ընտրութիւնները տեղի են ունեցել եւ պարլամենտը գումարւած է Օգոստոսի մէկին»¹⁷⁰:

Այնուհանդերձ կառավարութեան կողմից հռչակագրի ընդունումն ու հրապարակումը, ինչպես նաև Ահարոնյանն էր վարչապետ Խատիսյանին ուղղված իր՝ օգոստոսի 8-ի նամակում նշում, որոշակի կովան էր տալիս ընդդիմախոսներին՝ վիճարկելու դրա օրինականութիւնը¹⁷¹:

Բնականաբար այս տեղեկութիւնն իր ազդեցութիւնն ունեցավ ՀՀ պատվիրակութեան և Պողոս փաշայի ու նրա կողմնակիցների վրա:

Փարիզում գումարված արևմտահայ վեհաժողովը ցրելուց առաջ նա իր ընտրած պատվիրակութեանը (փաշային և ընկերներին) հանձնարարել էր ՀՀ պատվիրակութեան հետ խորհել և Ամբողջական Հայաստանի միասնական կառավարութիւն կազմելու ծրագիր մշակել՝ բնականաբար ենթարկվելով ՀՀ կառավարութեան սանկցիային: Սա այն ժամանակ էր, երբ հիշյալ վեհաժողովում փոքրամասնութեան ջանքերով փորձում էին ճանաչել տալ ՀՀ կառավարութիւնը՝ որպէս ամբողջական կառավարութիւն: Անցան ամիսներ, և Պողոս փաշան բնավ այդպես էլ չուզեց ճանաչել ՀՀ կառավարութիւնը որպէս Ամբողջական Հայաստանի միակ կառավարութիւն, որը հաճելի կլինէր նաև դաշնակիցների համար: Երբ Մ. Աճեմյանը, որն առանձին վստահութիւն ուներ Պողոս Նուբարի մոտ, փորձեց համոզել, որ անհրաժեշտ է այս վտանգա-

վոր ժամանակաշրջանում միակ կառավարութիւն և միակ պատվիրակութիւն ստեղծել Հայկական հարցի լուծման համար, Պողոս Նուբարը մերժեց, պատճառաբանելով, որ այդ մասին մտածելը դեռ վաղ է, բայց երբ համոզեցին, որ նրա քաղաքական վախերն անօգուտ են, վերջինս պատճառաբանեց, որ այնպիսի ծրագիր չկա, որ ինքը կարողանա ընդունել¹⁷²:

Սակայն առաջարկը շատ պարզ էր, այն բաղկացած էր երկու կարևոր կետերից.

«1. Ապագայ Ամբողջական Հայաստանի պարլամենտում կովկասահայերին հաւասար թուով թիրաքահայեր դնել (անկախ վերջիններիս ընտրողների թւի նազուրիւնից) եւ 2. կառավարութեան մէջ նրանց ներկայացուցիչներին համապատասխան տեղ տալ, թողնելով այսպիսով կազմւած միակ կառավարութեանը մեր երկու պատւիրակութիւնները ձուլել ի մի ըստ իր հայեցողութեան: Հասկանալի էր, որ նոր պատւիրակութիւնն ամբողջապէս ենթակայ պիտի լինէր միակ կառավարութեանը եւ պատասխանատու նրա առաջ»¹⁷³:

Առաջարկը մերժվում է պատվիրակութեան անդամների ձայների մեծամասնութեամբ՝ չորսն ընդդեմ երկուսի (Փաստրմաճյանի և բժ. Ներուզի):

Վկայող փաստեր կան, որ փաշայի ու իր կողմնակիցների ձեռքով կատարվում էր երկու աշխատանք. «1. Ամէն միջոցով վարկաբեկել եւ նսեմացնել մեր կառավարութիւնը յաշս օտարների, որպէս բոլշեւիկների կառավարութիւն, եւ 2. Այդ գնով յաջողեցնել, որ պէս զի փաշայի նախագծւած պատւիրակութիւնը ճանաչւի որպէս Հայաստանի կառավարութիւն»¹⁷⁴:

Ա. Ահարոնյանը նշում է, որ իրենք համաձայն չէին, որ նոր պառլամենտի և նոր Միացյալ կառավարութեան կեսը

¹⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 56. թ. 1:

¹⁷¹ Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից, էջ 23:

¹⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 56. թ. 1-2:

¹⁷³ Նույն տեղում, թ. 2-3:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, թ. 3:

լինի արևմտահայերից. համաձայն էին, որ երկու պատվիրակությունները նոր կառավարության համաձայնություն մեր ձուլվեն կամ վերակազմվեն և դառնան մի պատվիրակություն՝ ենթարկվելով մեր կենտրոնական իշխանությունը: Ինչպես նաև Պողոս փաշան մնա նոր պատվիրակության միակ նախագահ: Պողոս փաշան պահանջում էր.

«1. Նոր կառավարության նախարարապետը պիտի լինի թրքահայ եւ յատկապէս Պողոս փաշան, որ պահելու է նաեւ միացեալ ու միակ պատւիրակութեան նախագահութիւնն:

2. Արտաքին գործոց նախարարութիւնը պիտի վերցւի դաշնակցական կուսակցութիւնից եւ նախարարը պիտի ընտրուի փաշայի պատւիրակութեան կամ իր զրկած միասիայի եւ մեր կառավարութեան համաձայնութեամբ:

3. Զինուորական նախարարը պիտի ընտրուի նոյն կողմերի փոխադարձ համաձայնութեամբ:

4. Նոր կառավարութիւնը կազմելուց յետոյ մեր պարլամենտը կտայ իր սանկցիան եւ կը ցրուի, մինչեւ որ թիւրքահայերի ընտրած պարլամենտի անդամներն էլ կը հասնին ու կը միանան, կազմելով միացեալ եւ ամբողջական Հայաստանի պարլամենտը, որ արդէն կընտրի իր նոր կառավարութիւնը համապատասխան իր մեծամասնութեան:

5. Նոր միացեալ պատւիրակութիւնը լինելու է 6 կամ 8 հոգուց կազմած, որի կէսը կը նշանակի կառավարութիւնը (մեր այժմու) եւ միւս կէսը ինքը յիշեալ պատւիրակութիւնը, որին վերապահած է իրաւունք իր անդամների միջից ընտրելու այդ երեքին կամ չորսին:

6. Այդ պատւիրակութիւնը այսպէս կազմելուց յետոյ, թէեւ պաշտօնապէս համարում է պատասխանատու միացեալ ժամանակաւոր կառավարութեան առաջ եւ ենթակայ նրան, բայց էապէս նա պիտի լինի անկախ եւ ազատ պետութիւններին ներկայացւած մեր „մէմուար“, ի սահմաններում եւ ըստ իր բարեհայեցողութեան վարել մեր

դատը ու լինելիք բանակցութիւնները պետութիւնների եւ գուցէ նաեւ մանդատների հետ:

7. Միացեալ ժամանակաւոր կառավարութիւնը իրաւունք չունի պատւիրակութեան այս կազմը յետագայում որ եւ է փոփոխութեան ենթարկել մինչեւ Հայաստանի մասին դաշնագրի վերջնական ստորագրութիւնը:

8. Փաշան այդ պատւիրակութեան մէջ պիտի ունենայ մեծամասնութիւն, որովհետեւ, ասում էր այդ առթիւ փաշան, „ես պէտք է զինւած լինեմ իմ համախոհներով, ենթակայ չլինելու համար կառավարութեան քմահաճոյքներին,“¹⁷⁵:

Ա. Ահարոնյանը նշում է, որ, բնականաբար, իրենք չէին կարող ընդունել այս կետերը, դեմ էին, որ Պողոս Նուբարի պատվիրակության մեջ մեծամասնություն կազմեն այնպիսի մարդիկ, ինչպիսին են՝ պարոն Ա. Զոպանյանը, Վ. Թեքեյանը, պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը, որոնց վրա հենվելով, նա իրեն կարող էր հռչակել նախագահ՝ միացյալ ժամանակավոր կառավարության: Ապա գրում է, որ ՀՀ պատվիրակության անդամ պարոն Պապաջանյանը միացավ նրա (փաշայի) պատվիրակության հայեցակետերին և ավելի դժվարացրեց մեր (պատվիրակությունների) համերաշխության գործը¹⁷⁶:

Այդ մասին վկայում է նաև Ս. Սարգսյանը, ասելով, որ մայիսի 28-ի վերամիավորման ակտն առաջ բերեց Պողոս Նուբարի գլխավորած պատվիրակության, ինչպես նաև ուսմկավարների և ՀԺԿ-ի դժգոհությունը, որոնք կառավարությունից հանեցին իրենց նախարարներ Ս. Հարությունյանին, Ա. Էնֆիաջյանին, Գ. Մելիք-Ղարազոյզյանին և Վ. Քրմոյանին՝ վերջ դնելով կողմիցիային, քանի որ այն ժամանակի պահանջն էր, և այն կարելի է համարել միանգամայնորեն ճիշտ: Սխալ էին նաև հնչակյանները, որոնք,

¹⁷⁵ Նոյն տեղում, թ. 7-8:

¹⁷⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, թ. 9:

դեմ գնալով միավորման ակտին, հրաժարվեցին մասնակցել 1919 թ հունիսին կայացած խորհրդարանական ընտրություններին¹⁷⁷:

ՀՀ-ում գտնվող արևմտահայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները, որոնք արդեն իշխանության մաս էին, դառնալով խորհրդարանի պատգամավորներ (մինչ այդ 12 հոգով պետք է մտնեին խորհրդի կազմի մեջ), ավելի իրատեսական ճանապարհ էին ընտրել, քան Պողոս Նուբարը և մյուսները: Եվ դրա ճշմարտացիությունը հետևյալն էր.

1. Անկախ նրանից, թե ինչպիսի տարածքներ կներառեր միացյալ Հայաստանը, դրան գնալու շուրջ արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական ուժերի միավորումն անհրաժեշտ էր:

2. Անկախ այդ տարածքների անորոշությունից՝ կենսական նշանակություն ունեցող, հոգեբանական անջրպետը վերացնելը, քանզի ներքին տարածայնություններից շահելու էր միայն թշնամին:

3. Անհրաժեշտ էր որդեգրել պետական դիրքորոշում և միասնական գործելակերպ, ապագա Հայաստանի տարածքների նկատմամբ, ինչը հնարավոր դարձավ Միացյալ Հայաստանի ակտով:

Սակայն, ցավով պետք է ավելացնել, որ Պողոս Նուբարի գլխավորած պատվիրակությունը մեծ տերությունների մոտ իրեն շարունակեց ներկայացնել որպես արևմտահայության միակ ներկայացուցիչ՝ նրանց մատուցելով անիրատեսական հողային պահանջներ՝ փորձելով Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը տարանջատել ՀՀ-ից¹⁷⁸: Եվ սա այն դեպքում, երբ հայկական պետականության առկայության պայմաններում նրա պատվիրակությունը պետք է իր բոլոր գործառույթներից զրկվեր, որի գոյությունն արդեն

¹⁷⁷ Տես Սարգսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 164:

¹⁷⁸ Տես Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին, Երևան, 2002, էջ 145:

աշնչով չէր հիմնավորվում: Նա իրավունք չունեց շարունակելու իր գործընթացը, որը ներծծված էր քաղաքական ռոմանտիզմով, քանզի Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն ուներ իր պատվիրակությունը, որին պարտավոր էր զիջել իր դիրքերը:

Ակտի ընդունումն առաջ բերեց բուռն վեճեր և սրեց միջկուսակցական պայքարը, որը, առանց այդ էլ, բավականին լարված էր:

Այդ մասին բավական հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում 1919 թ. ապրիլի 24-ով թվագրված Ա. Ահարոնյանի նամակը՝ ուղղված Արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին, որտեղ ասվում էր, որ Պողոս Նուբարն իր պատվիրակությանը ուժ տալու և ժողովրդական սանկցիա ստանալու համար որոշել էր 1919 թ. փետրվարին համազգային համագումար հրավիրել Փարիզում և նույնիսկ հաշվի չառնելով ՀՀ գոյության փաստը՝ արևելահայությունից 8 ներկայացուցիչ էր պահանջել: «Հրավերից հետո, երբ մենք հասանք, ընդհանուր ծրագիրը խախտվեց և մենք հայտարարեցինք, որ որպես պատվիրակ չենք մասնակցի, բայց համաձայն մեր կառավարության հրահանգների պատրաստ ենք ձեռք - ձեռք տված գործել թրքահայ համագումարի ընտրվելիք պատվիրակության հետ»¹⁷⁹:

Ազգային համագումարին (այն պաշտոնապես բացվեց փետրվարի 24-ին և փակվեց ապրիլի 22-ին) մասնակցելու համար հրավիրվել էին 8 արևմտահայեր, 8 արևելահայեր (կովկասահայեր), 4 ամերիկահայեր, 2-ական պատգամավոր Եգիպտոսից, Պարսկաստանից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, 1-ական՝ Իտալիայից, Շվեյցարիայից, Հնդկաստանից, Ճավա կղզուց, Բալկանյան երկրներից, Հունաստանից:

Մասնակից 38 պատգամավորներից էին «Պողոս Նուբարը, Ա. Թերզիբաշեանը, Վ. Փափագեանը, Լ. Շանթը,

¹⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 56, թ. 16:

Եղիշէ Արք. Դուրեանը, Յ. Խան Մասեհեանը, Մ. Վարանդեանը, Յ. Ներուզը, Վ. Թեքէյեանը, Յ. Մոստիշեանը, Գ. Նորատունկեանը, Արմէն Գարօն, Մ. Տամատեանը, Ե. Աղաթոնը, Ա. Զօպանեանը եւ այլոք»¹⁸⁰:

Հայնի իրավունքով մասնակցում էին նաև Ազգային պատվիրակության կողմից հրավիրված 6 անձ: Մասնակիցների 1/3-ը դաշնակցականներ էին, նույնքան էլ ռամկավարներ կային¹⁸¹:

Պողոս Նուբարը ցանկանում էր ձևավորել ծանրակշիռ ու հեղինակավոր պատվիրակություն, ինչպես նաև հայկական պահանջների միասնական ծրագիր և Փարիզում ձևավորել համահայկական կառավարություն¹⁸²:

Համագումարի նախագահ ընտրվեց Գ. Նորատունկեանը, փոխնախագահներ՝ Ա. Տեր-Հակոբյանը և Ա. Զոպանյանը: Ա. Ահարոնյանը և Հ. Օհանջանյանը հրաժարվեցին ձայնի իրավունքով մասնակցելուց, պատճառաբանելով, որ լիազորված են մասնակցելու միայն Հաշտության Վեհաժողովին: Քանի որ արևելահայերը բացակայում էին, ուստի այդ համագումարը չկոչվեց համազգային, այլ հռչակվեց Ազգային և պետք է ներկայացնեք արևմտահայությունն ու գաղթօջախները¹⁸³:

Այդ մասին վկայում են նաև արխիվային փաստաթղթերը, ըստ որի՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, բոլորովին անտեղյակ ծրագրված համագումարից, Ա. Ահարոնյանի նախագահությամբ և Մ. Պապաջանյանի (որը չէր էլ գնացել) ու Հ. Օհանջանյանի անդամակցությամբ պատվիրակություն էր ուղարկել Փարիզ՝ գործելու Ազգային պատվիրակության հետ՝ ի նպաստ ազգային դատի: Սակայն

¹⁸⁰ Մելիքյան Վ., Հայութեան ինքնակազմակերպման խնդիրը եւ արեւմտահայերի 3-րդ համագումարի անհրաժեշտութիւնը. հայկական պահանջատիրութիւն, Երևան, 2010, էջ 31:

¹⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 56, թ. 17:

¹⁸³ Տե՛ս Մելիքյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 32:

հաշվի առնելով, որ երեք հոգով չէին կարող ներկայացնել հայություն կես հատվածին, ուստի համագումարին մասնակցում էին խորհրդակցական ձայնի իրավունքով¹⁸⁴:

Ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը մատնանշում է. «Ա. Ահարոնյանը 1919 թ. օգոստոսի 7-ին արտգործնախարար և վարչապետ Ա. Խատիսյանին գրած նամակում հաղորդում էր, որ դեռևս փետրվարին Փարիզում տեղի ունեցած «Ազգային համագումարում» (այս համագումարը նախաձեռնել էր հենց Պողոս Նուբարը, նպատակ ունենալով ստեղծել «միացյալ կառավարություն», բնականաբար իր իսկ նախագահությամբ, իսկ իր գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը կներկայացնեք Հայկական հարցը Փարիզի վեհաժողովում Հ. Ս.) Պողոս Նուբար փաշան մերժել էր ճանաչել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որպես «ամբողջական Հայաստանի միակ կառավարություն», ինքն իրեն համարելով կառավարությունից ու պարլամենտից բարձր, քանի որ ընտրվել էր կաթողիկոսի կողմից, իսկ իրեն համարում էր «ազգի միակ շեֆը», և «Հայոց դատի միակ ներկայացուցիչը»¹⁸⁵:

Համագումարում բուռն վեճեր եղան, որոնք մեկ անգամ ևս ապացուցեցին, որ հայ քաղաքական միտքը միատարր չէ: Լ. Շանթն առաջարկում էր, որ ամենից առաջ պետք է ճանաչել ՀՀ խորհրդարանն ու կառավարությունը, ապա՝ այն լրացնել ու ամբողջացնել արևմտահայերով, իսկ Ա. Թերզիբաշյանը գտնում էր. «Երևանի կառավարությանն ենթարկելով թուրքահայ դատը իրենց անբասիա են անում մի հողամաս, որը միջազգային իրավունքով ռուսական է»¹⁸⁶:

¹⁸⁴ Տե՛ս Համահայկական Խորհրդակցությունները (1912-1920 թթ.), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, Ե., 2004, էջ 338:

¹⁸⁵ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999, էջ 92-93, նաև տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 56, թ. 4, 7:

¹⁸⁶ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 31:

Միանգամայն ճիշտ է ասված. «Նուպար սկզբունքով եւ պաշտոնապէս ընդունած ըլլալով հանդերձ երկու Հայաստաններու դատերուն միացումը, մէկ կողմէն բանակցութիւններ վարելով հանդերձ մէկ կառավարութեան եւ մէկ Պատվիրակութեան կազմութեան համար, միւս կողմէն յայտնապէս կը քաջալերէ իր հետեւորդներու անմիտ պայքարը երկու անջատ դատերու մասին: Այլապէս ան վաղուց պէտք էր ազդարարած ըլլար իր կոյր եւ կամակոր հետեւորդներուն, որ անոնք անմիտ պայքարներ չմղէին անդոյ հարցերու շուրջ»¹⁸⁷:

Սակայն, Ա. Ահարոնյանի գլխավորած պատվիրակութիւնն էր ավելի շատ գնում նրա հետեւից, քան հակառակը, իսկ ՀՀ իշխանութիւնները տարբեր պատճառներով չէին գնում դրա լուծարմանը: Չէ որ այն ստեղծվել էր կաթողիկոսի հրամանով¹⁸⁸, երբ ՀՀ-ն չկար, իսկ այժմ այդ նույն կաթողիկոսին մնում էր պետութեանը թողնել քաղաքական խնդիրները, որոնց լուծման նրա ջանքերը, թելադրված ցարական իշխանութիւնների կողմից, ի դերե ելան և կատարել հավատի և բարոյականութեան իր առաքելութիւնը: Սակայն, քանի որ այս ամենը տեղի չունեցավ, Պողոս Նուբարը շարունակեց իր անիրատեսական գործունեութիւնը:

2.2. Հայոց Ազգային պատվիրակության մոտեցումները Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ

Ինչպէս նշեցինք, Հայոց Ազգային պատվիրակութիւնը, որը ստեղծվել էր 1912 թ. կաթողիկոսի կոնդակով և որում մեծ դերակատարութիւն էր ունեցել ցարիզմը, շարունակում էր մնալ արևմտահայութեան շահերի ներկայացուցիչը մեծ տերութիւնների մոտ:

¹⁸⁷ «Հայրենիք», օրաթերթ, Բոստոն, 1920, ուրբաթ, Յունվար 16, թիւ 2345:

¹⁸⁸ Տե՛ս Մուրադյան Մ., Հայկական հարցը և ուսական հասարակական-քաղաքական ու պատմագիտական միտքը, Երևան, 1998, էջ 120:

Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում 1918 թ. աշնանը, կաթողիկոս Գևորգ Ե. -ի կողմից նորից Հայոց ազգային պատվիրակութեան ղեկավար հաստատվեց Պողոս Նուբարը: Ծշմարիտ է ասված, որ նա «հայ հասարակական քաղաքական կյանքում արդեն հանրահայտ, ճանաչված գործիչ էր»¹⁸⁹:

Պատվիրակութեան հայտնի անդամներից էին՝ Գաբրիել Նորատունկյանը (որը 1922 թ. -ից Լոզանի կոնֆերանսում գլխավորեց պատվիրակութիւնը), Հ. Խան Մասեհյանը (անգլերենի և ֆրանսերենի լավ իմացութիւնը նրան հնարավորութիւն էր տվել լինել Պարսկաստանի դեսպանը Լոնդոնում, Փարիզում, Բեռլինում, Տոկիոյում), Վահան Թեքեյանը, Արշակ Չոպանյանը, Հարութիւն Մոստիշյանը, պրոֆ. Աբրահամ Տեր-Հակոբյանը և ուրիշներ¹⁹⁰:

1919 թ. հունվարի 18-ին բացվում է Փարիզի վեհաժողովը, որում ներկայացված էին 17 պետութիւններ, որոնցից գլխավոր ներկայացուցիչներն էին Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և ԱՄՆ-ը:

Բացումից առաջ հայ ազգային պատվիրակութեան անդամները հանդիպել են Մեծ տերութիւնների միջև Կիլիկիայի և Թուրքահայաստանի խնդիրների շուրջ առաջացած սուր հակասութիւնների: Ս. Պիշոնի հետ ունեցած զրուցներից հետո և ֆրանսիացու արտահայտած ցանկութիւնների համաձայն՝ Պողոս Նուբարը արդեն հունվարի 9-ին բողոքում էր Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործոց փոխնախարարի օգնական ու մերձարևելյան գործերով գլխավոր խորհրդատու Վ. Ա. Լ. Մելետին, որ իրեն ստիպում են հայցել ֆրանսիական պրոտեկտորատ՝ վանից Երևան ձգվող Հայաստանի համար: Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային, ապա Ժ. Կլեմանսոն մտադիր էր այն դարձնել ընդարձակ Սիրիայի մի մասը: Փաշան չի հավանում այդ ծրագիրը, ուստի ինքը խնդրում էր անգլիացիների և

¹⁸⁹ Ղազարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 233:

¹⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

ԱՄՆ-ի երաշխիքը, որ Ադանա և Մերսին ընդգրկող նոր հայկական հանրապետության իրական անկախությունը ճանաչվի երկու Տերությունների կողմից:

Հայկական Հարցը Փարիզի վեհաժողովում ներկայացնում էին երկու պատվիրակություններ՝ Հայոց Ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբարի և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ: Վերջինս հանդես էր գալիս երկու միլիոն հայության անունից և մի կողմից էլ փորձում էր ներդաշնակություն մտցնել թուրքահայ համագումարի տեսակետների միջև՝ միաժամանակ նրանց ցույց տալով, թե ո՞րն է նպատակներին հասնելու ուղին¹⁹¹:

Այդ մասին Ա. Ահարոնյանը պատմում է, որ բազում հանդիպումներ ունեցավ տերությունների պատասխանատուների հետ, հուսալքվեց ու ոգևորվեց, երազեց ու տառապեց, բայց և չհամարձակվեց ճշմարտությունը պատմել իր ժողովրդին՝ «Երանի նրանց, որոնք չգիտեն այն, ինչ ես գիտեմ»¹⁹²:

Ինչպես նշում է «Արմենիա» պարբերականը, տարեգրելով հայկական այս երկու կառույցների գործողությունները երբեմն ոգևորվում, իսկ հաճախ էլ հուսախաբություն էր ապրում, քանի որ խոշոր տերությունների՝ աշխարհը վերաբաժանելու մղումներն այնքան բուռն ու այնքան ծավալուն էին, լի բազմաբնույթ խարդավանքներով, որ նրանց ծրագրերում Հայկական հարցին տեղ ու ժամանակ էլ չէր մնում¹⁹³:

Հայկական պատվիրակության պահանջները քննելու համար Փարիզի հաշտության վեհաժողովը ստեղծել էր մի հանձնաժողով¹⁹⁴:

¹⁹¹ Տե՛ս «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1919, ապրիլ 9, թիվ 2113:

¹⁹² **Ջատիկյան Հ.**, *Ավետիս Ահարոնյանը և Հայկական հարցը*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2006, թիվ 2 (172), էջ 46:

¹⁹³ Տե՛ս **Սարգսյան Ա.**, *Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը և «Արմենիա» պարբերականը*, էջ 398:

¹⁹⁴ Տե՛ս «Պայքար», Թավրիզ, 1919, Մարտի 15, թիվ 6:

Ի դեպ, Փարիզում և Լոնդոնում բանակցությունների ժամանակ Անդրանիկը փորձում էր համոզել դաշնակից պետություններին ուղղակի միջոցներով ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը, սակայն ապարդյուն:

Պողոս Նուբարը դրել էր արևմտահայության խնդիրները ՀՀ-ից զատելու պահանջը: Այն պարզ երևում է ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանի իր կառավարությանն ուղարկած զեկուլցիցի (1919 թ. հունիս), ուր գրում է, որ Պողոս Նուբարը հեռագիր է ուղարկել կաթողիկոսին, «որով արգիլում է թիրաքահայերի մասնակցութիւնը», արտահայտում է «թիրաքահայ պատուիրակութիւնը կառավարութիւն դարձնելու ձգտումը», որդեգրելով «երկու կառավարութիւն ստեղծելու վտանգաւոր քաղաքականութիւնը»¹⁹⁵:

Հայ ազգային և ՀՀ պատվիրակությունները դեռևս 1919 թ. փետրվարի 12-ին Փարիզի վեհաժողովին են ներկայացնում հայերի պահանջների վերաբերյալ հուշագիր, որով նախատեսվում էր հայկական անկախ պետության ստեղծում և ճանաչում՝ հայկական յոթ նահանգների և Կիլիկիայի տարածքում, որոնց միավորվելու էր նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: Ընդհանուր առմամբ վեհաժողովի առջև դրված էին հետևյալ պահանջները.

«1. Ազատում թուրքական լուծէն, 2. Ամբողջական Հայաստան մը, տրուած Ազգերու Դաշնակցութեան իշխանութեան տակ, ժամանակաւոր աջակցութեամբ յանձնառու պետութեան մը»¹⁹⁶:

Դաշնակից պետություններից մեկը քսան տարով պետք է ստանձներ Հայաստանի հոգատարությունը կամ մանդատը¹⁹⁷: Այս հարցը դեռևս քննարկման առարկա չդարձած Ազգային պատվիրակությունը արդեն առաջ էր

¹⁹⁵ **Վրացեան Ա.**, *Կեանքի ուղիներով*, Ե հատոր, Պէյրուս, 1966, էջ 303:

¹⁹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 19:

¹⁹⁷ Տե՛ս **Ներսիսեան Ա.**, *Ինչո՞ւ չիրականացաւ Սեւրի պայմանագիրը*, «Դրօշակ», Երևան, 2000, թիվ 1 (1569), էջ 134:

քաշում խնդիրներ, որոնք չէին կարող բացասաբար շանդրադառնալ ՀՀ արտաքին վարկի և քաղաքական լրջութեան վրա:

Այդ մասին ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը գրում է. «Երբ թուրքական իշխանություններն էին փորձում պառակտում մտցնել դաշնակիցների մեջ, դա հասկանալի է: Սակայն, պատմությունը չի կարող չդատապարտել Պողոս Նուբար փաշայի՝ տասնյակ տարիների ընթացքում դրսևորած ձգտումը՝ արևելահայերի և արևմտահայերի միջոցով հազուրդ տալու իր մտազար փառամոլությունը»¹⁹⁸, մեր կարծիքով մի փոքր չափազանց է ասված:

Փետրվարի 12-ի հուշագրով Ա. Ահարոնյանը և Պողոս Նուբարը պահանջում էին հետևյալ տարածքները.

«1. Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքերի, Խարբերդի, Սվասի (Սեբաստիա), էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթները՝ բացառությամբ Տիգրիսի վտակներից հարավ և Օրդու-Սվազ գծից արևմուտք ընկած շրջանները:

2. Կիլիկիայի չորս սանջակները՝ Մարաշը, Գոզանը (Միս), Ջերե-Բերեքեթը և Ադանան՝ Ալեքսանդրեթի նախահանգստով:

3. Հայկական Հանրապետությունը Կովկասում, ներառյալ Երևանի նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարավային մասը (Լոռին և Ախալքալակը), Ելիզավետպոլի նահանգի հարավ-արևմտյան մասը (Լեոնային Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը) և Կարսի մարզը, բացառյալ Հյուսիսային Արդահանը»¹⁹⁹:

1919թ. փետրվարի 26-ին երկու պատվիրակությունների ղեկավարներն անձամբ ներկայացան «Տասի» խորհրդին, ուր ներկայացրին իրենց պահանջները²⁰⁰: Ներկայացված պահանջների հետ կապված բավական ճիշտ տեսակետ-

ներ է արտահայտում Ա. Խատիսյանը: Նա մասնավորապես գրում է. «Մենք մինչև Կիլիկա պահանջելով անկարելի դարձուցինք որեւէ բանաւոր համաձայնութիւն ոչ միայն թուրքերուն հետ այն պահուն, երբ անոնք տկար էին եւ անոնց հետ դեռ կարելի էր խօսիլ, այլ նաեւ շահագրգռուած մեծ պետութիւններուն հետ: Ժիշդ է, մեր մէջ կային քաղաքական գործիչներ, ինչպես Թուբէն Տէր Մինասեանը, Քաջագունին, որոնք չափաւոր պահանջներու կողմնակից էին, բայց ճնշող մեծամասնութիւնը «զիջումներու» մասին լսել անգամ չէր ուզեր»²⁰¹: Կ. Սարգսյանը նույնպես գրում է այն մասին, որ դաշնակցականներն ունեին հողային պահանջների հարցում չափավոր մոտեցում²⁰²:

Ա. Ահարոնյանը, որի պատվիրակությունը միշտ հակասական վիճակի մեջ էր գտնվում Պողոս Նուբարի պատվիրակության հետ, ի վերջո տարվեց այդ մեծ պահանջներով:

Ցավալի էր այն հանգամանքը, որ Պողոս Նուբարն իրեն էր վերապահում Արևմտյան Հայաստանի տարածքների միավորման և կառավարման ձևի խնդիրը, որը չէր կարող բացասական շանդրադառնալ ՀՀ միջազգային վարկի վրա: Այսպես, Ա. Խատիսյանին գրած Ա. Ահարոնյանի նամակներից մեկում մասնավորապես կարդում ենք. «.... Միակ ելքը մենք նկատում ենք այս դրությունից դուրս գալու, համաձայնութեան մեջ է՝ այս շատ վտանգավոր ծերունու հետ »²⁰³:

Իսկ ինչու՞ էր այն վտանգավոր: Նախ՝ մեր կարծիքով այն պառակտում էր մտցնում արևելահայերի և արևմտահայերի մեջ, երկրորդ՝ չէր ուզում ճանաչել ՀՀ իրավունքներն Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

¹⁹⁸ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 109:

¹⁹⁹ Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Առաջին տարին, 1918-1919, էջ 303, նաև՝ Ահարոնյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սեյր և Լոզան, Պոսթըն, 1943, էջ 7-9:

²⁰⁰ Տես Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 12:

²⁰¹ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 151:

²⁰² Տես Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, էջ 117-118:

²⁰³ Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից, Ա. Մարտունու առաջաբանով, Երևան, 1922, էջ 24, նաև՝ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 93:

Ավելին, Պողոս Նուբար փաշան «դիմումներ է արել» օտար տերություններին՝ իր գլխավորած պատվիրակութ-
յունն իբրև Հայաստանի կառավարություն ճանաչելու հա-
մար: Իսկ երբ նրան հայտնի էր դարձել 1919 թ. մայիսի
28-ի ակտը, պատահական չէ, որ նա դժգոհությամբ էր ըն-
դունել այդ փաստը՝ հայտարարելով. «Ինքը և իր պատ-
վիրակությունը հրապարակավ և այն էլ օտար կառավա-
րությունների հեռագրական միջոցներով բողոքելու է այդ
ակտի դեմ»²⁰⁴: Վերջինս հեռագիր է ուղարկում նաև ՀՀ կա-
ռավարությանը՝ պահանջելով, որ նոր կառավարության
վարչապետը լինի արևմտահայ և բնականաբար՝ ինքը²⁰⁵:

Զերծ մնալով նոր մեկնաբանություններից՝ պարզապես
ցանկանում ենք շեշտել, որ ստեղծված իրավիճակում ՀՀ
իշխանություններից պահանջվում էր հատուկ որոշմամբ
լուծարել Պողոս Նուբարի պատվիրակությունը և տերութ-
յունների հետ բանակցելու լիազորությունը դնել միայն
սեփական պատվիրակության վրա: Սակայն նա չունեցավ
այդ քաղաքական քաջությունը, որը, կարծում ենք ողջու-
նելի կլինեք այդ նույն տերությունների կողմից, մանա-
վանդ, եթե դրան զուգահեռ ներկայացվեին տարածքային
ավելի սահմանափակ պահանջներ: Մինչդեռ, դրան հա-
կառակ՝ բանակցություններ տեղի ունեցան երկու պատ-
վիրակությունների միջև:

Պողոս Նուբարը դեմ է եղել միացյալ Հայաստանի ակ-
տին, հաստատում է նաև Ս. Վրացյանը: Անդրադառնալով
վերոհիշյալ «Ազգային համագումարին»՝ նա մասնավորա-
պես հետևյալն է գրում. «Համագումարի պաշտոնական
բանաձեւերի մէջ, կարծես, ոչինչ արտակարգ բան չկար-
ըստ էութեան դրանք նոյնն էին, ինչ որ եւ Երեւանի արեւ-
մտահայ համագումարի որոշումները (հաւնագումարը «կը
հոչակէր անգամ մը ևս հայ ազգին կամքը իր ազատ հայրենիքն

²⁰⁴ Նույն տեղում:

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

ունենալու՝ անկախ տէրութեան մը մէջ իր բոլոր հողամասերուն
միացմամբ կազմած» և խնդրում էր վեհաժողովին արագաց-
նել Հայկական հարցի լուծումը²⁰⁶ Հ. Ս.): Աւելին. նրանք, շատ
կողմերով, յիշեցնում էին եւ այն օրերին Հայաստանում
տիրող տրամադրութիւնները: Սակայն, համագումարում
արտայայտւած ոգին, Ազգ. Պատւիրակութեան եւ պատ-
գամաւորներից շատերի բռնած դիրքը Հայաստանի Հան-
րապետութեան հանդէպ եւ Հ. Պատւիրակութեան միջեւ
ստեղծւած փոխյարաբերութիւնները, վերջ ի վերջոյ առաջ
բերին այնպիսի մթնոլորտ, որ Ազգ. Պատւիրակութիւնը
եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնն ու
Պատւիրակութիւնը դարձան, մի տեսակ ներհակ, մրցա-
կից կողմեր: Համագումարի մէջ լսվում էին ուղղակի թշնա-
մական ճառեր, որոնք Հայաստանի Հանրապետութեան
գոյութիւնը համարում էին վնասակար հայկական դատի
համար. «Արարատեան Հանրապետութեան» հարցը զուտ ուս-
սական հարց է, ասում էին նրանք, մինչդեռ հայկական խնդի-
րը վերաբերում է Թիւրքահայաստանին: Ազգ. Համագումարը
պէտք է Ռուսահայաստանը թողնէ իր ճակատագրին և ամբող-
ջապէս նիւրէ թիւրքահայոց դատին՝ պահանջելով, ի հարկին
«Արարատեան Հանրապետութեան» կցումը Հայաստանին: Հ.
Հ. Պատւիրակութիւնը, երկուքին չստեղծելու համար, պար-
տաւոր է քաշել ասպարեզից կամ ենթարկել Ազգ. Պատւիրա-
կութեան»²⁰⁷ (Ընդգծումները մերն են՝ Հ. Ս.):

Այսպիսով, երկու պատվիրակությունների տարակար-
ծությունը վերաբերում էր նրան, թե որը պետք է լինի այն
մարմինը, որը կներկայացնի հայոց պահանջները: Ստաց-
վում է, որ առաջին պլան էին մղված հավակնությունները,
կամ խնդիրն անձնականացված էր: Անհրաժեշտ էր ըմբո-
նել, որ Հայկական հարցը համայն հայության հարցն էր:
Ի վերջո, պետք էր հասկանալ, որ դեռևս Արևմտյան Հա-
յաստանում պետություն չլինելու դեպքում ինչպե՞ս նրան

²⁰⁶ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 273:

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 273-274:

կարող էր միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը կամ արդյո՞ք էական էր, թե որ Հայաստանը որին էր միանում:

Հետաքրքիրն այն է, որ Պողոս Նուբարն ուզում էր ստեղծել Արևմտահայ պետություն, հետո միայն նրան միացնել Կովկասահայ հանրապետությունը, որն իհարկե անտրամաբանական էր: Սրան ավելի շատ նպաստել էին Նուբարին ուղարկած Անդրանիկի նամակները²⁰⁸:

Ա. Ահարոնյանը 1919 թ. հուլիսի 18-ին հեռագրեց կառավարությանը, որ «Ազգային Պատվիրակությունը անընդունելի է համարում այդ պայմանները որոնց մեջ հրատարակված է ակտը»²⁰⁹: Միաժամանակ Ահարոնյանի և Նուբարի անունից հեռագիր է ուղարկվում Երևան՝ ակտի վավերացումը հետաձգելու խնդրանքով²¹⁰:

Խնդիրն այս հարթությունների վրա դիտարկելիս բոլորովին անտեղի պետք է համարել երկու պատվիրակությունների միջև բանակցությունները, որոնք տեղի ունեցան 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ից նոյեմբերի 7-ը Երևանում, որոնց ընթացքում Պողոս Նուբարի բանագնացներն էին Վ. Թեքեյանը, Ն. Տեր-Ստեփանյանը և Ա. Հարությունյանը: Երևանի բանակցությունները, փաստորեն, շարունակությունն ու լրացումն էին վաղորոք ընդունված ակտի և քաղաքական պայքարի: Մինչ այդ Ազգային պատվիրակությունը համաձայնվել էր հրապարակավ չբողոքել ակտի դեմ և ընդունել Ա. Ահարոնյանի խնդրանքը՝ հարցը «դարմանել» Երևանում:

Բանակցություններում ՀՀ-ի կողմից հանդես էին գալիս Ս. Վրացյանը, Մ. Հարությունյանը և Շ. Միսաքյանը: Ս. Վրացյանն, ամբողջությամբ չընդունելով Վ. Թեքեյանի առաջարկությունը, գնաց որոշակի զիջումների: Հստորանց՝ Պողոս Նուբարը կարող էր լինել պատվիրակության նախագահ, որը կգործեր կառավարության հրամա-

նով, բայց ոչ վարչապետ, իսկ խորհրդարանի լուծարման մասին խոսք լինել չէր կարող: Բայց այդ էլ չբավարարեց Վ. Թեքեյանի պատվիրակությանը: Բանակցություններն ընդհանուր համաձայնության չհասնելով՝ ընդհատվեցին և մտան փակուղի²¹¹, քանզի վերջիններս դնում էին անընդունելի խնդիրներ՝ միացյալ խորհրդարանի ստեղծում, որի կեսը պետք է լինեին արևմտահայեր, կեսը՝ արևելահայեր, արտաքին գործերի և զինվորական նախարարների պաշտոններում պետք է նշանակվեին ոչ դաշնակցականներ, Պողոս Նուբարը պետք է նշանակվեր վարչապետ, որը պետք է նստեր Փարիզում, իսկ նրա տեղակալը՝ Երևանում և այլն²¹²:

Հստ Ս. Վրացյանի՝ գլխավոր անհամաձայնությունը վերաբերում էր խորհրդարանին տրամադրվելիք արձակուրդին, որի ժամկետը ՀՀ կառավարությունը սահմանում էր 1-2 ամիս, իսկ Նուբարի պատվիրակներն առաջարկում էին դա երկարաձգել, մինչև տեղի կունենար արևմտահայ պատգամավորների ընտրությունը, և նրանց երեք քառորդը կգար Երևան²¹³: Այդ առնչությամբ Նուբարի պատվիրակների հանդես բերած՝ միանգամայն տարակուսելի անհամաձայնությունը, թերևս, վկայում էր, որ նրանք, ի տարբերություն ՀՀ կառավարության, առանձնապես շահագրգռված չէին համաձայնության գալու հարցում:

Դեկտեմբերի 9-ի նամակով վարչապետ Խատիսյանը Նուբարին հանգամանալից կերպով տեղեկացրեց կատարված բանակցությունների ընթացքի և վախճանի մասին՝ հորդորելով վերսկսել բանակցությունները և ընդունել խնդրո առարկա կետերում իր կառավարության մոտեցումը²¹⁴:

²¹¹ Տե՛ս «Նոր Կեանք», Ֆրեզնո, 1920, փետրվար 11, թիվ 247:

²¹² Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 283-287, տե՛ս նաև Կէօրկիզեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 391:

²¹³ Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 288:

²¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 289:

²⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 56, թ. 19:

²⁰⁹ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 35:

²¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 180:

Ինչպես նշում է Ս. Վրացյանը, բանակցությունների հաջողություններն ու ձախողումները կախված էին ոչ թե դրված պայմանների ավելի կամ պակաս լինելուց, այլ այն հոգեբանական նախադրյալներից, որ կողմերն ունեին միմյանց հանդեպ²¹⁵:

Զերծ մնալով անտեղի այս բանակցությունների մանրամասներից, որոնք մտան փակուղի՝ Վ. Թեքեյանի պատվիրակությունը մեկնեց: Նշենք, որ այս երկրորդական գործողություններից Հայկական հարցը ոչինչ չշահեց, և հայոց նորանկախ պետությունը և ՀՀ պատվիրակությունը ստիպված գնացին Պողոս Նուբարի և նրա կողմնակիցների հետևից: Արդյունքում, ինչպես վերևում համոզվեցինք, նրանք միասին վեհաժողովին ներկայացրին հայոց պահանջները: Ուրեմն, ու՞մ էին պետք այդ տարածայնությունները:

Բանակցությունների խզումից շուրջ երեք ամիս անց՝ 1920 թ. փետրվարի 18-ին, ՀՀ կառավարությունը Պ. Նուբարից ստացավ մի հեռագիր, որով նա հայտնում էր, որ ընդունում է այն պայմանները, որոնք Թեքեյանը մերժել էր: Հիմա էլ ՀՀ կառավարությունն է մերժում համաձայնեցված պայմանների կատարումը, քանի որ ամրապնդվել էր Հայաստանի հանրապետության դիրքերը, և նա ճանաչվել էր Ազգերի լիգայի կողմից²¹⁶:

Այո, դեռևս 1920 թ. հունվարի 19-ին, Փարիզի վեհաժողովը de facto ճանաչել էր Հայաստանի Հանրապետությունը, սակայն տարածքային հարցերով ձգձգումները դեռ շարունակվում էին: Ա. Ահարոնյանի արտահայտությամբ հայ ժողովուրդը Փարիզի կոնֆերանսի առաջին զոհն էր: Այդ առիթով 1920 թ. մարտի 17-ին ՀՀ խորհրդարանում Հ. Տերտերյանը նշում էր. «Դաշնակիցները մեզ վրայ միշտ նայել են որպէս ողորմութիւն խնդրողի եւ երբեք չեն ունեցել այն գի-

²¹⁵ Տե՛ս Վրացեան Ս., Բանակցութիւններ ազգային պարտիրակութեան եւ Հայաստանի հանրապետութեան միջեւ, Պօսթըն, 1920, էջ 63:

²¹⁶ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 290:

տակցութիւնը, թէ գործ ունեն իրաւատէր եւ իր իրաւունքներին միշտ պաշտպան կանգնող մի ժողովրդի հետ»²¹⁷:

Ճշմարիտ էնկատել Ա. Խատիսյանը, որ Փարիզի խորհրդաժողովի թերևս միակ դրական կետը «Ազգերու Լիգային ուղղած հրավէրն էր միջամտելու Հայկական Հարցին: Իսկ ինչ կը վերաբերի մեծ տերութիւններուն, անոնք ակներեւ կերպով կը խոստովանէին իրենց անզօրութիւնը»²¹⁸:

Վերջապես, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Ալեքի պայմանագիրը, բայց նրա իրականացման հիմքերն արդեն խախտվել էին: Նույն օրը Թիֆլիսում կնքվեց հայ-ռուսական համաձայնագիրը: Ռ. Փիրումյանը նշում է. «Ու՞ր էր իրականութիւնը, Փարիզու՞մ, որտեղ Դաշնակիցները Հայաստանի անկախութեան մանդատը ստորագրած, իրենց պարտքը հայ ժողովրդին հատուցած էին համարում եւ հանգիստ խղճով յետ քաշուում, թէ՞ Կովկասի ճակատներում, որտեղ խորհրդային Ռուսաստանի զօրքը թիզ առ թիզ Հայաստանի հողերն էր խլում»²¹⁹:

Հայոց Ազգային պատվիրակությունը հանդես գալով որպես արևմտահայ քաղաքական պահանջների կրող կազմակերպություն, ամենևին լսել անզան չուղեց առավել իրապաշտ գործիչներին, որոնք կողմնակից էին առավել նեղ սահմաններով ՀՀ ամրապնդմանը: Պողոս Նուբարը իր հետևից տարավ Ա. Ահարոնյանին, որը նույնպես, կարելի է ասել, չունեցրեց զիջմանագետի անհրաժեշտ հատկանիշներ: Այն, որ իսկապես նա հետևեց Պողոս Նուբարի անիրատեսական քաղաքական ծրագրերին, անժխտելի է և այդ հաստատում է նաև Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Այդ մասին նա հետևյալն է գրում. «Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը գնում էր աւելի պատուիրակութեանց յետեւից քան թէ առջեւից, ու ստիպուած էր նրանց

²¹⁷ Մեյլիքյան Վ., Հայութեան ինքնակազմակերպման խնդիրը եւ արեւմտահայերի 3-րդ համագումարի անհրաժեշտութիւնը, էջ 55:

²¹⁸ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 351:

²¹⁹ Փիրումեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 235:

առած այս կամ այն քայլը յետին թուով հաստատել եւ վաւերացնել՝ Դաշնակիցների եւ արտաքին աշխարհի առջեւ հակասութիւնները շքուցադրելու մեր ներքին կեանքի աննօրմալութեան: Բայց ամենածանրակշիռ երեւոյթն այն էր, որ Ազգային Պատուիրակութիւնը ունէր իր առանձին պահանջները, ցանկություններն ու քաղաքականութիւնը, որոնք ոչնչով էին կապուած Հայաստանի Արտաքին գործերին՝ ոչ բարոյապես եւ ոչ իրաւապէս: Այս հանգամանքը մեծապէս կը նպաստէր անկանոնութեանց եւ անպատասխանատուութեանց, որի առջեւն առնելու համար կար մի հիմնական միջոց՝ գործերը բնականոն վիճակի մէջ դնելու համար չէզոքացնել եւ ոչնչացնել Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ ունենալ Հայաստանի ներկայացուցչութիւն արտասահմանում, որ իր քայլերը նախօրոք չափէր եւ համաձայնեցնէր Արտաքին գործոց նախարարութեան հրահանգներին: Այդ կտրուկ միջոցը քանիցս քննուել է Բիւրոյի եւ կառավարութեան նիստերին, բայց անհնար է եղել իրագործելը, քանի որ Ազգային Պատուիրակութեան չէզոքացումը մեր ուշտերից վեր էր եւ մեր իրաւունքներից դուրս: Այդ անկարողութեան առաջ կանգնելով, մեր Պատուիրակութիւնն էլ իր քայլերը ստիպուած էր որոշ չափով համաձայնեցնել Պօղոս Փաշայի տրամադրութիւններին, որոնք համապատասխան չէին մեր ցանկութիւններին»²²⁰:

Այսպիսով, ՀՅԴ Բյուրոն, որը մայիսի 5-ին վերցրեց իշխանությունը, դեմ է եղել այն սահմաններով Հայաստանի պահանջին, որը Դաշնակիցների առջև դնում էր Պօղոս Նուբարի պատվիրակությունը՝ իր հետևից տանելով Ա. Ահարոնյանին:

Ռուբենը գրում է, որ ստեղծված պայմաններում երկրորդ միջոցը՝ Ազգային Պատվիրակությունը ՀՀ պատվիրակությանը մոտեցնելն էր՝ մեղմելով երկուսի հակամար-

²²⁰ Ռուբէն, նշվ. աշխ., էջ 238, նաև՝ Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2005, թիվ 1, էջ 75:

տությունները և ստիպելով նույն տեսակետով հանդես գալ արտաքին աշխարհում: Որոշվում է նաև ՀՀ պատվիրակությունը դարձնել դեսպանություն, բայց այդ ևս չի իրականացվում երկու պատվիրակությունների ձգտումների տարբերության պատճառով:

«Փոքր դեր չէին խաղում այս հարցում, - շարունակում է Ռուբենը, - կուսակցական եւ անձնական հաշիւները, մանավանդ Նուպարեանների կողմից: Մեր տեսակետների հիմնական գծերը անցկացնելու համար յետ է կանչում Օհանջանեանը եւ նրա տեղը ուղարկվում է Վ. Փափազեանը, որը տաճկահայ լինելով, կարող էր գուցէ մեղմել Նուպարեանների հակառակ ընթացքը: Այսպէս թե այնպէս, փաստը մնում էր իրականութիւնը, եւ Հայաստանի Արտաքին քաղաքականութեան աղբիւրը աւելի մնում էր Փարիզը, քան թէ Երեւանը»²²¹:

Այսպիսով, ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղորդողը Պօղոս Նուբարի պատվիրակությունն էր: Այդ քաղաքականությունը հենված էր միայն դաշնակիցների վրա, որը չէր արդարացվում:

Հետաքրքիր է Ռուբենի հետևյալ վկայությունը. «Երեւանում թէ Բիւրօն եւ թէ կառավարութիւնը, մասամբ բնագրով եւ մասամբ Պոլսից եւ ուրիշ տեղերից առած տեղեկութիւնների հիման վրայ, կասկածանքով էին վերաբերում այն մեր ընթացքին, որ Դաշնակիցների վրայ անվերապահօրէն յենուիլը կարող է ցանկալի արդիւնք տալ: Ի նկատի առնելով Դաշնակիցների հակամարտութիւնը, Հայաստանի խնդիրը մէկը միւսի վրայ ձգելու քաղաքականութիւնը, Ամերիկայի վերապահութիւնը, Ռումանիոյ մանդատը դառնալու խօսակցութիւնները, միլիտիանների ու ժողացումը այս կամ այն պետութեան կողմից (Իտալիա, Ֆրանսա) եւ այլն, կը մտածուէր Դաշնակիցներից ամէն ինչ յուսալու փոխարէն, որոնել այլ, աւելի իրական յենարաններ: Ի

²²¹ Ռուբէն, նշվ. աշխ., էջ 239:

հարկէ այդ յենարանների ճիշտ ընտրութիւնը Երեւանը չէր կարող անել արտաքին աշխարհից իր անտեղեակութեան պատճառով: Բայց զոչգ Պատուիրակութիւնները տարուած էին անվերապահօրէն Դաշնակիցների օժանդակութեան, քանի որ նրանց մէջն էր աշխատանքը կատարուած բացառապէս»²²²:

Այսպիսով, Ազգային և ՀՀ պատվիրակութիւնները դուրս էին եղել Բյուրո-կառավարութեան վերահսկողութիւնից, որը մշակել էր ՀՀ սահմանների մասին մեկ ուրիշ տարբերակ, որը մատնանշված պատճառների հետևանքով ձախողվել էր: Իսկ Բյուրոյի ցանկութիւնն էր փորձել Հունաստանի հետ մի ճակատ կազմել հայերին և հույներին սպառնացող քեմալական (միլլի) շարժման դեմ և Պոնտոսի խնդիրը լուծել ի նպաստ հույների, որը Հայաստանի հետ պետք է կազմեր համադաշնութիւն: Այս ծրագրով հույների մոտ բանակցութիւնների են մեկնում Ռուբենն ու Ա. Խատիսյանը: Բայց այն ձախողվում է պատվիրակութիւնների մեղքով, որոնց ծրագրով ըստ Ռուբենի «Պոնտոսը Հայաստանի մասը պիտի կազմէր: Հակառակ դրան. մենք հարցը դրինք այլ հողի վրա, այն է որ Հայաստանին Սեւ ծովում ելք է տրուում Ռիզէի եւ Ճորոխի միջեւ մի նավահանգիստ իբրեւ մի սեփականութիւն, իսկ Պոնտոսը, ուր յոյները մեծ տոկոս են կազմում (35 %-ից աւելի), դառնում է անկախ կառավարութիւն, Հայաստանի հետ կոնֆեդերասիոն կազմելով, եւ այդ պարագային հայ և յոյն միացած ոյժերը, թէ Պոնտոսում եւ թէ Անատոլու եւ Հայաստանի ճակատներում, պիտի կազմէին մի ընդհանուր ճակատ թուրքերի դէմ: Այս էր նախնական համաձայնութիւնը, որը դաշնագիր դարձնելու համար ճամբուում է Պատուիրակութեան՝ ընթացք տալու համար: Սակայն, այն լայն յոյսերը ան ունէր Ամերիկայից եւ Դաշնակիցներից, որով Պոնտոսից-Կիլիկիա մերը պիտի լիներ, ինչպէս եւ

²²² Նույն տեղում:

Ազգային Պատուիրակութեան բացասական տրամադրութիւնները Երեւանի զիջող քաղաքականութեան հանդէպ, ստիպում են Պատուիրակութեան նկատողութիւն անել Երեւանին, որ նման ծրագրերը չեն համապատասխաներ ազգային մեր պահանջներին եւ ձգտումներին: Այստեղ հետաքրքրականը ոչ միայն այն է, թէ ինչ պիտի լինէին միացեալ ճակատի ստեղծման հետեւանքները Հայաստանի, Յունաստանի եւ Պոնտոսի վերաբերմամբ, այլ ուշագրաւ է այն, որ Հայաստանը իր արտաքին քաղաքականութիւնը սխալ թէ շիտակ, չէր կարող որոշել»²²³:

Հարկ ենք համարում փոքր ինչ անրադառնալ Պ. Նուբարի ստեղծած լեգեոնին (որը կոչվեց Հայկական), որի կազմում էին Մուսա լեռան քաջերը, որոնց թիվը հասնում էր 600-700 հոգու, կային 300 եգիպտահայեր և մոտ 1200 ամերիկահայեր²²⁴: Նրա հրամանատարն էր Ֆրանսիական մայոր Ռոմիեոն: Լեգեոնի թիվը հասավ մոտ 5000-ի²²⁵, որը հետագայում կրկնապատկվեց²²⁶: Կոչվում էր Պաղեստինում անգլիացի զորավար Ալենքիի հրամանատարութեան տակ, բայց, սկսած 1918 թ. -ի օգոստոսից, հայ լեգեոնականներն իրենց հատկապես փայլուն են դրսևորում Պաղեստինում, Երուսաղեմից ոչ շատ հեռու գտնվող Արարայի ճակատամարտում, 1918 թ. սեպտեմբերին մասնակցում են Բեյրութի գրավմանը, իսկ նույն թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին ժամանում են Կիլիկիա²²⁷: Հայկական

²²³ Նույն տեղում, էջ 240:

²²⁴ Տես Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, էջ 103, Մենակ Գ., Կեանքիս ուղին, Յուշեր Հայկական լեգեոնէն, Պէյրութ, 1968, էջ 96, Յուշամարտան Մուսա Լեռան, Պէյրութ, 1970, էջ 426:

²²⁵ Տես Ճիզմէճեան Մ., Պարմուրթին ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 354:

²²⁶ Տես Պողոսեան Ս., Պողոս Նուբար փաշա. Ազգային գործիչը, Երևան, 2004, էջ 121:

²²⁷ Արարայի ճակատամարտի մասին ավելի հանգամանորեն տես Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 116-137, նաև՝ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 35:

լեգեոնի ձևավորումը և մղած կռիվները Ռուսաստանից հետո արդեն Ֆրանսիայի քաղաքական ձգտումների մակերեսային ընկալման և քաղաքական դյուրահավատության արդյունք էր:

Կիլիկիայի ինքնապաշտպանության համար ռամկավարների կամավորական խմբերը կազմակերպվում և առաջնորդվում էին Ավետիս Զավուշի, Լևոն Աճեմյանի, Ապահի, Սմբատ Կեպենյանի, Գրիգոր Ղարիպյանի, Մարտիրոս Ոսկյանի, Պետրոս Տեր-Հովհաննէսյանի և ուրիշների կողմից²²⁸:

1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ադանայում Հայոց Ազգային Միության հրավերով տեղի ունեցավ ժողով, որին ներկա էին երեք հարևանների հոգևոր առաջնորդները, Ազգ. Գերագույն մարմնի անդամները, ինչպես նաև հույն, ասորի, քաղղեացի և սիրիացի համայնքների ներկայացուցիչները, և կազմվեց «Կիլիկիոյ մէջ Քրիստոնէական Արտակարգ Խորհուրդ»: Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցության ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանը նույն օրն իսկ հռչակեց Կիլիկիայի անկախությունը Ֆրանսիական հովանավորության ներքո, իսկ հաջորդ օրն ընտրվեց կառավարության կազմը. «... որուն վարչապետ կ'ընտրուի Միհրան Տամատեանը, արտաքին գործոց նախարար՝ Տոքթ. Մնացականեան, ներքին նախարար՝ Տոքթ. Պեգիրճեան, պատերազմական նախարար՝ Կարապետ Ժամկոչեան, եւ այլն»²²⁹: Սակայն Ֆրանսիական ներկայացուցիչները Մ. Տամատյանին և իր խմբին դուրս են հրավիրում կառավարության շենքից:

Չնայած դրան՝ հայերը շարունակեցին Կիլիկիան փրկելու իրենց պայքարը: Փարիզի Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը փորձում է վան-Վասպուրա-

կանի հերոս Արմենակ Եկարյանին և համազգային հերոս զոր. Անդրանիկին ուղարկել Կիլիկիա՝ սեփական ուժերով փրկելու այն: Սակայն դա նույնպես չի հաջողվում, որովհետև Ֆրանսիական կառավարությունը մերժում է վերջիններիս մուտքը Կիլիկիա:

1921 թ. գարնանը Կիլիկիան սեփական ուժերով փրկելու փորձեր է անում նաև ամերիկահայ հարյուրապետ Ջիմ Չանկայլյանը (վերջինս կամավոր մեկնել էր Կովկաս՝ մասնակցելու հայ ազատագրական շարժմանը, վանում 1915-1916 թթ. վարել էր ընդհանուր ոստիկանապետի պաշտոնը, իսկ Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի նահանջից հետո հիասթափված՝ վերադարձել էր Ամերիկա), որը չիրականացավ:

Այսինքն նրանք նույնպես ճաշակեցին նույն խաբկանքը, քանզի «Ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութիւնները հրապարակով յայտարարում էին, որ պատերազմի նպատակներից մէկն էլ Հայաստանի ազատագրութիւնն է, միւս կողմից, դիւանագիտական առանձնասենեակներում, գաղտնի բանակցում էին Հայաստանի բաժանման մասին: Հայաստանի անդամահատութեան ծրագիրն, ի վերջոյ, հաստատուեց առանց հաշվի առնելու հայ ժողովրդի շահերն ու բաղձանքները»²³⁰:

Ինչպես Ա. Զելեպյանն է նշում. «Մոռցուեցան Արարան եւ հայուն թափած ծով արիւնով, ուրացուեցան հայ ազատագրական խոստումները՝ քրիստոնեայ դիմակով մեզ շարաշահող շահախնդիր եւրոպացիներու կողմէ: Արարայի պատուաւոր եւ անկեղծ հերոսամարտը՝ միշտ մուր պիտի մնայ, վերոյիշեալ շահախնդիրներու եւ սուտ քրիստոնեաներու ճակտին»²³¹:

Այսպիսով, Պողոս Նուբարի քաղաքական ձգտումներն էլ իրականություն չդարձան, թեպետ նա չքաղեց անհրա-

²²⁸ Տես Սարգսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 182-183:

²²⁹ Չելեպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 622-623 նաև՝ Թորոսյան Շ., Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ., Երևան, 1987, էջ 250-251:

²³⁰ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 16:

²³¹ Չելեպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 628-629:

ժեշտ դասեր, և մինչև Լոնդոնի կոնֆերանսը շարունակեց գործել այն տրամաբանությամբ, որ հայերին խաբած դաշնակիցները կլուծեն Հայկական հարցը:

Ճիշտ է նկատել Ս. Պողոսյանը, որ «Առանց գրաւոր համաձայնագրի Պ. Նուբարի համագործակցութիւնը ֆրանսիական կառավարութեան հետ հնարաւորութիւն տուեց վերջինիս յետագայում յետ կանգնել իր խոստումներից եւ թուրքական յաթաղանին մատնել Կիլիկիայի հայերին»²³²:

Վերը ասվածից եզրակացնում ենք, որ արևմտահայ քաղաքական մտքի մատնանշած ուղին արևմտահայ ազգաբնակչութեան համար աղետաբեր եղավ. նրանք խաբվեցին դաշնակիցներից, որոնց հակասութուններից օգտվեց Օսմանյան թուրքիան:

Ընդհանրացումներն այս ամենից հետևյալն են.

1. Ազգային պատվիրակությունը իրեն ներկայացնում էր որպես արևմտահայության քաղաքական շահերի միակ ներկայացուցիչ և նույնիսկ դրանց իրականացմանը միտված աշխատանքներում ցանկանում էր արժեզրկել Հայաստանի պատվիրակության դերը, որը մասնավորապես ՀՀ փաստացի ճանաչումից հետո պետք է լիներ հայոց շահերը ներկայացնող միակ օրինական մարմինը:

2. Ազգային պատվիրակության քաղաքական ընկալումներում մեծ տեղ էր գրավում ռոմանտիզմը՝ կապված տարածքային պահանջների ներկայացման չափերի և դրանք Դաշնակիցների կողմից հայությանը նվիրաբերելու հարցում:

3. Ազգային Համագումարի որոշումներն ըստ էության չէին տարբերվում Միացյալ Հայաստանի ակտում առկա կետերից, քանզի այնտեղ չէին մատնանշվել հստակ տարածքներ, իսկ վերևում մեջբերած երկու պատվիրակությունների մեր պահանջները վկայում էին, որ իսկապես ՀՀ պատվիրակությունը ստիպված է գնացել Ազգային պատվիրակության հետևից կամ էլ, իսկապես, ելնելով այն

համոզմունքից, որ լայն տարածքներով Հայաստանի պահանջը ճիշտ է:

4. Բյուրո-կառավարության իշխանության գալուց հետո (1920 թ. մայիսի 5) փորձ էր արվել ներկայացնել այլընտրանքային և առավել խոստումնալից ծրագրեր, բայց Պողոս Նուբարի և Ա. Ահարոնյանի քաղաքական ռոմանտիզմը, ինչպես նաև ՀՀ-ում նրանց մտայնությամբ առաջնորդվող ուժերի առկայությունն արգելք են հանդիսացել դրանց իրականացման համար:

Արևմտահայ քաղաքական միտքը ներկայացնող Պողոս Նուբարը հանդես եկավ այդ միտքը ՀՀ պետական քաղաքական մտքից տարանջատելու ճանապարհով, որից գործնականում ոչինչ չշահեց Արևմտյան Հայաստանը: Համոզվելու համար մի փոքր էլ փորձենք խորամուխ լինել նրա գլխավորած ՀՀ պատվիրակության գործընթացների մեջ: Անհրաժեշտ է շուրանալ մի պարզ ճշմարտություն, որ դաշնակիցները շահագրգռված էին Կովկասյան հանրապետությունների կայացման խնդրով, բայց դրան արգելք էին հանդիսանում միջպետական վեճերը: Կոնկրետ Արևմտյան Հայաստանի տարածքներից ՀՀ-ին մաս հատկացնելու խնդրում նրանք համաձայն էին, բայց այնքան էլ սիրով չէին ընդունում պատվիրակությունների ներկայացրած մեծ պահանջները: Բացի այդ, նրանք գործնականում դրանց իրականացումն անհնար էին համարում: Այսպես, դեռևս 1920 թ. հունվարի 11-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Բերտելոյի՝ Քերզոնին հղած նոտայում, որը կոչվում է «Հաշտություն թուրքիայի հետ», այդ հաշտության համար առաջադրվում էին «չորս սկզբունքային պրոբլեմներ», որից երրորդը վերաբերում է Հայաստանին²³³: Հայաստանին վերաբերող բաժնում կարդում ենք. «Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիան կազմված է լինելու.

²³³ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 602:

²³² Պողոսեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 119:

1. Երևանի հայկական հանրապետության գոյություն ունեցող տերիտորիայից:

2. Թուրքական կայսրությունից՝ էրզրումի վիլայեթի արևելյան մասը, ներառյալ էրզրում քաղաքը և էրզրումի շրջանը, Մշո դաշտը, Բիթլիսի շրջանը և Վանա լիճն իր շրջակայքով մինչև պարսկական սահմանը: Հայաստանի սահմանները Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների, Թուրքիայի, Ֆրանսիական գոտու և Քուրդիստանի հետ անցկացվելու են տեղում՝ ներդաշնակցային հանձնաժողովի կողմից:

....Քանի որ Հայաստանի տերիտորիան ուղիղ ելք չունի դեպի ծով, վերջին հաշվով չի ընդգրկում որևէ նավահանգիստ, նոր պետականության հարաբերությունները մյուս երկրների հետ երաշխավորվելու է տարանցիկ համաձայնություններով Հայաստանի և նրան շրջապատող երկրների միջև, և Բաթումը դարձնելով անկախ քաղաք՝ Ազգերի լիգայի խնամակալության ներքո: Այս կարգը, համանման Դանցիգի ստատուսին, կերաշխավորի Հայաստանին և Վրաստանի ու Ադրբեջանի հանրապետություններին Բաթումի նավահանգստի օգտագործումը»²³⁴:

Ինչպես համոզվում ենք, դաշնակիցները նույնպես ցանկանում էին հնարավորինս գոհացում տալ արևմտահայերի պահանջներին, բայց ավելի չափավոր սահմաններ էին դնում և տարանցիկ երկիր դառնալու համար այլ տարբերակ էին առաջարկում, ի տարբերություն զույգ պատվիրակությունների: Այնպես որ ճիշտ է Ա. Խատիսյանը, երբ գրում է, որ նրանք սխալվել են՝ զենելով լայն պահանջներ:

Հարկավ այս նոտան չի նշանակում, որ մատնանշված ուղին պետք է կյանքի կոչվեր: Այն դեռևս տեսություն էր, որի իրականացման համար կային բազում խոչընդոտներ: Դրանցից մեկն այն էր, որ «հայերը գործնականում ոչ մի տեղ մեծամասնություն չէին կազմում. մեծագույն արգելքը նրանց վերագրելու այնպիսի երկրներ, ինչպիսին Կիլիկիան,

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 603-604:

որտեղ ազգային ուժեղ միջուկ կա, տեղադրված Հայաստանից ավելի քան 400 կմ հեռավորության վրա, այն է, որ նման տարածումը կունենա մի հետևանք, որ հայերին կդնի իրենց իսկ պետությունում որոշակի փոքրամասնության մեջ, և երբ բնակիչների իսկական խորհուրդ տեղի ունենա, նրանք կընտրեն ներկայացուցիչների մեծամասնություն, որոնք թշնամի կլինեն հայերին: Երբեք չպետք է աչքաթող անել այն հանգամանքը, որ պատմական Հայաստանը Միջերկրականից ավելի հեռու է, քան Շվեյցարիան Ցետտեից, և որ ճանապարհին միայն հայերի մեկուսացած խմբեր կան հսկա մեծամասնություն կազմող և անդրդվելիորեն թշնամական բնակչության մեջ: Իրականությունը և տրամաբանությունը հավասարապես ընդդիմանում են Տրապիզոնից մինչև Ալեքսանդրետ տարածվող Մեծ Հայաստանի երազին»²³⁵ (ընդգծումը մերն է՝ Հ. Ս.):

Այս մեջբերումն իսկապես համոզում է, թե ինչպիսի անիրատեսական երազների գիրկն էր գլորվել արևմտահայ քաղաքական միտքը՝ հանձինս Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչների:

Այսպես, 1920 թ. ապրիլի 22-ին Սան Ռեմոյի Դեաշան վիլլայում տեղի է ունենում Գերագույն խորհրդի անդամների հանդիպում, որին մասնակցում են Լյուդ Ջորջը, Քերզոնը, Վանսիտարը, Հանքը և Սթորն՝ Անգլիայի կողմից, Միլերանը, Սցիալոյան, Գարբասսոն, Գալլին և Տրոմբետտին՝ Ֆրանսիայի կողմից, Մացուին և Սախտոն՝ Ճապոնիայի կողմից: Այս մասին բրիտանական քարտուղար Մ. Հանքի նոթերից տեղեկանում ենք, որ Նիտտին Թուրքիայի սահմանների հետ կապված գտնում էր, որ դաշնակից տերությունները, նախագծելով պայմանագիրը, պետք է այնպես անեն, որ այն ընդունելի լինի թուրքերի կողմից, և միաժամանակ ենթակա կիրառման, եթե անհրաժեշտ լինի, դիմել՝ զենքի ուժով դաշնակիցների միջամտությանը²³⁶: Այնուհետև նա հարցնում էր, թե ով ինչ նկատա-

²³⁵ Նույն տեղում:

²³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 640:

ռումներ ունի: Սկզբում արտահայտվում է Լլոյդ Ջորջը, որի խոսքերը, եթե տուրք տանք զգացմունքներին, մեզ համար դավաճանի խոսքեր են, բայց իրականում բխում են ճիշտ իրավիճակից: Խնդիրը վերաբերում է էրզրումը պայմանագրով Հայաստանին հատկացնելուն: Ահա, թե ինչ է գրում նա. «Պայմանագրի մեջ հողված մտցնել այն առումով, որպեսզի էրզրումը գիշվի Հայաստանին, որոշակիորեն կավելացնի մեր դժվարությունները՝ ստիպելու թուրքերին՝ ստորագրել պայմանագիրը: Ինքն անձամբ չի տեսնում, թե ինչ ուղիով կարելի կլինի դիմագրավել բոլոր վնասակար հետևանքները, եթե թուրքերը հրաժարվեն ստորագրել՝ ի դեմս այն փաստի, որ դաշնակից տերութ-յուններն ընդունել են ինքնորոշման սկզբունքը (իսկ թուրքերն էրզրումում մեծամասնություն էին կազմում՝ Ն. Ս.): Ենթադրենք, թե թուրքը կամեցողություն ցույց տա ստորագրելու պայմանագիրը, ինչ կպատահի: Դաշնակից տերությունները ցանկանում են հայտարարել, որ էրզրումը պետք է լինի Հայաստանի մասը: Խորհրդակցության սեղանի շուրջը նստածներից մեկը կարծու՞մ է, որ թուրքերն այդ առանձնահատուկ շրջանում, տվյալ դեպքում, ամենափոքր իսկ չափով հաշվի կնստեն հայերի հետ: Նման հողվածը, իր տեսակետով, պարզապես կոտորածներ կսանձագերծի: Ամենը, ինչ Հայաստանը կկարողանա այնժամ անել, հաշտության պայմանագիրն անտեսելն է, հրաժարվել էրզրումը վերցնելուց կամ փորձել հարկերը գանձել և այլն, և հետևաբար, պայմանագիրը կդառնա մեռած տառ:

....Իրեն համար արտակարգ առաջարկ է թվում խորհուրդ տալ հայերին՝ նվաճելու մի լայնածավալ տերիտորիա, երբ նրանք ներկայումս դժվարությամբ են պահպանում այն խիստ սահմանափակ տարածությունը, որ կանրանց ձեռքին»²³⁷:

Լլոյդ Ջորջին հակառակ տեսակետն է պնդում Բերտե-

²³⁷ Նույն տեղում, էջ 640-641:

լուն: Նա գտնում է, որ «Չնայած էրզրումում երբեք հայկական մեծամասնություն չի եղել, բայց եղել է մեծաքանակ հայկական գաղութ, որի մեծ մասը, դժբախտաբար, կոտորվել է» և որ էրզրումը թուրքերին թողնելը կնշանակի Հայաստանը կտրել ծովից և թուրքերին տեղավորել «ուղիղ հայերի թիկունքում» և անհնար է հզոր հայկական պետություն կառուցել՝ առանց նրա համար ելք ապահովելու դեպի ծով: Բերտելուն գտնում է նաև, որ Դաշնակիցները կապված են «իրենց պատվո խոստումով՝ դարձնել էրզրումը հայկական նոր պետության մասը»²³⁸:

Սակայն նրա պնդումները, արդարացի լինելով, մեր կարծիքով անիրական էին: Հակադրվելով իր վարչապետ Լլոյդ Ջորջին՝ էրզրումը Հայաստանին թողնելու կողմ է արտահայտվում Քերզոնը: Նա այն կարծիքն է հայտնում, որ ԱՄՆ-ի՝ Հայաստանին խոստացած Տրապիզոնը նա երբեք չի ստանա, եթե էրզրումը թողնվի թուրքերին²³⁹: Լլոյդ Ջորջի հետ համակարծիք է լինում Նիտտին, գտնելով, որ եթե Հայաստանին պետք է մի բան տրվի, որը նրա շահերից չէ, ապա ավելի լավ է, որ շտրվի, և որ եթե ինքը դեմ է, որ էրզրումը տրվի հայերին, չի նշանակում, որ գործում է ի վնաս նրանց: Նրա կարծիքով հակառակը կնշանակի, որ մեկը պետք է վերցնի Հայաստանի մանդատը և առաջարկում է, որ դա անի Նորվեգիան²⁴⁰:

Այնուհետև նորից արտահայտվում է Լլոյդ Ջորջը, որը ճշտորեն գտնում է, որ էրզրումը տալ Հայաստանին, կնշանակի այն նվաճել, իսկ դաշնակիցներից ոչ մեկը դա չի անի, քանզի «մի հսկա բանակ անհրաժեշտ կլինի, որպեսզի նվաճեն Մուստաֆա Քեմալին, իսկ նման մի ուժ վերստեղծելու ամենափոքր իսկ մտադրություն ոչ ոք չունի»: Նա նույնիսկ թերահավատություն է հայտնում, որ ԱՄՆ-ը մեկ-երկու դիվիզիա կուղարկի էրզրումը գրավելու հա-

²³⁸ Նույն տեղում, էջ 642-643:

²³⁹ Տես նույն տեղում, էջ 644:

²⁴⁰ Տես նույն տեղում:

մար²⁴¹: Լ. Զորչն առաջարկում է պարզել, թե Վիլսոնը պատրաստ է օգնություն ցույց տալ դաշնակիցներին՝ իրականացնելու պայմանագիրն այնպես, ինչպես նախագծված է, և միայն դրական պատասխանը կարող է որոշիչ լինել այդ հարցում: Երկրորդ՝ ստորագրելու պայմանն այն կլինի, եթե հայերն հանձն առնեն իրենց ուժերով պաշտպանել իրենց տրված տարածքները: Միլերանը հարցը դնում է այսպես. եթե էրզրումը տալիս ենք Հայաստանին, ապա կարող ենք օգնել նրան, եթե նա դա պահանջի: Նա խնդիրը կախյալ է համարում ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատի ստանձնումից, մյուս կողմից էլ ճիշտ չի համարում Հայաստանի բախտը թողնել անորոշ՝ մինչև Վիլսոնի վճիռը: Ուրեմն Գերագույն խորհուրդը պետք է ինչ-որ վճիռ կայացնի և էրզրումը զիջի Հայաստանին²⁴²:

Այնուհետև Նիտտին առաջարկում է հրավիրել հայկական պատվիրակությանը Գերագույն խորհրդի նիստին, ճշտելու համար, թե հայերը պատրաստ են լիակատար պատասխանատվություն վերցնելու իրենց պետությունը ապահովելու համար, եթե նրանց տրվի էրզրումը, թե՞ սպասում են դրսի օգնությանը: Հարցերին պատասխանելու համար նիստերի դահլիճ է հրավիրվում Պողոս Նուբարը: Նրա պատասխաններից այն տպավորությունն ենք ստանում, որ վերջինս իրեն ցանկացել է դրսևորել որպես փալլուն դիվանագետ, սակայն պարզապես իրականում ճիշտ չի խոսել, կամ էլ լիարժեքորեն տեղեկացված չի եղել այն իրավիճակից, որում գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Նրան տրվում են հետևյալ հիմնական հարցերը.

ա) Հայաստանը պատրաստ է պահպանելու իր նոր սահմանները և ցանկանում է, որ դրանցում ընդգրկվի էրզրումը:

բ) Պողոս Նուբարը գտնում է արդյոք, որ Հայաստանն ի վիճակի է վերակառուցելու իր բնակը, և միջոցառումներ կարող է ձեռնարկել իր ընդլայնված սահմաններով պետության անվտանգության համար:

գ) Նրա կարծիքով հայերն ի վիճակի՞ են գրավելու էրզրումը, որը թուրքերի տիրապետության տակ է, և հաստատվելու այնտեղ (Լ. Զորչ)²⁴³:

Պողոս Նուբարը պատասխանում է. «Հայերը կարող են հաստատվել էրզրումում և ամրապնդել իրենց դիրքերն այնտեղ: Նրանք արդեն իսկ երևանում ունեն գործասեր, որոնք կուվել են ողջ պատերազմի ընթացքում և արդարացրել իրենց որպես գերազանց զինվորներ: Նրանք լիովին պատրաստ են կրկին մարտնչել և գրավել էրզրումը, որի ներառումը խիստ էական է Հայաստանի համար: Հայերն արդեն ունեն 15. 000-ից ոչ պակաս բանակ և կարող են առանց դժվարության ոտքի հանել ևս 40. 000, եթե դաշնակիցները պատրաստ են ապահովել նրանց զինամթերքով ու հանդերձանքով»²⁴⁴:

Այնուհետև նա բերում է հայերի անզուգական կովող լինելը հիմնավորող փաստեր՝ կամավորական շարժման շրջանից: Լ. Զորչի հարցին՝ առանց դաշնակիցների օգնության էրզրումը գրավելու հնարավորության մասին, նա դրական պատասխան է տալիս:

Նրան լսելուց հետո նիստը հետաձգվում է մինչև հաջորդ օրվա առավոտյան ժամը 11-ը²⁴⁵:

Առանց վիճարկելու Նուբար փաշայի հայրենասիրությունը՝ ավելացնենք միայն, որ նրա այն փաստարկը, որ հայկական բանակը կարող էր գրավել Հայաստանին տրված տարածքներից մասնավորապես էրզրումը, դուրին խնդիր չէր առանց դաշնակիցների օգնության, որով-

²⁴³ Տես նույն տեղում, էջ 651:

²⁴⁴ Նույն տեղում:

²⁴⁵ Տես նույն տեղում: Այս նոթերը տես նաև՝ George D. L., *The Truth about the Pease Treaties*, vol. 2, London, 1938, p. 1302-1321.

²⁴¹ Տես նույն տեղում, էջ 645-656:

²⁴² Տես նույն տեղում, էջ 649-650:

հետև այդ բանակը դեռևս չէր կարողանում լուծել Ադրբեյջանի և Վրաստանի հետ սահմանային հարցերը: Անորոշ էին Լոռվա, Ղարաբաղի, ինչ որ տեղ նաև Նախիջևանի ճակատագրերը: Ուրեմն ինչպե՞ս էր հնարավոր գրավել էրզրումը, մանավանդ, երբ արդեն թափ էր հավաքում քեմալական շարժումը: Այն տպավորությունն էս ստանում, որ Պողոս Նուբարը ցանկանում էր անպայման պայմանագրով Թուրքիայից պոկել տարածքներ՝ շտորանալով այն հարցի մեջ, թե հնարավոր է արդյո՞ք գրավել և պահպանել դրանք:

Հաջորդ օրվա նիստին կանչվում է Ա. Ահարոնյանը, որը գրեթե նույն է ասում: Թեպետ մեր նպատակը արևմտահայ քաղաքական մտքի նրբերանգների բացահայտումն է, բայց քանի որ Ա. Ահարոնյանն ավելի շատ առաջնորդվում էր Ազգային պատվիրակության քաղաքական հայացքներով, ավելորդ չենք համարում մի փոքր անդրադառնալ Վեհաժողովում տրված հարցերի նրա պատասխաններին:

Իտալիայի վարչապետ Նիտտին ասում է. «Կոնֆերանսը շատ է մտահոգված Հայաստանի հարցով և իրենք շատ են կամենում հասնել մի որոշման, որը հիմնված լինի այդ իսկ երկրի շահերի վրա», ապա Ահարոնյանին դիմելով շարունակում է, որ նա լավ գիտի իր սեփական երկիրը և էրզրումի կարևորությունը, և նրան իրազեկում է, որ «դաշնակից տերությունների համար անհնարին է Հայաստանին օգնության համար զորքեր ուղարկել»: Այս ամենից ելնելով նա Գերագույն Խորհրդի անունից հարցնում է. «Ենթադրենք, թե դաշնակից տերությունները պատրաստ են սպաներ, զինամթերք և հանդերձանք մատակարարել հայկական բանակներին, այդ բանակներն ի վիճակի կլինե՞ն թուրքերին էրզրումից վտարել և իրենք հաստատվել այդ ամրոցում, ինչպես նաև ապահովել իրենց նոր սահմանները»: Նրա երկրորդ հարցը հետևյալն էր՝ «Ի նկատի ունենալով Հայաստանի լավագույն շահերը, ո՞րն է ամե-

նահարմար սահմանագիծը, որ կարելի է անցկացնել»²⁴⁶:

Ա. Ահարոնյանը ասում է, «որ իրադրությունը, ինչպես հարցրեց սինյոր Նիտտին, կարելի է բաժանել երկու մասի. առաջինը՝ թուրքերի դրությունը և նրանց ուժերի տեղակայումը և երկրորդը՝ հայկական բանակի շափը և պատրաստվածությունը: Հայկական շտաբային սպաները զեկուցում են, որ Մուստաֆա Քեմալի հրամանատարության ներքո գտնվող զորքերը իրականում շատ ավելի վատորակ են, քան պատկերացնում էին: Ավելին, այս զորքերը, փոքր բացառությամբ, կանոնավոր զորքեր չեն: Թերևս նրանք կարող են կազմված լինել շուրջ 1000 կամ 2000 հեծելազորից, բայց մյուս դեպքերում կազմված են քրդերից և գյուղացիներից»: Շարունակելով նա ասում է, «որ հայերը 20000-ից 25000-անոց մի բանակ ունեն: Իրենց գլխավոր դժվարությունը զինամթերքի և հանդերձանքի պակասն է», և «եթե ինքը հավատալու լինի իր սեփական ռազմական էքսպերտներին, որոնք առավելություն են ունեցել ռուսների հետ կողք կողքի կռվելու պատերազմի ընթացքում, հնարավոր կարող է լինել հաջորդ երկու կամ երեք ամսվա ընթացքում ոտքի հանել 40000-ից ոչ պակաս մի բանակ»: Ըստ նրա՝ եթե այդ բանակն ապահովվի զենքով, հանդերձանքով և սպաներով, ի վիճակի կլինի ոչ միայն վերցնել էրզրումը, այլև՝ մյուս նահանգները և «անկասկած ողջ Հայաստանը»: Նրա ընդհանրացումն հետևյալն է լինում. «Առանց էրզրումի անհնարին է պատկերացնել ապահով հայկական պետություն»²⁴⁷:

Այն, որ իսկապես էրզրումը Հայաստանի զարգացման և հզորացման կարևորագույն կռվան կարող էր լինել, ան-

²⁴⁶ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 654-655:

²⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 654-656, նաև՝ Պողոսյան Զ. Պ., Փաստաթղթերի Սովետական հանրապետությունների պետական հարաբերությունների մասին (1920-1922 թվականներ), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1972, թիւ 3 (34), էջ 54-56:

կասկած է, բայց Ա. Ահարոնյանի փաստարկներն այնքան էլ համոզիչ չէին, ինչպես Պողոս Նուբարինը: Բավական է նշել, որ Նիտտիի այն հարցին, թե «Հաշվվում է մոտավորապես 15. 000 թուրք էրզրումում և շրջակայքում: Հայերը թուրքական բանակին դեմ հանդիման գտնվելուց բացի, կռվում են նաև ադրբեջանցիների հետ», այդ տեսանկյունից նա կարող է «լույս սփռել ներկա իրադրության վրա», Ա. Ահարոնյանը պատասխանում է, որ այդ պահին չի կարող ճիշտ թվեր ներկայացնել թուրքական բանակի մասին, բայց հայերն իրականում ադրբեջանցիների հետ սահմանային մասնակի կռիվների մեջ են և ոչ պատերազմի և այդ կռիվներն էլ կդադարեն, եթե «տերութունները որոշակիորեն հաստատեն երկրի սահմանները»²⁴⁸:

Ա. Ահարոնյանն ակնհայտորեն սխալ էր ներկայացնում իրավիճակը: Նախ՝ հայկական կռվող ուժերի մասին. դրանք թե՛ Նուբար փաշան և թե՛ Ա. Ահարոնյանը չափազանցում էին: Բավական է նշել, որ 1920 թ. նոյեմբերին, երբ արդեն հայ-թուրքական պատերազմն ընթացքի մեջ էր, Ա. Խատիսյանը գործուղվում է թուրքերի հետ բանակցելու, որից առաջ անցնում է Թիֆլիս՝ դաշնակիցների ներկայացուցիչներին հանդիպելու: Նա իր հետ տանում է պաշտպանության նախարար Ռուբեն Տեր Մինասյանի տվյալները հայկական ուժերի թվաքանակի վերաբերյալ, ուր դրանք թիվը չէր գերազանցում 40000-ը, այն էլ չորս տարբեր ճակատների վրա: Այդ նույն ճակատների վրա թուրքերն ունեին 20000 կանոնավոր զորքեր և 30000 ոչ կանոնավոր կռվողներ²⁴⁹: Սա նշանակում է, որ ապրիլ ամսին եթե հայոց բանակի թիվը կազմեր 15 կամ 20 հազ. և մի քանի ամսից աճեր ևս այդքանով, միևնույն է, ան-

հնար էր գրավել էրզրումը, քանզի ողջ բանակը չէր կարող շարժվել էրզրումի վրա: Երկրորդ՝ ՀՀ-ն թեև Ադրբեջանի հետ մասնակի կռիվների մեջ էր և ոչ պատերազմի, բայց ցանկացած պահի այդ մասնակի կռիվները կարող էին վերածել պատերազմի: Չպետք է մոռանալ, որ ՀՀ-ում գտնվում էր 700000 մահմեդական՝ մեծամասամբ թաթար բնակչություն, որը Թուրքիայի հետ գաղտնի կապի մեջ էր և հարմար պահի էր սպասում՝ ապստամբելու համար²⁵⁰:

Հարկավ, մենք չենք ուզում այն տպավորությունն առաջ բերել, թե Պողոս Նուբարը և Ա. Ահարոնյանը իրենց պահանջների մեջ արդարացի չէին: Բայց այն դեպքում, երբ դաշնակիցներն իրենք էին հասկացնում, որ չեն օգնելու հայերին, կարծում ենք, որ անհրաժեշտ էր տվյալ պահին ավելի սթափ դատել և սահմանափակվել քիչ պահանջներով:

Ավելորդ է նշել, որ իրենք՝ դաշնակիցները, շատ լավ էին հասկանում առանց օժանդակության հայերի կողմից պահանջված տարածքների գրավման անհնարինությունը և այդ պատճառով որոշեցին ԱՄՆ նախագահին առաջարկել Հայաստանի մանդատը: Դեռևս 1919 թ. Սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին մանդատը ընդունելու նպատակահարմարության հարցը ճշտելու համար Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում ուսումնասիրություններ կատարեց գեներալ Հարբորդի 30 հոգուց բաղկացած հանձնախումբը, որը եղավ նաև Երևանում: Նրա՝ ԱՄՆ վերադարձից հետո՝ 1920 թ. ապրիլին, նախագահ Վիլսոնը ԱՄՆ-ի սենատին ներկայացրեց Հարբորդի տեղեկագիրը, որը 52 ձայնով ընդգեմ 28-ի մերժվեց²⁵¹: Կա այն տեսակետը, որ սրանում կարևոր դեր է ունենեցել սենատոր Հենրի Քեփլտ Լաճը, որը Վիլսոնի հակառակորդներից էր²⁵²:

²⁴⁸ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 657, նաև՝ Փաստաթղթեր Սովետական հանրապետությունների պետական հարաբերությունների մասին (1920-1922 թվականներ), տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

²⁴⁹ Տե՛ս Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 289-290:

²⁵⁰ Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 186:

²⁵¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի նորագույն պայմանություն, Թեհրան, Ա. թ., Պր., էջ 40:

²⁵² Տե՛ս Մսըրլեան Զ., ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը եւ Հայկական հարցը (1900-1976 թթ.), «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», Պէյրոս, 1977-78, հ. 2., էջ 74-75:

Բայց հիմնական պատճառները սրանք էին՝

ա) ԱՄՆ-ն ցանկանում էր մանդատի տրամադրում Փոքր Ասիայի և Անդրկովկասի վրա, Միջերկրականից մինչև Կասպից ծով, որը նրան չէին տա դաշնակիցները,

բ) Հայաստանի մանդատի առանձին ստանձնումը նրան ձեռք չէր տալիս, քանի որ Դարդանելի հնարավոր փակման դեպքում նա չէր կարող կատարել իր պարտավորությունները:

Դեռևս 1920 թ. ապրիլի 27-ին Թիֆլիսից իրեն ուղղված Հարբորտի մի զեկուցյին տված պատասխանում Վիլսոնի հետևյալ տողերը վկայում են, որ նա ինքն էլ վերապահություններ է մոտեցրել Հայկական հարցի լուծմանը ԱՄՆ-ի ստանձնելու արդյունավետության խնդրին՝ «Միացյալ Նահանգներն իսկապես ընդունում է պարտավորությունն իր վրա՝ կարգավորելու արտաքին քաղաքականության մեր հետաքրքրությունները առանձնապես շոշափող մի շարք հարցեր, անկախ մեծ նշանակության ներքին գործերից: Բայց և այնպես, ամերիկյան միջամտությունը հայկական գործին պահանջում է 100-ից մինչև 20 հազ. զինվոր: Միացյալ Նահանգները կարող է իր վրա վերցնել այսպիսի ծանրություն միայն Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հետ վերջնական համաձայնությունից, ինչպես նաև Ռուսաստանի և Գերմանիայի հստակ արտահայտությամբ հավանությունից հետո, հատկապես Թուրքիայի և Անդրկովկասին վերաբերվող միջամտության ծախսերի թիվն առաջին տարվա համար նշվում է 275 մլն. դոլար»²⁵³:

Բայց մենք մերժման պատճառներն արդեն մատնանշեցինք: Ավելացնենք նաև, որ ԱՄՆ-ի համար դեռևս պարզ չէր Ռուսաստանի վերաբերմունքը, որը դաշինքի մեջ էր քեմալական Թուրքիայի հետ: Սրանք արդեն լուրջ գործոններ էին, որոնց հետ անհնար էր հաշվի չնստել:

²⁵³ Армения в документах государственной департаменте США 1917-1920 гг., составитель Махмурия Г. Г., Ереван, 2011, с. 401-402:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի նախագահի նպատակադրումները Հայաստանի նկատմամբ չիրականացան:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի դաշնագիրը, որի 89-րդ հոդվածն ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Թիւրքիան և Հայաստանը, այլ և ուրիշ բարձր դաշնագիր կողմերը, համաձայնվում են Ամերիկ. Միաց. Նահանգների նախագահի իրաւարար վճռին յանձնել սահմանի որոշումը Թիւրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայէթներում եւ ընդունում նրա վճիռը, այլ եւ բոլոր այն միջոցները, որ կարող է նա հրահանգել Հայաստանի դէպի ծով ելք ունենալու եւ յիշեալ սահմանին կից գտնուող օսմանեան որևէ հողի զինաթափման մասին»²⁵⁴:

Իրավարար վճռից ամիսներ առաջ Վիլսոնը մանդատի ստանձնումը կախյալ էր համարում Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի, ինչպես նաև Ֆրանսիայի և Գերմանիայի դիրքորոշումներից: Սա նշանակում է, որ արդեն ՀՀ խորհրդայնացումից հետո, կեղծ կարգախոսներով իշխանության եկած բոլշևիկները, քաղաքացիական կռիվները հօգուտ իրենց ավարտելով, վերադառնում էին ցարական Ռուսաստանի նվաճողական սկզբունքներին՝ գրավելով հեղափոխությունից հետո նրանից դուրս մնացած տարածքները: Այն լրիվ ապարդյուն էր դարձնում արևմտահայ քաղաքական մտքի այն ուղղվածությունը, որ գոնե կլուծվի Արևմտյան Հայաստանի հարցը:

1920 թ. նոյեմբերի 22-ին Վիլսոնն իր հեռանալուց առաջ կայացրեց իր իրավարար վճիռը՝ Սևրի պայմանագրի հիմքով գծելով Հայաստանի սահմանները: Սակայն այդ օրերին Հայաստանը բաժանվում էր քեմալականների և բոլշևիկների միջև:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: ՀՀ-ն

²⁵⁴ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 440, նաև՝ «Ժողովուրդ», Երևան, 1920, չորեքշաբթի, 23 յունիսի, թիւ 97:

խորհրդայնացիք բոլշևիկ-քեմալական միացյալ գործողությունների արդյունքում. հաղթում է այն տեսակետը, որ թուրքական առաջխաղացումը հնարավոր չէ կանգնեցնել, մանավանդ, որ հայկական բանակը հայտնվել էր պարտվողի դերում, իսկ բոլշևիկներն արդեն խոսում էին սպառնալիքի լեզվով: Ստեղծված իրավիճակում երկու ճակատով կռվելը ոչ միայն նպատակահարմար չէր, այլև անհնար: Ուստի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը քեմալականների հետ Ալեքսանդրապոլում Ա. Խատիսյանը կնքում է պայմանագիր, որի մասին Անդրանիկը գրում է. «Այն մարդիք, որոնք կհիանային թուրքերու ճենթեղմենության վրայ, ստորագրեցին Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, ցեխի մեջ թաթախելով այն ոսկե գրիչը, որով ստորագրված էր Սևրի դաշնագիրը»²⁵⁵:

Թ. Վեհապետյանը գտնում է, որ այս պայմաններում արդեն անիրական մի փաստաթուղթ էր դառնում Սևրի պայմանագիրը, քանի որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի համաձայն այն չեղյալ էր հայտարարվում²⁵⁶, և այլևս ոչ մի հիմք չէր մնում Վիլսոնի իրավարար վճիռը իրականացնելու համար:

Արդեն քաղաքականապես շատ միամիտ պետք էր լինել՝ հավատալու, որ այս կետը կարող էր իրականանալ: Եվ այդ միամտությունն ակնառու է Պողոս Նուբարի և Ա. Ահարոնյանի՝ Վիլսոնին ուղարկած հեռագրից, ուր կարդում ենք. «Անսահմանորեն յերջանիկ ենք, վոր Գերագույն խորհուրդը անկախ Հայաստանի սահմանների վորոշումը ձեզ է հանձնել: Ամբողջ հայ ազգը իր աչքերը ուղղած է ձեզ վրա, հուսալով տեսնել, վոր իր իրավունքները պաշտպանված պիտի լինի ձեզանից:

Հայաստանի պետության հովանավորության ընդունումը Ամերիկայի կողմից միայն կարող է իրականացած

²⁵⁵ Ղարիբջանյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 170:

²⁵⁶ Տես Վեհապետեան Թ., Լուսարձակ մեր անցեալ եւ ներկայ հանրային կեանքին վրա: Ներածական Ե գիրք, Պէյրուօ, 1993, էջ 90-91:

գարձնել մեր յերազները ունենալ լիակատար Հայաստան: Քայց յեթե Ամերիկան հանձն չառնե այս պարտականությունը, մենք ձեզ թախանձում ենք պնդել, վոր գեթ Հայաստանի պետության մաս կազմելին Բիթլիսի նահանգը առանց Սղերդ գավառի, Վանի նահանգը առանց Հեքարի գավառի, ամբողջ Կարնոյ նահանգը, վորի գլխավոր քաղաքները Կարին յեվ Երզնկան անհրաժեշտ են Հայաստանի պաշտպանության համար, ամբողջ Խարբերդի գավառը ..., նայեվ ունենալ յեւք Սեվ ծովու վրա, Ճորոխի հովիտը, որ անհրաժեշտե մեր երկաթուղիներու շինության համար յեվ ամբողջ Անդրկովկասյան Հայաստանը: Հույս ունենք, վոր համենայն դեպս Ամերիկան ցույց կտա իր առատաձեռն ու հզոր աջակցությունը Հայաստանին: Այն հայկական հողամասերը, որոնք դուրս պիտի մնան անկախ պետությունից, այսինքն Սեբաստյան, Տիգրանակերտի, Մալաթյան հողամասերը, նայեվ ամբողջ Կիլիկյան մենք ցանկանում էինք, վոր դաշնակիցները զրկելին թյուրք վարչությունից յեվ ոժտվելին Յեվրոպական կառավարության հատուկ ռեժիմով դաշնակիցների վերահսկողության ներքո»²⁵⁷:

Կարևոր է մատնանշել, որ եթե Ազգային և ՀՀ պատվիրակությունները, որոնք փորձում էին ներկայացնել արևմտահայության շահերը, զրկվում էին Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը դաշնակիցների օգնությամբ անջատ լուծելու հնարավորություններից, քանի որ ընդդեմ վերջիններիս՝ դաշնակցել էին բոլշևիկներն ու քեմալականները, իսկ այս պայմաններում դաշնակիցները որդեգրել էին քեմալականներին սիրաշահելու քաղաքականությունը:

Դաշնակիցներն իսկապես փորձում էին բարեկամանալ Քեմալի հետ: Այդ է վկայում թեկուզ և այն հանգամանքը, որ Անգլիայի համաձայնությամբ հոկտեմբերին սուլթանական կառավարության նախագահի պաշտոնում Ֆերիդ փաշայի փոխարեն նշանակվում է Թևֆիկ փաշան, իսկ

²⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 114, թ. 1:

արտաքին և ներքին գործերի նախարար է նշանակվում Իզզեթ փաշան, որը հեղինակավոր անձ էր քեմալականների շրջանում: Վերջինս նույնիսկ մեկնում է Անկարա և բանակցում քեմալականների հետ՝ փորձելով նրանց կողմնորոշել դեպի Անտանտը: Այդ մասին պահպանվել է Քեմալի վկայությունը²⁵⁸:

Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հարցը մտավ փակուղի և աստիճանաբար դուրս մղվեց դիվանագիտական գործընթացներից Լոնդոնի և Լոզանի խորհրդաժողովներում:

Այսպիսին էր արևմտահայ քաղաքական միտքը հայոց Ազգային Պատվիրակության քաղաքական ընկալումներում.

ա) Մեծ Հայաստանի ստեղծումը պատկերացնում էր Արևմտյան Հայաստանն իր 6 վիլայեթներով, որին պետք է կցվեր ՀՀ -ը:

բ) Նրա այդ ընկալումները փոխզիջումների արդյունքում ընդունելի դարձան ՀՀ կառավարության և պատվիրակության համար ևս:

գ) Այդ քաղաքականությունն ամենևին իրատեսական չէր, չէր բխում աշխարհաքաղաքական գործընթացների ճիշտ ըմբռնումից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 1921-1923 ԹԹ.

3.1. Լոնդոնի խորհրդաժողովը և արևմտահայ քաղաքական մտքի աշխուժացումը

Լոնդոնի խորհրդաժողովը բացվում է 1921 թ. փետրվարի 21-ին և շարունակվում մինչև մարտի 14-ը: Մինչ այդ, 1921 թ. փետրվարի 17-ին, Հայոց Ազգային և ՀՀ պատվիրակությունների միջև կնքվում է մի համաձայնագիր՝ դրան մասնակցելու ձևաչափի մասին: Այն ներառում էր հետևյալ կետերը.

«1. Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը և Թուրքիայի հայերի ազգային պատվիրակությունը պահպանում են համապատասխանաբար իրենց բնորոշ կառուցվածքը:

2. Դաշնակիցների հետ հարաբերությունների համար ոչ մի քայլ չի կարող կատարվել առանձին: Հետևաբար, ժողովները կկայանան յուրաքանչյուր պատվիրակությունում հավասար քանակի անդամների մասնակցությամբ (Լոնդոնի համար՝ 3 անդամ՝ յուրաքանչյուր պատվիրակությունից)՝ անհրաժեշտ որոշումներն ուսումնասիրելու և կայացնելու համար: Որոշումները կկայացվեն ձայների մեծամասնությամբ: Ձայների բաժանման դեպքում հարցը մի կողմ կդրվի և յուրաքանչյուր պատվիրակություն ազատ կգործի այդ հարցի լուծման համար պայմանով, որ հարգի այն սկզբունքները, որոնք ամրագրված են Չրդ պարագրաֆի համաձայն:

²⁵⁸ Shtu Кемаль М., Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934, с. 136.

3. Պաշտոնական նամակագրությունը կստորագրվի համատեղ Միավորված պատվիրակությունների անունից նորին գերագանցություն Նուբար Փաշայի և պարոն Ահարոնյանի կողմից իրենց համապատասխան տիտղոսներով: Այն դեպքում, երբ Միավորված պատվիրակությունների խորհրդում կորոշվի, որ հայկական շահերը պահանջում են, որ պատվիրակություններից մեկը գործի կամ ստորագրի միայնակ, ուրեմն այդպես էլ կարվի:

4. Դաշնակիցների հետ նամակագրության բլանկները կկրեն «Միավորված հայկական պատվիրակություն» նշումը՝ բացառությամբ պարագրաֆ 3-ում նախատեսված հանգամանքների, այդ հատուկ դեպքերում ստորագրող պատվիրակությունը կօգտագործի իր սեփական բլանկը»²⁵⁹:

Հնդհանուր համաձայնությամբ որոշվում է, որ երկու պատվիրակությունները խոնդոնում պետք է պաշտպանեն հետևյալ կետերը.

«1. Պահանջել Հայաստանին վերաբերող Սևրի պայմանագրի դրույթների պահպանումը և կատարումը:

2. Պահանջել Հայաստանի մանդատը:

3. Եթե հանգամանքները բարենպաստ լինեն, փորձել համաձայնության գալ դաշնակիցների հետ, խոսել թուրքերի հետ համաձայնության գալու մասին:

4. Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային.

ա) պահանջել հատուկ վարչակարգ Կիլիկիայի այն հատվածի համար, որը մնում է թուրքական գերակայության տակ:

բ) Միրիայի ֆրանսիական մանդատում ներառված մասի համար պահանջել, որպեսզի Ֆրանսիան այն դարձնի մեկ ինքնավար հայկական նահանգ ֆրանսիական մանդատի ներքո:

գ) Սևրի պայմանագրի վերանայման դեպքում պահանջել,

որ Կիլիկիայի վերոնշյալ 2 մասերը կազմեն 1 նահանգ, որը կօգտվի ինքնավար վարչակարգից օսմանյան դերիշխանության և ֆրանսիական խնամակալության ներքո»²⁶⁰:

Ինչպես համոզվում ենք, այն պայմաններում, երբ արդեն խորհրդայնացվել էր Հայաստանը, իսկ Արևմտյան Հայաստանը և Կարսը ռազմականցված էին քեմալական բանակի կողմից, դեռևս հայկական պատվիրակությունները շարունակում էին մնալ իրենց նախկին պահանջներին: Անտեսվում էր այն հանգամանքը, որ Լոնդոնի խորհրդաժողովը տեղի էր ունենում այն նույն օրերին, երբ Մոսկվայում ընթանում էր ռուս-թուրքական խորհրդաժողովը, որը թուրքիային առավել համարձակ գործելու հնարավորություն էր տալիս²⁶¹: Այն հրավիրելու հիմնական դրդապատճառը խորհրդա-թուրքական մերձեցումն էր, որը լրջորեն անհանգստացնում էր դաշնակիցներին: Այնտեղ հրավիրված էին թուրքական երկու՝ սուլթանական (Կ. Պոլսի) և քեմալական (Անկարայի) կառավարությունների ներկայացուցիչները: Միանգամայն ճիշտ է Ա. Խատիսյանը, երբ գրում է. «Լոնտոնի խորհրդաժողովը արդիւնք էր այն դիմադրութեան, զոր թուրքիա ցույց տուա Սևրի դաշնագրի պայմաններուն ենթարկուելու դէմ»²⁶²: Հասկանալի է, որ այդ դիմադրությունը սակավարդյունք կվերջանար, եթե չլիներ Ռուսաստանի աջակցությունը:

Անգլիան հույսեր ուներ, որ խորհրդաժողովի ընթացքում թուրքիային կստիպեր ճանաչելու Սևրի պայմանագրի գոնե հիմնական դրույթները, իսկ Ֆրանսիան և Իտալիան նպատակ ունեին նրան պարտադրել ընդունելու կապիտուլյացիաները և ստանալու նոր կոնցեսիաներ՝ իհարկե դրա դիմաց փոխզիջումներ անելով: Դրանով նրանք քեմալականներին փորձում էին ներքաշել հակա-

²⁶⁰ Նույն տեղում, թ. 2:

²⁶¹ Տես Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014, էջ 5:

²⁶² Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 337:

²⁵⁹ Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. 4. Մալեգյան, գ. 736, թ. 1:

խորհրդային կոալիցիայի մեջ, բայց չկարողացան հասնել հաջողության:

ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանը նշում էր, որ «Ֆրանսիայում այն կարծիքն է տիրում, թէ որքան մեծ լինեն Թուրքիային թողնուելիք հողերը, այնքան աւելի լաւ ֆրանսիական շահերի համար: Ահա թէ ինչու ֆրանսիական ներկայացուցիչներն այստեղ, Հայաստանի սահմանները գծելիս, աշխատեցին որքան կարելի է կրճատել մեր հողերը յօգուտ Թուրքիային»²⁶³, քանի որ այնտեղ Ֆրանսիան ուներ ամենամեծ ներդրումները և վախենում էր Թուրքիայի մասնատման դեպքում կորցնել դրանք²⁶⁴:

Մինչդեռ Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարար Բրիանը հայտարարում էր. «Անկեղծօրէն կը յայտարարեմ ձեզ, թէ ես Թիւրքիոյ անկախ եւ կենսունակ գոյութեան պաշտպանութեան կողմնակից եմ ...»²⁶⁵:

Լոնդոնի խորհրդաժողովից արևմտահայ քաղաքական մտքի ակնկալիքներն արդեն չէին իրականանալու, քանզի դաշնակիցները միակամ չէին, և նրանց համար առաջնային խնդիրը խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատվար ստեղծելն էր, որը քեմալական Թուրքիայի հետ նախատեսում էր նոր քաղաքական կուրսի մշակում: Եվ պատահական չէր, որ դաշնակիցները այս խորհրդաժողովից սկսեցին Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը կամ Սևրի պայմանագիրը ի չիք դարձնելու գործընթացը, որն ավարտվեց Լոզանի խորհրդաժողովով:

Լոնդոնի խորհրդաժողովում Կ. Պոլսի և Անկարայի կառավարությունների ներկայացուցիչներն էին Օսման Նիզամի փաշան և Բեքիր Սամի բեյը: Լոնդոն էին ժամանել

²⁶³ Մելիքյան Վ., Արեւմտահայերի համագումարները եւ Հայկական հարցի փուլերը 1917-1923 թթ., Երևան, 2007, էջ 30, Այս մասին մանրամասն տես նույնի՝ Հայութեան ինքնակազմակերպման խնդիրը եւ արեւմտահայերի 3-րդ համագումարի անհրաժեշտությունը, էջ 60-61:

²⁶⁴ Տես Հարությունյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 52:

²⁶⁵ Փափազեան Վ., Իմ Յուշերը, հ. Գ, Գահիրէ, 1957, էջ 109:

Ա. Ահարոնյանը, գեներալ Հ. Բագրատունին, Մ. Վարանդյանը, Գ. Փաստրմաճյանը, Ս. Արարատյանը, Հ. Մասեհյանը և Պողոս Նուբար փաշան: Ինչպես համոզվում ենք, ՀՀ անկումից հետո արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական մտքի գործիչները միավորվել էին՝ լուծելու Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը, քանզի ՀՀ-ն արդեն խորհրդայնացած էր: Խորհրդաժողովը նախագահում էր Լյուդ Ջորջը: Նշենք որ այս խորհրդաժողովի գումարման կարևորագույն պատճառներից էր նաև Բեքիր Սամի բեյի՝ փետրվարի 2-ի պահանջը՝ «վերականգնել Եւրոպայի մէջ 1914 թ. Թուրքիոյ սահմանները, վերագարձնել Իզմիրը, Կիլիկիան, իսկ Հայաստանի եւ Քիւրտիստանի վերաբերմամբ արտայայտուեցաւ որոշ կերպով հետեւեալ խօսքերով. «Մենք կը գտնենք, որ հողային խնդիրներու ուշադիր ուսումնասիրութիւնը, մասնաւորապէս Հայաստանի և Քիւրտիստանի վերաբերմամբ, հնարաւորութիւն կու տայ արդարացի լուծում գտնելու էական կետերու մէջ» (ընգծումը՝ հեղինակի)²⁶⁶:

Հայ ներկայացուցիչները այնքան էլ ճիշտ չէին պատկերացնում ստեղծված իրավիճակը. այդ մասին է վկայում փետրվարի 26-ի նիստի ընթացքը, որին մասնակցում էին Ա. Ահարոնյանը, Պողոս Նուբարը, զոր. Հ. Բագրատունին և Լոնդոնում ՀՀ գործերի նախկին հավատարմատար, հայազգի Մալքոլմը: Նիստը նախագահում էր Զ. Քերզոնը, որը հայտարարեց. «Գերագույն խորհուրդը տեղեկացվել է, որ հայկական պատվիրակությունը ցանկանում է Սևրի պայմանագրի վերաբերյալ այժմ վարվող բանակցությունների կապակցությամբ շարադրել իր հայեցակետը: Բոլորին էլ հայտնի են այն դժբախտ իրադարձությունները, որոնք փոփոխեցին իրադրությունը Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսից հետո: Ներկա նիստը հրավիրված է, որպեսզի հայկական պատվիրակությանը հնարավորություն ընձեռվի շարադրելու իր տեսակետը ներկա իրադրության վերաբերյալ:

²⁶⁶ Տես Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 339:

Կոնֆերանսը կունկնդրի պատվիրակությունը և կզեկուցի Գերագույն խորհրդին: Սակայն կոնֆերանսն առաջին հերթին պետք է իմանա երկու բան՝ ո՞վ է հայերի անունից խոսողը և հանուն ու՞մ է նա դիմում կոնֆերանսին»²⁶⁷:

Քերզոնը գիտեր, թե ինչ էր ասում. ՀՀ-ն անկում էր ապրել, որի հետևանքով Ա. Ահարոնյանի պատվիրակությունը կորցնում էր իր իրավական ուժը²⁶⁸: Խորհրդաժողովներին մասնակցում են պետությունների ներկայացուցիչները, իսկ Պողոս Նուբարը որևէ պետություն չէր ներկայացնում:

Պողոս Նուբարը իր ելույթում բացատրում է, որ պատերազմի սկզբից ի վեր ինքը ներկայացրել է Թուրքիայի հայերին, իսկ ՀՀ-ի ստեղծումից հետո ձևավորված Ա. Ահարոնյանի պատվիրակության հետ գործել է համատեղ՝ «հուսալուրժ ապահովել թուրքական և ուսսական Հայաստանի միավորումը: Անկասկած, վերջին իրադարձությունները բարդացրել են կացությունը, բայց դա չի արգելում երկու պատվիրակություններին՝ համատեղելու և շարունակելու իրենց միասնական ջանքերը»²⁶⁹: Նշում է, որ ինքը և Ա. Ահարոնյանը խոսելու էին իրենց պատվիրակությունների անունից, բայց որպես նախագահ՝ հանդես էր գալու ինքը: Վերջինս իր խոսքում փորձում էր խորհրդաժողովի մասնակիցներին համոզել, որ Հայաստանում խորհրդային կարգերի պարտադրելը չի կարող հետ պահել տերություններին թուրքական չորս վիլայեթներն ազատագրելուց: «Այն փաստը, - շարունակում է նա, - որ Հայաստանին սովետական կարգեր են պարտադրվել, չպետք է ետ պահի տերություններին երկրի մյուս մասերը, այն է՝ թուրքական չորս վիլայեթները ազատագրելուց: Պետք է հիշել, անկասկած, որ Հայկական հարցը ծագեց

²⁶⁷ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 697-698:

²⁶⁸ Տնս Արզումանյան Մ., Արևմտահայերի վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 455:

²⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 698:

Թուրքիայում. Թուրքիայում հայկական ջարդերն էին, որոնք դրդեցին տերություններին ջանալու հայերի ազատագրության համար: Պարտված Թուրքիայի հետ էր և ոչ թե նախկին դաշնակից Ռուսաստանի, որ տերությունները կնքեցին Սևրի պայմանագիրը: Ռուսական Հայաստանը մտցվեց հայկական պետության մեջ այն պատճառով, որ նա դեպքերի բերումով անկախ հռչակվեց: Ճիշտ է, անշուշտ, որ չորս վիլայեթներն օկուպացված են քեմալական զորքերի կողմից, բայց դաշնակիցները ճնշում գործ դնելու տարբեր միջոցներ ունեն, որոնք կարող են օգտագործել էվակուացումն ապահովելու համար: Պարտադրելիք սանկցիաների թվում ամենից հեշտ կիրառելին այն տերիտորիաների օկուպացումը շարունակելն է, որոնք այժմ գտնվում են դաշնակիցների ռազմական հսկողության ներքո, բայց որոնք, եթե Թուրքիան իրագործի իր հանձնառությունները, վերջին հաշվով կարող են էվակուացվել»²⁷⁰:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Պողոս Նուբարն այս անգամ, ստեղծված պայմանների ազդեցությամբ ճիշտ էր արտահայտվում, երբ առանձնացնում էր Արևմտյան Հայաստանի հարցը արդեն խորհրդայնացված Հայաստանից՝ գտնելով, որ Սևրի պայմանագիրը դաշնակիցներն էին ստորագրել Թուրքիայի հետ և ոչ թե Ռուսաստանը, և որ Հայկական հարցը ծագել էր Թուրքիայում: Բայց նրա այդ հիմնավորումները բավարար չէին նրանց ստիպել՝ զրավելու չորս վիլայեթները: Նա նաև անտեսում էր այն հանգամանքը, որ քեմալականներն այդ վիլայեթները զրավել էին Ռուսաստանի օգնությամբ, որի հետ նրա նախկին դաշնակիցներն ամենևին ցանկություն չունեին ընդհարվելու: Նրանք ավելի շատ ուզում էին քեմալականներին իրենց կողմը գրավել և ապա՝ տրամադրել ընդդեմ Ռուսաստանի:

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 699:

Այնուհետև Պողոս Նուբարը Կիլիկիայում գտնվող ավելի քան 150 000 հայերի անունից խնդրում է Ֆրանսիային, որի ազդեցության գոտում էր Կիլիկիան, «որպեսզի նա չլքի հայ ազգաբնակչությանը, այլ Կիլիկիայի համար ձեռք բերի վարչական ինքնավարության ռեժիմ՝ խառը ժանդարմերիայով»²⁷¹:

Առհասարակ այն կարծիքն էր իշխում, որ անհրաժեշտ է պահանջել Ֆրանսիայի հովանավորության տակ Կիլիկիայի ինքնավարությունը՝ Թուրքիայից որպես անջատ երկիր: Բայց եթե դա էլ հանգամանքներն անկարելի դարձնեին, ապա, իբրև նվազագույնը, պահանջել Կիլիկիայի տեղական ինքնավարությունը սուլթանի անվանական գերիշխանության և Ֆրանսիայի հովանավորության տակ²⁷²:

Ա. Ահարոնյանը նույնպես իր խոսքում պնդում է Սևրի պայմանագրի իրականացման անհրաժեշտության մասին, քանզի դրանով ճանաչվել էր Հայաստանի անկախությունը, որը, խորհրդայնացումից շատ չանցած, վերականգնվել էր Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ: Ա. Ահարոնյանը չէր սխալվում, երբ ասում էր. «... Քեմալականների ներխուժումը Հայաստան իրականում ուղղված էր Սևրի պայմանագրի և դաշնակիցների դեմ: Դա ապացուցվում է պարտությունից հետո Հայաստանին պարտադրված առաջին իսկ պայմաններով, որպեսզի Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվի Սևրի պայմանագրից: Կային մարդիկ, որոնք ասում էին, թե քանի որ Ռուսահայաստանը բոլշևիկացել է, այլևս կարիք չկա հայկական պետություն ստեղծելու: Նրանք մոռանում են, սակայն, որ Թուրքիայի ոչ բոլոր հայերն են բնաջնջվել: Նրանցից մոտ 300 000-ը ապաստան են գտել Կովկասում և սպասում են այն պահին, երբ կկարողանան վերադառնալ իրենց տները: Պետք է հիշել, սակայն, որ Վանի, Բիթլիսի

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 700, տես նաև Պողոսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 200:

²⁷² Տես Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. Վ. Մալեգյան, գ. 504, թ. 1,3, տես նաև՝ գ. 550, թ. 5:

և էրզրումի երեք վիլայեթներում, համաձայն վերին տեղեկությունների, միայն 96 000 մահմեդականներ են մնում»²⁷³: Այսպիսով, Ա. Ահարոնյանն արդեն, ինչպես Պողոս Նուբարը դաշնակիցների առջև դնում էր միայն արևմտահայերին առնչվող խնդրի լուծման անհրաժեշտությունը:

Լորդ Քերզոնը ներկայացրած պահանջների լուծման առումով մատնանշում է երեք խոչընդոտ՝ ա) բոլշևիզմի հաղթանակը Ռուսաստանում, բ) Մուստաֆա Քեմալի կողմից հայկական տարածքների մեծագույն մասի գրավումը, գ) տերությունների՝ Հայաստանին օգնության համար մեծ ուժեր ուղարկելու անգորությունը²⁷⁴:

Այս մասին վկայում է նաև Ա. Խատիսյանը, որը գրում է. «Լորտ Քերզոնը մատնանշեց այն դժուարին կացութիւնը, որուն մէջ կը գտնուէր խորհրդաժողովը Հայաստանի վերաբերմամբ-Թուրքերը փաստօրէն գրաւած են բոլոր վիլայեթները, որոնք պէտք է անցնէին Հայաստանին, եւ նոյնիսկ Ռուսահայաստանի մէկ մասը. եւրոպական պետութիւնները չեն կրնար այնտեղ ուղարկել զորքեր, իսկ ռուսական Հայաստանը թէեւ ազատուած խորհրդային լուծէն, կը գտնուի նոր յարձակմանց սպառնալիքին տակ»²⁷⁵:

Հիշյալ նիստի արձանագրության մեջ մի հետաքրքիր հանգամանք է ի հայտ գալիս. փաստորեն, Լոնդոն գնացած Նուբար փաշան և Ա. Ահարոնյանն այնքան էլ ճիշտ չէին կողմնորոշվել Հայաստանի սահմանների հարցում: Դրանում համոզվելու համար բավական է մեջ բերել Քերզոնի՝ հայկական պատվիրակությանն արած հարցադրումները: Ինչպես լորդ Քերզոնն էր նշում «օգտակար կլինի իմանալ, թե հայկական պատվիրակությունը որո՞նք է համարում Հայաստանի էական տերիտորիալ սահմանները: Նրանք պետք է հիշեն, որ Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը Հայաստանի

²⁷³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 700-701:

²⁷⁴ Տես նույն տեղում, էջ 702:

²⁷⁵ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 340:

սահմանների որոշման հարցը վերապահեց պրեզիդենտ Վիլսոնին: Պրեզիդենտ Վիլսոնը գծեց մի սահման, որն ընդգրկում էր մի շարք թուրքական հողամասեր, ինչպես նաև Տրապիզոնի նավահանգիստը: Պարզ է, որ գործնականում խիստ դժվար կլինի նման սահմանագծի հաստատումը: Ուստի լորդ Քերզոնը կամենում է երկու որոշակի հարցեր տալ պատվիրակություններին, այն է՝

1. Որո՞նք են Հայաստանի անհրաժեշտ սահմանները, որոնք խնդրում են երկու պատվիրակությունները:

2. Որո՞նք են մարդկային և դրամական այն աղբյուրները, որոնք կկարողանա տրամադրել Հայաստանը՝ իր անկախությունը ձեռք բերելու համար»²⁷⁶:

Եթե զերծ մնանք զգացմունքայնությունից և հեռու այն կաղապարված մոտեցումներից, որ մեծ տերությունները զոհաբերում էին Հայկական հարցը հանուն իրենց քաղաքական շահերի, ապա պետք է ընդունենք, որ այս իրավիճակում այդ հարցը զոհաբերելն ամենևին իրենց շահերից չէր բխում: Եվ Քերզոնի այս հարցադրումներն ամբողջությամբ տրամաբանական էին: Հայ և մասնավորապես արևմտահայ քաղաքական միտքը դարձյալ ընթանում էր սխալ ուղով՝ լուրջ քննության չենթարկելով այն խնդիրը, թե ինչու՞ պետք է դաշնակիցները կռվեին քեմալականների դեմ՝ հանուն հայ ժողովրդի: Եվ այն էլ այն դեպքում, երբ հայ գործիչները չգիտեին, թե ի՞նչ սահմաններ էին ուզում: Բնականաբար, Սևրի պայմանագրով նախատեսված, բայց չէ՞ որ Սևրով ոչ թե սահմաններն էին մատնանշվում, այլ՝ իրավական հիմք էր տրվում ԱՄՆ նախագահին՝ գծելու սահմանները՝ հայտնի վիճակներով: Իսկ որ նրա նշած սահմաններից, մասնավորապես Տրապիզոնից, ամենևին տեղյակ չէին հայ պատվիրակները, երևում է Պողոս Նուբարի պատասխանից, ըստ որի՝ «պրեզիդենտ

²⁷⁶ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 702:

Վիլսոնի որոշման մասին հայկական պատվիրակությունը չի տեղեկացվել»²⁷⁷:

Այնուհետև Պողոս Նուբարը հայտնում էր, որ իրենք երբեք Տրապիզոնի նահանգը չեն պահանջել, քանի որ այնտեղ հայերը մեծամասնություն չեն կազմել, այլ՝ միայն Տրապիզոնով էլք դեպի ծով, հայերը պատրաստ են հարմարվելու Վիլսոնի սահմանագծին»²⁷⁸:

Փաստորեն, ստացվում է, որ Վիլսոնն իսկապես նախագահի պաշտոնը լքելուց առաջ ցույց է տվել իր հայասիրությունը՝ գծելով այնպիսի սահմաններ, որոնցից հայկական պատվիրակություններն անգամ տեղյակ չէին, որոնք անտեսում էին Լոնդոնի խորհրդաժողովում սահմանային հանձնաժողովի այն տեսակետը, որ «Տրապիզոնը չպետք է ընդգրկվի հայկական տերիտորիայում», որին համաձայնվել են հայկական երկու պատվիրակությունները²⁷⁹:

Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի խնդրին, ապա Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Բերտելոն հայտնում էր. «Ֆրանսիական կառավարությունը չի կարծում, որ հնարավոր կլինի Կիլիկիայի համար հատուկ ռեժիմ պահանջել: Երբևէ ոչ մի նման ռեժիմ չի ենթադրվել Սևրի պայմանագրով»: Նա նույնիսկ վիճարկում է Կիլիկիայում քրիստոնյաների մեծամասնություն կազմելու հարցը՝ հակադրվելով Պողոս Նուբարին»²⁸⁰:

Այսպիսով, փաստորեն, դաշնակիցները ստեղծված նոր քաղաքական իրավիճակում հասկացնում էին, որ չեն պնդելու Սևրի պայմանագրի իրականացման մասին: Իսկ հայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները չէին կամենում ըմբռնել, որ նրանց օգնությունն ակնկալելն այլևս անօգուտ է, և Սևրի պայմանագրի գործադրությունը Հայաստանի համար՝ քաղաքական ռոմանտիզմ»²⁸¹:

²⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 703:

²⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 702-703:

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 702:

²⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 703-704:

²⁸¹ Տե՛ս Պողոսեան Ա., Պողոս Նուբարը և հայկական հարցի զարգա-

Ձ. Կիրակոսյանի կազմած ժողովածվում մի հետաքրքիր փաստաթուղթ կա, որն արժանի է հատուկ ուշադրության: Դա անգլիական դիվանագետներ Օսբորնի և Նիքոլսոնի՝ դեռևս Լոնդոնի խորհրդատուներից առաջ 1921 թ. փետրվարի 17-ի հուշագիրն է՝ կազմված Անգլիայի արտգործնախարարությունում: Այնտեղ ներկայացված էին «խնդիրներ, որոնց առնչությամբ պայմանագրում կարելի կլիներ փոփոխություններ մտցնել»²⁸²: Հայաստանին վերաբերող բաժնում կարդում ենք. «Հրաժարվել Վիլսոնի սահմաններից և փոխարինել հետևյալ հոդվածներով.

ա) Թուրքիան ճանաչում է Երևանի հայկական հանրապետության անկախությունը նախապատերազմյան ռուսական սահմաններում և հրաժարվում է Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և Արդահանի շրջանների նկատմամբ բոլոր պահանջներից ի ճանաչումն այն բանի, որ Հայաստանը հրաժարվում է պահանջներից թուրքական վիլայեթների նկատմամբ:

բ) Թուրքիան ճանաչում է թուրքական տերիտորիայում հայերի ինքնավարության իրավունքը և պարտավորվում է Ազգերի լիգային զիջելու սուլթանի իրավունքները և իրավունք՝ Կիլիկիայում բավարար տերիտորիայի վրա ամփոփելու երկրում գտնվող թուրքահայերին՝ աջակցելու հայ փախստականների դրսից վերադարձին: Այս տերիտորիան, որը կառավարվելու է հայերի կողմից Լիգայի գերակայության ներքո, տարածվելու է մոտավորապես Մերսին-Տարսուս-Ադանա-Օսմանիե սահմանագլխից մինչև Հաճըն-Ջեյթուն-սահմանագիծը, այն շրջանակներում, որը որոշվելու է Ազգերի Լիգայի նշանակված հանձնաժողովի կողմից և ներառելու է Թուրքիայի և Հայաստանի ներկայացուցիչներին:

գ) Թուրքիան պարտավորվում է դյուրացնել Թուրքիա-

ցումները 1912-1921 թթ., տե՛ս նույն տեղում, էջ 442:

²⁸² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 696:

յի մյուս մասերից բոլոր հայերի տեղափոխումն այս տերիտորիան, ովքեր կցանկանան գնալ այնտեղ, ինչպես նաև օգնել բոլոր թուրքերին, ովքեր կկամենան հեռանալ այս տերիտորիայից և հաստատվել Թուրքիայի այլ վայրերում»²⁸³:

Այսպիսով, այս նախագծով, որը թեպետ կյանքի չկոչվեց, Անգլիան նախատեսում էր Թուրքիային պարտադրել 1914 թ. սահմանները, որոնց դիմաց Հայաստանը պետք է հրաժարվեր Սևրի պայմանագրով նախատեսված վիլայեթների պահանջից և փաստորեն նախատեսվում էր ստեղծել այն օջախը, որը հետո մերժվեց Լոզանի խորհրդատուներին: Իսկ արևմտահայության քաղաքական պահանջները ներկայացնողները շարունակում էին Սևրի նախատեսած սահմաններով Արևմտյան Հայաստան՝ Դաշնակիցների օգնությամբ, վերջիններիս՝ այդ պայմանագրից փաստացի հրաժարվելու գործընթացի պայմաններում:

Դաշնակիցներին կաշկանդում էր Մոսկվայի խորհրդատուները, որն ավարտվեց հայտնի ռուս-թուրքական պայմանագրով, որով փաստորեն Ռուսաստանի համար չպահանջվեցին 1914 թ. սահմանները: Իսկ խորհրդա-թուրքական մերձեցումը, որը Քեմալին իրենց կողմը գրավելու ցանկություն էր առաջացնում Դաշնակիցների մեջ, անտեսվում էր հայ քաղաքական գործիչների կողմից: Մարտի 16-ի պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում Կարսի նահանգը և Սուրմալուի գավառը, Նախիջևանը տրվում էր Ադրբեջանին, իսկ Բաթումը՝ Վրաստանին²⁸⁴: Ի վերջո,

²⁸³ Նույն տեղում:

²⁸⁴ Այս պայմանագրի մասին տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. 3, Москва, 1958, с. 597-604, Ասլանյան Ս., Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի համեմատական վերլուծության փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2005, թիվ 1, էջ 76, Սահակյան Տ., Յավայի պայմանագրեր, Երևան, 2007, էջ 187-200, Ղազարյան Հ., Մոսկվայի և Կարսի 1921 թվականի պայմանագրերն ու նրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Երևան, 2010, էջ 267-

Մոսկվայի պայմանագրով էին պայմանավորված դաշնակիցների զիջումները Թուրքիային, որի ներկայացուցիչները պահանջում էին.

«1. Եվրոպական մասում 1913 թ. սեպտեմբերի 16-ի Թուրք-բուլղարական պայմանագրով գծված սահմանի վերականգնում, այսինքն՝ Արևելյան Թրակիայի վերադարձը Թուրքիային:

2. Հարավում Կիլիկիայի և նրանից արևելք ընկած շրջանների (Ուրֆա և այլն) վերադարձը Թուրքիային:

3. Արևելքում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանի պահպանում:

4. Արևմուտքում Իզմիրի մարզի վերադարձը Թուրքիային»²⁸⁵:

Այս բոլոր հարցերում էլ Թուրքիան հասավ հաջողության: Լոնդոնի խորհրդաժողովը չավարտվեց պայմանագրով, իսկ դա փաստորեն նշանակում էր հրաժարում Սևրի պայմանագրից, որով Թուրքիան ճանաչել էր Հայաստանի անկախությունը: Խորհրդաժողովն ընդունեց 10 կետից բաղկացած որոշում, որի 9-րդ կետը վերաբերում էր Հայաստանին: Այն ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «9. Հայաստան. - Ինչ կը վերաբերի Հայաստանին, ներկայ պարտաւորութիւնները կրնան յարմարցուիլ, պայմանով որ Թուրքիան ճանչնայ Թուրքահայերու իրավունքները Ազգային Օճախի մը համար Ասիական Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններու մէջ եւ համաձայնի ընդունիլ այն յանձնաժողովի որոշումը, որ կը նշանակուի Ազգերու Լիկայի Խորհուրդէն՝ նպատակ ունենալով տեղւոյն վրայ ուսումնասիրել այն հողամասերու խնդիրը, որոնք արդարացի պիտի ըլլար այդ նպատակի համար փոխանցել Հայաստանին»²⁸⁶:

335, Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, էջ 145-316 և այլն:

²⁸⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 775:

²⁸⁶ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 341:

Այսպիսով, Վիլսոնյան սահմաններն անցնում էին պատմության գիրկը, պետություն բառին փոխարինում էր «Ազգային օջախ» եզրույթը, այսինքն. «Լոնտոնի մէջ Հայերուն տրուելիք «Ազգային Տուն»ը կուզար քանդելու Սէվրի մէջ տրուած «միացեալ եւ անկախ Հայաստան»ի օդակառույց շէնքը»²⁸⁷, այն էլ՝ ոչ հստակ սահմաններով, որը դարձյալ շրնդունեցին Թուրքերը:

Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի Թանգարանի Ա. Չոպանյանի ֆոնդում պահպանված Ֆրանսիայի արտգործնախարարին և նախարարների խորհրդի նախագահին ուղղված 1922 թ. 15-ի գրության մեջ կարդում ենք, որ այդ օջախը պետք է պարտադիր կերպով ներառեր շատ թե քիչ ընդլայնված շահիով Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի տարածքները՝ դեպի Սև ծով ելքով²⁸⁸:

Սակայն, նման պահանջների իրականացման հիմքերն արդեն խախտվել էին:

Ծիշտ է նկատել Հ. Քաջազնունին. «Լոնդոնի կոնֆերանսում առաջին անգամ պաշտոնապես արտասանվեց ու արձանագրվեց Home բառը: Սևրի դաշնագիրը մոռացվել էր հիմնովին: Այլևս խոսքը անկախ հայ պետականության մասին չէր, ոչ իսկ ինքնավար սահմանների, այլ ինչ, որ ազգային Home-ի մի կասկածելի օջախի ուրիշի տան մեջ»²⁸⁹:

Այս ամենի պատճառը դաշնակիցների անմիաբանությունն էր: Լյուդ Ջորջը գրում է. «Այդ ողբալի իրադարձությունների ընթացքում որոշ դաշնակից տերություններ բա-

²⁸⁷ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, կիրակի-հունվար, թիվ 2774 նաև՝ Պողոսյան Ա., Փարիզի վեհաժողովի հայկական հուշագիրը և նրա հետագա ճակատագիրը, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, Երևան, 2002, թիվ 6, էջ 127:

²⁸⁸ Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. Ա. Չոպանյան, գ. 2590, բաժ. 7-րդ, թ. 4:

²⁸⁹ Քաջազնունի Հ., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ 52:

ցահայտ դավաճանական դեր կատարեցին: Իտալացիները Մուստաֆա Քեմալին հույների դեմ կռվելու համար զենք էին վաճառում, գնումների դիմաց վճարվում էին Մոսկվայից տրվող փողերով: Ֆրանսիական կառավարությունը Անգլիայի թիկունքում Քեմալի հետ բանակցություններ էր վարում գաղտնի պայմանագրի մասին»²⁹⁰: Իսկապես, Ֆրանսիայի արտգործնախարար Բրիանը գաղտնի բանակցությունների մեջ էր մտել քեմալականների հետ և դեռևս Լոնդոնի խորհրդաժողովի ավարտից առաջ, մարտի 9-ին, կնքել գաղտնի համաձայնագիր Բեքիր Սամի բեյի հետ, որով Ֆրանսիան կրճատում էր Սիրիայում իր ազդեցության շրջանակները հօգուտ Թուրքիայի, դրա փոխարեն ստանալով մի շարք արտոնություններ Կիլիկիայում, Դիարբեքիրում և Սեբաստիայում²⁹¹:

Մարտի 12-ին Իտալիայի արտգործնախարարն էլ, իր հերթին առանձին համաձայնություն է ստորագրում Բեքիր Սամիի հետ, որով Իտալիան պարտավորվում էր վերջնական հաշտություն կնքելու ժամանակ պաշտպանել թուրքերի շահերը²⁹²: Անգլիան բոլորովին ուրիշ քայլ կատարեց: Նա մարտի 16-ին համաձայնագիր ստորագրեց խորհրդային Ռուսաստանի հետ, որով վերջինս պարտավորվում էր հրաժարվել գաղութներում նրա դեմ քարոզչությունից, իսկ Անգլիան՝ չճանաչել այն նորանկախ երկրները, որոնք կազմավորվել էին նախկինում ցարական Ռուսաստանի մեջ մտնող տարածքներում:

Միանգամայն ճիշտ է նկատվել, որ թեև Լոնդոնի խորհրդաժողովը ձախողվեց, բայց «դրական նշանակույթ-

յուն ունեցավ քեմալականների համար, քանի որ Անտանտի տերությունները դե-ֆակտո ճանաչեցին Անկարայի կառավարությունը»²⁹³:

Արդ ներկայացնենք այն պատճառները, որոնք նպաստեցին դաշնակիցների պառակտմանը և քեմալականների հաղթանակին: Լիովին կարելի է ընդունել Ա. Խատիսյանի մատնանշած գրդապատճառները: Դրանք են՝ 1. Եվրոպայի ժողովուրդները հոգնել էին պատերազմից և ծարավ էին խաղաղության: 2. Ռուս-թուրքական զինակցությունը և նրանց դավադրական գործունեությունը Եվրոպական երկրների ասիական և աֆրիկյան գաղութներում: 3. Ներքին, քաղաքացիական կռիվների ավարտը Ռուսաստանում, որն ամրապնդում էր վերջինիս դիրքերը Կովկասում և Արևելքում՝ ավելի զգույշ գործելակերպի մղելով նրան կովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ: 4. Հունաստանի պարտությունը Թուրքիայից, որով անտեսվում էր Սևրի պայմանագրի ուժը Իզմիրի վերաբերյալ²⁹⁴:

1921 թ. ամռանը, հույների՝ Քեմալից կրած պարտությունից հետո, Ֆրանսիան և Իտալիան հանդես եկան Սևրի պայմանագիրը վերանայելու օգտին: 1921 թ. հոկտեմբերի 21-ի պայմանագրով Ֆրանսիան ճանաչեց քեմալական Թուրքիան և իր զորքերը հետ քաշեց Կիլիկիայից: 1922 թ. թուրքերը հույներից գրավեցին ամբողջ Փոքր Ասիան, իսկ հոկտեմբերին Մուդանյա քաղաքում դաշնակիցների հետ կնքված զինադադարով թուրքերին անցավ Արևելյան Թրակիան, որով ավարտվեցին ռազմական գործողությունները: Փաստորեն, Քեմալը վերամիավորեց Թուրքիան, նույնիմանից 1-ին վերացնելով նաև սուլթանական կառավարությունը²⁹⁵:

²⁹⁰ Джордж Л., Правда о мирных договорах, т. 2, Москва, 1957, с. 460.

²⁹¹ Տես Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 342-343, Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 436-437, նաև տես Salahi R. S., *Turkish Diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the National Movement*, London, 1975, p. 400-405, Саакян Р., *Франко-турецкие отношения и Куликиа в 1918-1923 гг.*, Ереван, 1986, с. 205-206.

²⁹² Տես Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 343:

²⁹³ Հասրաթյան Մ., Թուրքիայի պարմության ուղիվազներ, Երևան, 1986, էջ 241:

²⁹⁴ Տես Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 338:

²⁹⁵ Տես Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների նորագույն պարմություն, մաս 1, 1917-1945, Երևան, 1982, էջ 219:

վերջնական հաշտության համար շուտով նոր խորհրդա-
ժողով հրավիրվեց Լոզանում: Մինչ արևմտահայ քաղաքա-
կան մտքի վերջին դեգերումների վերլուծությանն անցնե-
լը, վերոշարադրյալը նկատի ունենալով կարող ենք եզ-
րակացնել.

1. Լոնդոնի խորհրդաժողովը գումարվեց աշխարհաքա-
ղաքական այնպիսի գործընթացների պայմաններում, որ
արդեն խիստ կասկածելի էր Սևրի պայմանագրի իրակա-
նացումը:

2. Բոլշևիկյան Ռուսաստանի օգնությամբ հզորացած
քեմալական շարժումը հասնում էր հաջող ավարտի, իսկ
դաշնակիցներն այլևս անկարող էին խոչընդոտել այն:

3. Դեռևս Լոնդոնի խորհրդաժողովից առաջ դաշնակից-
ները ցանկանում էին վերանայել Սևրի պայմանագիրը՝
փորձելով իրենց կողմը գրավել Քեմալին, սակայն վեր-
ջինիս ներկայացուցիչները, արդեն իրենց ուժեղ զգալով,
չհամաձայնվեցին անգամ մազաչափ զիջում անել նրանց,
այդ թվում Արևմտյան Հայաստանի հարցում:

4. Լոնդոնի խորհրդաժողովում արևմտահայ քաղա-
քական միտքը դարձյալ ձախողում կրեց, քանզի նրա
ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Ա. Ահարոնյանը, որն
ստեղծված իրավիճակում պաշտպանում էր առավելապես
արևմտահայերի շահերը, դարձյալ չխորանալով աշխար-
հաքաղաքական նոր գործընթացների մեջ, շարունակում
էին պնդել Սևրի պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանին
նախատեսված տարածքներում հայկական պետություն
ստեղծելու գաղափարը: Մինչ դաշնակիցները դեռևս Սան
Ռեմոյի խորհրդաժողովում հասկացնում էին, որ չեն օգ-
նելու Հայաստանին՝ չորս վիլայեթները գրավելու համար,
դա առավել ևս անհնարին էր դառնում այն դեպքում,
երբ արդեն չկար Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ
խորհրդայնացրած Ռուսաստանը Թուրքիայի դաշնակիցն
էր:

Հետագայում Լ. Զորջը քննադատեց Սան Ռեմոյում «Պո-
ղոսի կախարդական հեքիաթները» և Ահարոնյանի «կոյր
լուսատեսութիւնը»:²⁹⁶

5. Լոնդոնի խորհրդաժողովը հայերի համար անպտուղ
վերջացավ, և այն չավարտվեց պայմանագրով, սակայն
նրա ընթացքում ձևավորվեցին Ֆրանս-թուրքական, իտա-
լո-թուրքական, անգլո-ռուսական համաձայնագրերը,
որոնք Սևրի պայմանագիրը և Հայկական հարցը թեքեցին
դեպի մայրամուտ:

6. Ազատ և Միացյալ Հայաստանի փոխարեն Լոնդոնում
ծնվեց «Ազգային օջախ» եզրույթը, կարծես թե երևույթ-
ները փրկելու համար, առանց հստակ սահմանների, որը
նույնպես շրնդունվեց թուրքերի կողմից:

Ցավոք, այս ամենից հետո էլ արևմտահայ և արևելա-
հայ քաղաքական գործիչները զուր հույսեր էին փայփա-
յում այդ օջախը ստեղծելու համար, որոնք վերջնականա-
պես ի դերև ելան Լոզանում:

3.2. Լոզանի խորհրդաժողովը և արևմտահայ քաղաքական մտքի ձախողումը

Լոնդոնի խորհրդաժողովից հետո արևմտահայության
խնդրի շուրջ միավորված հայ քաղաքական ուժերը դարձ-
յալ փորձեցին կյանքի կոչել «Ազգային օջախի» մասին
սին գաղափարը, որն աստիճանաբար դուրս մղվեց օրա-
կարգից: Ա. Խատիսյանը, որն արդեն հայկական պատվի-
րակությունների գործունեության ոչ միայն ականատեսն
էր, այլև՝ մասնակիցը, ճիշտ է ներկայացրել այն հոգեբա-
նական պահը, որն առաջացել էր դաշնակիցների մոտ:
Ըստ նրա՝ ՀՀ պատվիրակության անդամները պահպա-
նում էին Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղա-

²⁹⁶ Պողոսեան Ա., Պողոս Նուպարը և հայկական հարցի զարգացումները
1912-1921 թթ., տե՛ս նույն տեղում, էջ 438:

փարի անձեռնմխելիութիւնը, բայց գործնականում հանդիպում էին դժվարութիւններին: Իսկ այդ դժվարութիւնը հետեւյալն էր նման Հայաստանի պահանջն ուրիշ բան չէր նշանակում, քան «Խորհրդային Միութեան մէկ անդամին սահմաններուն ընդարձակման պահանջը»²⁹⁷:

Պատահական չէ, որ երբ նրանք դնում էին Միացյալ Հայաստանի պահանջը, հետեւյալ հարցն էր տրվում. «Բայց դուք կուզեք, որ Խորհրդային Հայաստանը ընդարձակուի, այսինքն՝ նոր հողամասեր անցնին բուլղերիկներու իշխանութեան տակ»²⁹⁸:

Բայց սա դեռևս հարցի մի կողմն էր: Իսկ իրենք պատկերացնում էին արդյոք, թե ով պետք է հայութեանը տար Միացյալ Հայաստանը: Այս հարցի պատասխանի որոնման ճանապարհին արդեն պետք է պարզ լիներ, որ սայթաքումներն անխուսափելի էին: Մանավանդ Ֆրանս-թուրքական համաձայնագրից և հուլյների խորտակումից հետո: Հայերն ունեին առաջարկների երեք տարբերակ. ա) դեմ լինելով բուլղերիկներին, կողմ էին խորհրդային Հայաստանի սահմանների ընդարձակմանը, բ) եթե հայկական ինչ-որ հողամասեր տրվեին, պետք է նրանց համար ստեղծվեր նոր վարչաձև՝ Ազգերի Լիգայի հսկողութեան տակ, գ) այդ հողամասերը պետք է մնային թուրքական տարածքներ:

Բնականաբար այս վերջինն իրականացավ, որովհետև արդեն տարածքներ տրամադրելը դաշնակիցներից չէր կախված, այլ՝ ուսաներից և թուրքերից: Այս պարզ ճշմարտութիւնը կարծես թե ընկալելի չէր: Հակառակ դեպքում դժվար է պատկերացնել, թե ինչ շարժառիթներով են դիմումներ գրվել Լոզանի խորհրդաժողովի նախագահութեանը: Դրանցից մեկում, որի տակ ստորագրել են Շ. վրդ. Գասպարյանը, դոկտ. Մովսիսյանը, դոկտ. Թաշճյանը, Ռ. Դարբինյանը և Ե. Մեսիայանը, կարդում ենք. «Մենք

ներկայացուցիչներս 20 000 հայերու, որոնք թրքական վայրագութիւններու երեսէն՝ ապաստանած են Պոսթըն, Քէմպրիճ, Տորչեսթր, Ուոթլըթաուն, Չըլսի, Լին եւ շրջակաները, ձեզի կը դիմենք յանուն խաղաղութեան ու արդարութեան, որպէսզի՝ մեզի եւ մեր ութ հարիւր հազար տարագիր դժբախտ ազգակիցներուն համար, յատակացնէք՝ մեր պատմական հայրենիքին մէջ անկիւն մը՝ ազատ թրքական անտանելի բռնապետութենէն, ուր կարենանք վերադառնալ, եւ սկսիլ վերաշինութեան եւ անարգել առաջադիմութեան մեր գործը»²⁹⁹:

1922 թ. Լոզանում գումարված խորհրդաժողովում արդեն հայեր չէին հրավիրված: Այդ խորհրդաժողովը շարունակեց գնալ զիջումների՝ հօգուտ թուրքերի: Նրանց վերադարձվելու էր Կ. Պոլիսը, արևելյան Թրակիայի մի մասը, Միջերկրական և Սև ծովերի միջև գտնվող բոլոր տարածքները՝ մինչև Անդրկովկասի, Պարսկաստանի և Միջագետքի սահմանները: Իսկ Լոնդոնում հայերին խոստացած «Ազգային օջախ» պետք է ստեղծվեր Թուրքիայի արևելյան սահմանների մեջ, կոնկրետ որտեղ, հայտնի չէր³⁰⁰:

Հայաստանին վերաբերվող որոշման մեջ մասնավորապես կարդում ենք. «Հայերի պահանջները պարփակվում են ընդհանուր ձգտման մեջ՝ պահպանել իրենց համար մի ազգային օջախ Փոքր Ասիայի կամ այն շրջանում, որտեղ նրանք ցարդ հաստատված են նշանակալից թվով: Ընտրութիւնն այդ շրջանի, ուր այդ օջախը կարելի կլինի առավել լավ ապահովել, կախված է քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական այն պայմաններից, որոնք ներկա պահին հնարավոր չէ ճշգրիտ որոշել: Այնուհանդերձ, տիրութիւնները մասնավորապես Ազգերի լիգային կառաջարկեն, հաշտութիւն կնքելուց անմիջապես հետո, բանակցութիւններ

²⁹⁷ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 347:

²⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 347-348:

²⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1357, թ. 2:

³⁰⁰ Տես Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 350:

րի մեջ մտնել օսմանյան կառավարության հետ հայերի համար նման մի ազգային օջախ ստեղծելու հարցի շուրջ և կջանան սահմանել այն պայմանները, որոնցում կարելի է իրականացնել նրա գոյության համար անհրաժեշտ երաշխիքները»³⁰¹ (Ընդծումը մերն է՝ Հ. Ս.):

Ընդգծվածից պարզ է, որ դեռևս չճշտված շրջանում ազգային օջախ ստեղծելու խնդիրը մնում էր հաշտությունից հետո, որը նշանակում է, որ հաջողությունը խիստ կասկածելի էր:

Իսկ Ազգերի Լիգայի հրավերն ուներ հետևյալ բովանդակությունը՝ «Ասամբլեան հրավիրում է Խորհրդին, իսկույն ևեթ (դաշնակիցների) Գերագույն խորհրդին հարկադրել ընդունելու պայմանագրում այնպիսի պայմաններ դնելու անհրաժեշտությունը, որոնք կապահովեն Հայաստանի ապագան և, ապա, հայերի համար ապահովել ազգային օջախ՝ ամբողջովին անկախ թուրքական կառավարումից»³⁰²:

Այսպիսով, ստացվում է, որ Ազգերի Լիգան պետք է հարկադրեր Թուրքիային ստեղծելու ազգային օջախ՝ նրա կառավարումից դուրս: Բայց արդյո՞ք դա հնարավոր էր: Քաղաքական թողնաբանում անցած հայ քաղաքական ղեկավարներն արդեն պետք է հասկանային, որ՝ ոչ: Նույն Ազգերի Լիգան իր՝ սեպտեմբերի 22-ի նիստի մեջ ընդունած բանաձևում արդեն շրջանցում էր «անկախ թուրքական կառավարումից» ձևակերպումը և արձանագրում, որ «Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններու միջոցին անուշադիր շթողնուի նաև Հայերուն համար Ազգային Օճախ մը հաստատելու անհրաժեշտութիւնը»³⁰³:

Իսկ Լոզանի խորհրդաժողովում (1922 թ. նոյեմբեր 20-ից - 1923 թ. հուլիս 24-ը) առհասարակ դուրս մղվեց օջա-

խի գաղափարը ևս, քանի որ թուրքական պատվիրակությունը կատեգորիկ մերժեց բոլոր տեսակի պահանջները, որոնք վերաբերում էին հայերին³⁰⁴:

Ճիշտ է ասված, որ «Լոզանի Դաշնագիրը կը փոխարինէ կամ յավելում մը կը բերէ Սևրի Դաշնագրին վրայ, որովհետև ստորագիր կողմերը նույնը չէին»³⁰⁵: Այդ մասին ավելի մանրամասն է խոսում Արա Պապյանը, ասելով, որ «Երավական տեսանկյունից Սևրի և Լոզանի պայմանագրերը երկու տարբեր փաստաթղթեր են՝ տարբեր ոչ միայն մասնակիցների շրջանակով ու հարցերի ընդգրկումով, այլև, ամենակարևորը՝ էությունամբ ու նպատակներով: Սևրի պայմանագիրը վերաբերում է Առաջին աշխարհամարտին, իսկ Լոզանի պայմանագիրը՝ 1919-1922 թթ. տեղի ունեցած պատերազմական գործողություններին»³⁰⁶:

Մինչև հայ քաղաքական մտքի՝ Լոզանում ունեցած դրսևորումներին անդրադառնալը, նշենք, որ արդեն երկու պատվիրակությունները դարձյալ հանդես էին գալիս միացյալ, որը նշանակում է, որ արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը դարձյալ միաձուլված էր: ՀՀ պատվիրակության կողմից Միացյալ պատվիրակությունը ներկայացնում էին Ա. Ահարոնյանը և Ա. Խատիսյանը, իսկ Ազգային պատվիրակությունը՝ Գ. Նորատունկյանը և Լ. Բաշալյանը: Պատվիրակության նիստերին մասնակցում էին նաև Արմեն Գարոն, Ա. Մանգելշտամը և ուրիշներ:

1922 թ. հունիսի 23-ին թվագրված նամակներից մեկում Գ. Նորատունկյանը գրում է Լևոն Բաշալյանին. «... Ձեր ազգասիրական զգացմանց եւ վստահ թէ բարեյօժարու-

³⁰⁴ Տե՛ս Армянский вопрос на Лозаннской конференции, Извлечения из протоколов, перевод М. Т., с предисловием П. Макинциана, Тифлис, 1926, с. 25:

³⁰⁵ Ասլանյան Ա., Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի համեմատական վերլուծության փորձ, տե՛ս նույն տեղում, էջ 182:

³⁰⁶ Պապյան Ա., Հայոց պահանջափորության իրավական հիմունքները, Երևան, 2007, էջ 32:

³⁰¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 732-733:

³⁰² Նույն տեղում, էջ 734:

³⁰³ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 353:

Թեամբ պիտի գործակցիք ազգային խնդրոյն հարկադրած աշխատութեանց, անդամ ընտրեց Ձեր Ազնուութիւնը իր Խորհրդականաց Յանձնաժողովին որուն պաշտօնն է, ինչպէս գիտէք, զբաղիլ հայկական դատին փրօփականտի վերաբերեալ գործերով եւ պատուիրակութեան կողմէ առ ի քննութիւն իրեն յղուած խնդիրները խորհրդակցութեան նիւթ ընելով արդիւնքը հաղորդել մասնաւոր տեղեկագրով »³⁰⁷:

Հայկական միացյալ պատվիրակութիւնը գործում էր երկու ուղղութիւններով՝

ա) Միջազգային հայասեր և մարդասեր անձանց տրամադրել հօգուտ Հայկական հարցի լուծման, որոնք իրենց դիմումնագրերով պետք է նպաստեին խորհրդաժողովում այդ հարցի քննարկմանը, բ) կոնֆերանսին ներկայացնել իրենց պահանջները, որոնք բնականաբար նահանջ էին կատարել Աւրի պայմանագրից:

Փաստորեն նրանք գործում էին այն նոր հնարավորութիւնների սահմաններում, որոնք ներկայացրել էին դաշնակիցները: Պատվիրակութիւնը շթուլատրվեց մասնակցել կոնֆերանսին, քանի որ այն չէր ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանը: Ուստի և այն Խորհրդաժողովին է ներկայացնում մի հուշագիր, որով առաջարկում էր.

ա) Ազգային օջախի ստեղծում այն տարածքների վրա, որոնք սահմանագծել էր Վիլսոնը:

բ) Խորհրդային Հայաստանի տարածքների ընդլայնում Արևմտյան Հայաստանի նրան մասերի կցումով, այնպես, որ ապահովվի ելք դեպի ծով:

գ) Այս երկուսի շիրականացման դեպքում՝ Ազգայի օջախի ստեղծում Կիլիկիայում կամ Փոքր Հայքում³⁰⁸:

Ակնհայտ է, որ հայ քաղաքական միտքը դարձյալ չէր թոթափել իր ոռոմանտիզմը: Ներկայացնելով այս պահանջ-

ները՝ հաշվի չէր առնվում, որ Լոզանից առաջ դաշնակիցներն արդեն հրաժարվել էին Վիլսոնյան սահմաններից, իսկ Խորհրդային Հայաստանի սահմանների ընդարձակում Թուրքիայի հաշվին այլևս անհնար էր, քանզի կնքվել էր 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որը նույնութեամբ հաստատվել էր հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրով և վերջապես այն, որ եթե դաշնակիցները լքել էին Կիլիկիան, ապա ինչու՞ պետք է Թուրքիան համաձայնվեր այնտեղ հայկական օջախ ստեղծելու գաղափարին:

Հակառակ այս ամենին՝ Ազգային տուն ստեղծելու դիմումնագրերը հայոց կողմից շարունակվում էին ուղղվել դեպի ԱՄՆ-ի սենատ և Լոզանի խորհրդաժողով: Այսպես, Նյու-Յորքի 10000 հայութիւն անունից «Մերակուտականներուն եւ յանձնախումբերուն» ուղղված մի գրութիւն մեջ կարդում ենք. «Կը խնդրենք որ բարեհաճիք ձեր բարեացակամ ազդեցութիւնը ի գործ դնել ու որ պէտք է, Հայոց համար Ազգային Տուն մը ձեռք բերելու համար: Հայկական խնդրոյն միակ լուծումը պիտի ըլլայ, իրենց պատմական երկիրներուն մէջ հայոց ազատագրութեան համար դաշնակիցներու տուած խոստումներուն գործադրութիւնը»³⁰⁹:

Հայկական պատվիրակութիւնը հրավիրվում է մասնակցելու 1922 թ. դեկտեմբերի 22-ին կայացած ենթահանձնաժողովի նիստին: Այստեղ Ա. Ահարոնյանը «գծեց քարտէսի վրայ սահմանագիծ մը, որ անցնելով Ռիզէէն ու Հասան Կալայէն՝ դուրս թողելով էրզրումը, կը հասնէր միանջեւ Մուշ եւ Մէջը առնելով Վանայ ծովը՝ կը միանար Պարսկաստանի սահմաններուն»³¹⁰:

Իսկ Գ. Նորատունկյանի պատկերացմամբ՝ «Օճախը կը գծուի Ճիհունի, Սուրիոյ սահմաններու եւ Եփրատի միջեւ

³⁰⁷ Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ, ֆ. Լ. Բաշայան, գ. 119, թ. 1:

³⁰⁸ Տես Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 373-374:

³⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1357, թ. 12:

³¹⁰ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 382:

ու կերկարի դէպի հիւսիս՝ առնելով իր մէջ Սիւր և Մարաշը»³¹¹:

Ինչպես համոզվում ենք, նրանց համար վերջնականապես ճշտված չէր, թե ինչ սահմաններ էր ընդգրկելու Հայկական օջախը: Ծշմարտությունը պահանջում է նշել, որ դա պարզ չէր նաև դաշնակիցների համար, որոնք Թուրքիայի առջև խեղճացածի կարգավիճակում էին հայտնվել: Հայկական հարցին անդրադառնալը նրանց համար արդեն կրում էր սոսկ մարդասիրական բնույթ, որը չէին հասկանում հայ քաղաքական գործիչները, կամ եթե հասկանում էլ էին, չէին պատկերացնում որ մարդասիրական կոչերը խեղդվում են քաղաքական սառը հաշվարկների մեջ: Այսպես, 1923 թ. հունվարի 6-ի նիստում, որը վերջնականապես պետք է բանաձև ընդուներ հայկական օջախի մասին, իտալացի դիվանագետ Մոնտանան «ճառով մը դիմեց Թուրքերուն՝ խնդրելով յատկացնել «վայր» մը Հայերը կեդրոնացնելու համար», որի սահմանները և վարչաձևը պետք է ընտրեր Ազգերի Լիգան (նույն իմաստով խոսեցին անգլիացի Ռուսթուզը և Ֆրանսիացի Լա Քրուան): Իզգեթ փաշայից հետո Թուրքիայի երկրորդ պատվիրակ Ռիզա Նուր բեյը հայտարարում է, որ ինքը չի մասնակցի այնպիսի նիստին, ուր քննարկվելու է Հայկական հարցը, քանի որ հենց իրենք են կորստյան մատնել հայերին՝ զրգռելով Թուրքերի դեմ և դուռն ուժգին խփելով՝ իր խորհրդականների հետ հեռանում է³¹²:

Դրանից հետո, 1923 թ. հունվարի 9-ին տեղի ունեցած ռազմատարածքային հանձնաժողովի նիստում Քերզոնը հայտնում է, թե հայերի հարցը դրված չէ քաղաքական հողի վրա, և ինքը հույս ունի, «որ Թուրքական պատվիրակութունները կհավատա իրեն, եթե բոլոր պատվիրակութունների հավանությունը ինքը հայտարարի, որ այդ

հարցում Տերությունները չեն հետապնդում քաղաքական որևէ նպատակ: Ինչպես ասաց պ-րն Բարրերը, իրենց նպատակն ունի զուտ մարդասիրական բնույթ»³¹³:

Քերզոնն այնուհետև հայտնում է, որ օջախ ստեղծելով իրենք ամենևին նպատակ չունեն խախտելու Թուրքիայի սուվերենությունը և այդ պետության մեջ ստեղծելու «ինքնավար տարածք»: Այնուամենայնիվ, Իսմեթ փաշան մերժում է հայերի հետ կապված ցանկացած առաջարկ: Հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի պայմանագրի մեջ հայ անունն անգամ չկա: Այնտեղ խոսք է գնում միայն ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքների մասին, որոնք իբրև թե հավասարվում էին մահմեդականների իրավունքներին³¹⁴:

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ազապի Նասիպյանը. «Սերէն Լօզան՝ պատրանքներու, քաղաքական անկայունութեան եւ ուժի ցուցադրութեան բուռն պայքարի այդ եւ յեղյեղուկ ժամանակաշրջանին, կը թուի թէ ո՛չ Հայաստանը, ո՛չ Բրիտանիան եւ Դաշնակիցները, ո՛չ իսկ Ռուսիան կրցեր էին իրենց ըղձանքները եւ նպատակակէտերը պատշաճեցնել իրենց միջոցներուն կարելիութեանց»³¹⁵:

ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանն այսպես է արտահայտվել Լոզանի կոնֆերանսի ձախողման մասին. «Ձախողանքը հայ ժողովրդի զանազան խաւերում առաջ է բերել եթէ ոչ յուսաբեկութիւն, գէթ մի ծանր շուարում: Անօգուտ է փորձել այդ անյաջողութեան ասենք, եթէ ոչ աղէտի բոլոր ծանրակշիռ արժէքը մեղմել: Եւ վաղաժամ է այդ ձախողանքի հետեւանքով այնպիսի վերագնահատումների անձնատուր լինել, որոնք ժխտէին մեր վերջին կէս դարու ազգային եւ քաղաքական գործունէութիւնը....

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 385:

³¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 401:

³¹³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 756:

³¹⁴ Տե՛ս Լազեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 304-305:

³¹⁵ Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ հայկական հարցը 1915-1923, Պէյրութ, 1994, էջ 249-250:

Իմաստուն չէ փորձութեան ժամին հրաժարուել կամ յախուոն քննադատութեան ենթարկել ազգային իդէալն ու քաղաքականութիւնը »³¹⁶:

Այսպիսով, Հայկական հարցը դուրս մղվեց օրակարգից: Մի վերջին անգամ այն շոշափվեց հուլիսի 17-ի նիստում՝ վերածվելով հայ գաղթականութեան հարցի³¹⁷:

Իսկ ինչի՞ համար Անգլիան այդքան զիջող էր դարձել Թուրքիայի նկատմամբ: Վերոնշյալների հիմնական պատճառներից էր նաև այն, որ նա կարողացավ Լոզանում հասնել նեղուցների խնդրում իր տարբերակի ընդունմանը: Համաձայն դրա՝ ցանկացած դրոշակի ներքո նավերի անցում էր պահանջվում նեղուցներով ոչ միայն խաղաղ, այլև՝ պատերազմի ժամանակ, եթե պատերազմում Թուրքիան չեզոքութուն էր պահպանում: Պատերազմում Թուրքիայի մասնակցութեան դեպքում նեղուցներով օգտվելու էին միայն չեզոք երկրների ռազմանավերը: Նեղուցները ենթակա էին ապառազմականացման և նրանց նկատմամբ պետք է սահմանվեր ինչպես սևծովյան, այնպես էլ մի քանի երկրների միջազգային հանձնաժողովի հսկողութուն: Սրանով Անգլիան հնարավորութուն էր ստանում իր ռազմածովային ներկայութունն ապահովել սևծովյան ափերում, այսինքն ԽՍՀՄ նկատմամբ³¹⁸:

Լոզանի խորհրդաժողովում Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրում շանրադարձան նույնիսկ Սևրի պայմանագրին և այն դարձավ սուվերեն պետութուն՝ միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններով³¹⁹:

Միանգամայն ճիշտ է Ռ. Դարբինյանը, գրելով, որ Լոզանի կոնֆերանսը «Մեծ խաչ մը դրաւ ոչ թէ հայկական դատին վրայ, այլ այն միամիտ ու ցնորամիտ ազգային մուրացկան քաղաքականութեան վրայ, որուն սկիզբ դրուեցաւ Պերլինի վեհաժողովի ատենեւ որ իր այնքան տխուր ու, յուսով ենք, վերջնական վախճանին յանգեցաւ Լոզանի մէջ»³²⁰:

Այդ մասին անդրադարձ է կատարել նաև Ս. Պողոսյանը՝ նշելով, որ Լոզանի կոնֆերանսով փակվեցին հայկական ազգային օջախի ստեղծման քննարկումները, իսկ արևմտահայ գաղթականները ստիպված էին մեծ դժվարութիւնների դիմագրավել և ապաստան փնտրել օտար երկրներում³²¹: Շարունակելով իր միտքը նա նշում է, որ ձախողվեց նաև Կիլիկիայում հայկական ազգային օջախ ստեղծելու և հայ գաղթականութեանը այնտեղ համախմբելու բրիտանական նախագիծը: Ի վերջո, ֆրանսիացիները Անկարայի և Լոզանի պայմանագրերով Թուրքերին զիջեցին նաև մյուս հայկական տարածքները՝ մոտ 150. 000 հայ՝ բնակչութեանը կանգնեցնելով գաղթելու պարտադրանքի առաջ³²²:

Խաբված հայ քաղաքական գործիչները թեև շարունակեցին միառժամանակ ծեծել տերութիւնների դռները, բայց նրանց համար Հայկական հարցը, որպես այդպիսին, այլևս չկար:

Ամփոփելով նշենք հետևյալը.

³²⁰ Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները. «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1923, ապրիլ, թիւ 6, էջ 3:

³²¹ Տես Պողոսյան Ս., Կիլիկիայում հայկական Ազգային օջախ ստեղծելու հարցը, ՀՀ անկախության 20-ամյակին նվիրված «Ազգ. պետություն, հայրենիք. պետականության գաղափարը» երիտասարդ գիտնականների միջազգային գիտաժողովի (2011 թ. նոյեմբերի 6-8, Ծաղկածոր) հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2012, էջ 125:

³²² Տես Պողոսյան Ս., Կիլիկիայի հարցը Սևրի և Լոզանի պայմանագրերում, «Վէմ», Երևան, 2012, թիվ 3 (39), էջ 164:

³¹⁶ «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1923, շաբաթ, մայիս 19, թիւ 3360:

³¹⁷ Տես Հայկական Հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 162: Լոզանի Կոնֆերանսի մասին նաև տես *Армянский вопрос на Лозанской конференции*, с. 3-36, **Mandelstam A. N.**, *La Société des Nations et les Puissances devant le problem arménien*, 2 éme éd., Beyrut, 1970, p. 277-280.

³¹⁸ Տես *Նորագույն պատմություն 1918-1939 թթ.*, Երևան, 1983, էջ 105-106:

³¹⁹ Տես «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1923, մարտի 8, թիւ 3299:

1. Լոզանի խորհրդաժողովում հայ քաղաքական միտքը առաջնորդվում էր «Ազգային օջախի» գաղափարը կյանքի կոչելու ուղղությամբ, որը ներմուծված էր հենց դաշնակիցների կողմից:

2. Այդ գաղափարը հնարավոր չէր իրականացնել, քանզի դաշնակիցները հարաբերություններ էին սկսել Թուրքիայի հետ և ամենևին նպատակ չունեին հայերի համար պայքարի մեջ մտնել Թուրքերի դեմ:

3. Լոզանի պայմանագրով չքննարկվեց Սևրի պայմանագիրը, որը հայության համար այդպես էլ իրական չդարձավ, բայց որի համար մեծ տերություններին դատապարտելուց ավելի շատ անհրաժեշտ է պատճառներ տեսնել արևմտահայ և առհասարակ հայ քաղաքական մտքի ուղղվածությունների մեջ, որոնք սխալ նպատակակետ էին ընտրել և չէին բխում այն ռեալ իրավիճակից, որում գտնվում էր Հայաստանը 1918 թ. հետո:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1912 թ. Բալկանյան պատերազմի սկզբնավորումով ցարական Ռուսաստանը, ելնելով իր քաղաքական շահերից, կյանքի է կոչում Հայկական հարցը: Արևմտահայ քաղաքական և հոգևոր ղեկավարները ցարիզմի ներշնչմամբ տարվում են բարենորոգումների նոր ծրագրերով՝ վերստին որդեգրելով հակաթուրքական կեցվածք, որը հանել էին իրենց քաղաքական օրակարգից 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո:

Արևելահայ և արևմտահայ քաղաքական միտքը 1912-1914 թթ. գրեթե միաձուլված էր և զարգանում էր այն տրամաբանությամբ, որ միայն մեծ տերությունները և մասնավորապես Ռուսաստանը կարող են լուծել Հայկական հարցը: Այս առումով միավորված էին քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ու Կ. Պոլսի Պատրիարքը: Եվրոպայում Հայկական հարցը ներկայացնում էր կաթողիկոսական կոնդակով ստեղծված Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան, որն այնուհետև մինչև Լոնդոնի խորհրդաժողովը ներառյալ իրեն դրսևորում էր որպես արևմտահայերի քաղաքական շահերի գլխավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

Օսմանյան կայսրությանը ներկայացված մեծ տերությունների՝ Հայկական հարցին առնչվող բարենորոգման նախագծերի հիման վրա, 1914 հունվարի 26-ին կնքվում է համաձայնագիր, որի իրականացման համար միաժամանակ շահագրգռված էին և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ քաղաքական առաջնորդները: Այդ նախագիծը, որի իրականացման վերաբերյալ նրանք հույսեր էին փայփայում, օրակարգից դուրս է գալիս Առաջին աշխարհամարտի սկզբնավորումով: Սա նշա-

նակում է, որ արևմտահայ քաղաքական միտքը դարձյալ ծախողում է կրում: Եվ հիմնականում արևելահայերի ու հայոց կաթողիկոսի ներշնչման արդյունքում արևմտահայ քաղաքական գործիչների ռուսական ճշմամբ Թուրքիայում ապակենտրոնացման հասնելու գաղափարը չի իրականանում: Կարծում ենք, որ հայ քաղաքական միտքն այդպես էլ չկարողացավ այն աստիճանի հասունություն դրսևորել՝ հասկանալու համար այն պարզ ճշմարտությունը, որ երկու ռազմաքաղաքական առանցքների միջև պատերազմն օրերի խնդիր է, ինչին նրանք արդեն հասնում էին տեղային պատերազմների հրահրումով և փոքր ժողովուրդների ազգային զգացմունքները չարաշահելով:

Երիտթուրքական իշխանությունը՝ հանձին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության, բանակցություններ էր վարում արևմտահայ քաղաքական գործիչների հետ այն ձգտումներով, որ արևմտահայ քաղաքական միտքը ուղղորդի այնպես, որ հրաժարվի դաշնակիցների նախագծերից, իր արևմտյան կամ ռուսական կողմնորոշումներից, այն պատճառաբանության ներկայացմամբ, թե նրանք շահարկում են արևմտահայության խնդիրը և արդյունքում արևմտահայերը կրկին կխաբվեն: Սակայն արևմտահայ առաջնորդները մերժում են նրանց ծրագրերը, որի համար հիմքեր տվել էր հայ-թուրքական համագործակցության ջանքերի ծախողումը 1908 թ. սահմանադրությունից հետո: Սակայն այդ մերժումը չպետք է նախատեսեր այլ ծրագրերի ընդունում, քանզի հստակ կերպով երիտթուրքերը հասկացնում էին, որ դա կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ արևմտահայության համար: Մեծ տերությունների քաղաքականության մեջ խորանալը պետք է արևմտահայ քաղաքական միտքն ուղղորդեր դեպի չեզոքության ճանապարհը:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբնավորումով ծախողվում է Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների ռուսական ծրագիրը, որից հետո ցարական իշխանությունները դարձյալ շարունակում են հայությանը ներշնչել դեպի իրենց կողմնորոշվելու գաղափարի ճշտությունը: Այս անգամ արդեն հայութ-

յունը ոգևորվում է կամավորական շարժմամբ. նախատեսում էր կամավորական գումարտակների ստեղծում ռուսական բանակին կից՝ կովելու թուրքերի դեմ: Կամավորական շարժման վերաբերյալ հայ քաղաքական միտքը չի ունեցել մեկ ընդհանուր ուղղվածություն և չի եղել արևմտահայ առանձին քաղաքական հոսանք կամ կազմակերպություն, որը կամավորական շարժման նկատմամբ իր վերաբերմունքով լիներ միատարր: Սկզբնական շրջանում կարծես թե ընդհանրության է հասել այն գաղափարը, որ չպետք է գնալ այդ շարժմանը, այլ՝ պահպանել չեզոքություն, բայց դա եղել է տեսականորեն, իսկ գործնականում նաև ցարական իշխանությունների քաղաքականությամբ պայմանավորված, մեծ է եղել հակվածությունը դեպի այդ շարժումը՝ Արևմտյան Հայաստանի շուտափոյթ գրավման թյուր հույսերով պայմանավորված: Կամավորական շարժմամբ Արևմտյան Հայաստանի արագ գրավմանը նպաստելու արևմտահայ, ինչպես նաև արևելահայ քաղաքական մտքի համոզվածությունն իրեն չի արդարացրել: Այն գրավվել է այն ժամանակ, երբ գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացված և տարագրված էր արևմտահայ տարրը և գլխատված էին նրա քաղաքական ղեկավարները:

Պատերազմի առաջին ամիսներից պարզ դարձավ, որ ռուսական զորքերը չեն շտապում և հայ քաղաքական մտքի այն տեսակետը, որ ռուսական զորքերը շատ արագ կգրավեն Արևմտյան Հայաստանը, իրեն չարդարացրեց:

Ռուսական զորքերին կից կամավորական գումարտակների ստեղծումը սխալ մարտավարություն էր, որը հիմնականում չճառայեց իր նպատակին: Այն միայն նոր առիթ հանդիսացավ թուրքական ջարդարարական ծրագրերի նախապատրաստման և իրականացման համար՝ չնայած արևմտահայ քաղաքական միտքը երբևէ չէր դրել Թուրքիայից անջատվելու խնդիր: Պատմական ճշմարտությունն այն է, որ արևմտահայ քաղաքական ընտրանին ամբողջությամբ թեքված էր դեպի Ռուսաստանը՝ միաժամանակ չդնելով Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու հարց: Բայց, պատերազմի սկսումով արդեն հիշյալ ընտրանին ոչնչացվեց այն պատ-

ճառաբանությամբ, թե դրել է անջատողականության հարց: Խնդրին այսպիսի մոտեցումը թուրքերի համար իրականում առիթ էր արևմտահայ տարրին ոչնչացնելու՝ դրանով իր հերթին վերացնելով հայության վիճակի բարելավման առիթով մեծ տերությունների՝ Թուրքիան բաժանելու ակնկալիքները:

Արևմտահայ քաղաքական միտքը ճիշտ չկողմնորոշվեց նաև Անգլիայի և Ֆրանսիայի նկատմամբ: Նրա մատնանշած ուղին արևմտահայ ազգաբնակչության համար աղետաբեր եղավ: Այդ մտքի կրողները խաբվեցին դաշնակիցներով, որոնց հակասություններից օգտվելով՝ Օսմանյան Թուրքիայում իրականացվեց հայոց ցեղասպանությունը: Հայկական լեզեոնի ստեղծման գաղափարն իրականություն դարձնելով՝ Պողոս Նուբար փաշան և մյուսներն, ի վերջո, չհասան իրենց ցանկացածին, ինչպես որ դրան չհասան ռուսական բանակին կից կամավորական ջոկատներով արևմտահայությանը փրկելու մարտավարության կողմնակիցները: Հայկական լեզեոնը փայլուն մասնակցություն դրսևորեց Պաղեստինի, Լիբանանի, Կիլիկիայի ազատագրման մարտերին, բայց արդյունքում նրանց զենքի հաջողություններից միայն օգտվեցին դաշնակիցները:

Արևմտյան Հայաստանի հիմնական մասի՝ Ռուսաստանի կողմից 1916 թ. գրավվելուց հետո արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը գործում էր միաձուլ՝ այն հայացնելու և Մեծ եղեռնից մազապուրծ բեկորներին փրկելու առումով: Այդ գործունեությունը շարունակվում է մինչև 1917 թ. ռուսական Փետրվարյան հեղափոխությունը, որը ձախողեց ցարական իշխանությունների մարտ ամսին ծրագրած հարձակումը, որի նպատակն էր Երզնկայից առաջանալ Խարբերդ-Սեբաստիա, Խնուսից իջնել Տիգրանակերտ, իսկ Պարսկաստանի և Վանի գծից մտնել Մուսուլ և այդ կողմից միանալ անգլիական բանակին: Փետրվարյան հեղափոխությունը հայության համար բերեց մտավախություն, որ կարող է քայքայվել ռուսական ռազմաճակատային գիծը և իսպառ վերանալ հայության երազանքը՝ կապված Արևմտյան Հայաստանի վերաշինության հետ: Հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասի համար

կազմվեց հատուկ իշխանություն՝ Օզակոմ՝ Անդրկովկասի Հատուկ Կոմիտե անունով, իսկ Արևմտյան Հայաստանի համար ստեղծվեց առանձին կարգավիճակ ժամանակավոր կառավարության 1917 թ. ապրիլի 26-ի կարգադրությամբ, որով այն առանձնացվում էր կովկասյան քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների տնօրինությունից և անմիջապես ենթարկվում էր ժամանակավոր կառավարությանը: Նրա կառավարման համար ստեղծվում էր Թուրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի պաշտոն: Այն բաժանվում էր չորս նահանգների՝ Էրզրումի, Վասպուրականի, Տրապիզոնի և Խնուսի: Փետրվարյան հեղափոխությունից մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը արևմտահայ և արևելահայ գործիչները Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ որդեգրած ծրագրերում միակամ էին: Այդ ծրագրերն ունեին հետևյալ ուղղվածությունները. հաղթող դուրս գալ միջցեղային կոհիմներում, հայացնել Արևմտյան Հայաստանը և ստեղծել զինված կազմավորումներ՝ ռուսական զորքերի հնարավոր նահանջի դեպքում թուրքերին դիմադրելու համար: Այս խնդիրներն իրականացնելու համար գրավված վայրերում աշխատում էին բազմաթիվ մշակութային և բարեգործական կազմակերպություններ՝ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը, Եղբայրական օգնության կոմիտեն, Քաղաքների միությունը, Մոսկվայի կոմիտեն և այլն: Կատարված եռուն աշխատանքների շնորհիվ հայրենիք վերադարձած արևմտահայության բեկորները վերընձյուղում էին իրենց օջախները: Այս իրավիճակում էր Արևմտյան Հայաստանը, երբ տեղի ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, որից հետո արևմտահայերի քաղաքական միտքը ձեռք բերեց նոր ուղղորդվածություններ:

Կարծում ենք, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության շրջանում արևմտահայերի քաղաքական միտքն ուներ հիմնականում երկու ուղղվածություն՝ ներքին, որը ենթադրում էր ՀՀ հայացում և արտաքին, որը մեծ տերություններից պահանջում էր Մեծ Հայաստան: Արևմտյան Հայաստանի հայացման գործընթացը, որին ձեռնամուխ էին եղել բազում գործիչներ դեռևս 1916 թ. կեսերից, այնտեղ կիսատ

մնալով՝ շարունակվեց Արևելյան Հայաստանում: Այս ուղղության ներկայացուցիչները ցանկանում էին ՀՀ անբաժան մասը տեսնել նաև Արևմտյան Հայաստանը, որի միավորման ակտն ընդունվեց 1919 թ. մայիսի 28-ին: Արևմտահայ քաղաքական մտքի այդ ուղին արդյունավետ էր, քանի որ առաջնորդվում էր իրական հաշվարկով, չէր սահմանափակվում տեսություններով, այլ դրանք կյանքի էր կոչում, որով պետք է պայմանավորել հայոց պետականության ամրապնդումը:

Երկրորդ ուղղությամբ գործող հայ քաղաքական միտքը դարձյալ փորձում էր լուծված տեսնել Արևմտյան Հայաստանի հարցը, բայց միշտ չէ, որ այն դիտարկում էր ՀՀ մաս: Այդ մտքի կրողները ՀՀ պատվիրակության հետ ավելի շատ գնում էին քաղաքական գործընթացների հետևից և ոչ առջևից: Նրանց գործունեությունը հիմնականում կախված էր մեծ տերություններից: Ազգային պատվիրակությունը իրեն ներկայացնում էր որպես արևմտահայության քաղաքական շահերի միակ ներկայացուցիչ և նույնիսկ դրանց իրականացմանը միտված աշխատանքներում ցանկանում էր զրոյացնել Հայաստանի պատվիրակության դերը, որը մասնավորապես ՀՀ փաստացի ճանաչումից հետո հայոց շահերը ներկայացնող միակ օրինական մարմինը պետք է լիներ: Նրա քաղաքական ընկալումներում մեծ տեղ էր գրավում ռոմանտիզմը՝ կապված տարածքային պահանջների ներկայացման չափերի և դրանք դաշնակիցների կողմից հայությանը նվիրաբերելու հետ: Միացյալ Հայաստանի վերաբերյալ երկու պատվիրակությունների դիրքորոշումներն իրարից չէին տարբերվում պահանջված տարածքների հետ կապված: ՀՀ պատվիրակությունը կամ ստիպված հետևում էր Ազգային պատվիրակությանը, կամ էլ իսկապես համոզված էր, որ ճիշտ է լայն տարածքներով Հայաստանի պահանջը:

Հայոց Ազգային պատվիրակությունը մեծ Հայաստանի ստեղծումը պատկերացնում էր Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներով մինչև Կիլիկիա, որին պետք է կցվեր ՀՀ-ը: Նրա այդ ընկալումները ընդունելի դարձան ՀՀ պատվիրակության համար ևս, որը նշանակում է, որ իրականում Պողոս Նուբարի

պատվիրակությունն էր ձևավորում ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը կամ նրա քաղաքականությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականությունն էր: Այդ քաղաքականությունն ամենևին իրատեսական չէր, չէր բխում աշխարհաքաղաքական գործընթացների ճիշտ ըմբռնումից:

ՀՀ անկումից հետո ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ արևելահայ քաղաքական միտքը շարունակում է ընթանալ պարտության ճանապարհով: Բուլշևիկների հաղթանակի և քեմալական շարժմանը նրանց ցուցաբերած օգնության հաջողությամբ պայմանավորված՝ դաշնակիցները փորձում են վերանայել Սևրի պայմանագիրը: Թուրքիայի հետ վերջնական հաշտության համար շուտով նոր խորհրդաժողով հրավիրվեց Լոզանում, իսկ մինչև այդ Լոնդոնի խորհրդաժողովում Թուրքիային առաջարկված հաշտության պայմանները չեն ընդունվում: Լոնդոնի խորհրդաժողովից առաջ արդեն դաշնակիցները հրաժարվել էին Սևրի պայմանագրից, ցանկանալով իրենց կողմը գրավել Քեմալին, սակայն վերջինիս ներկայացուցիչները, արդեն իրենց ուժեղ զգալով, չհամաձայնվեցին մազաչափ զիջում անել նրանց, այդ թվում Արևմտյան Հայաստանի հետ կապված: Լոնդոնի խորհրդաժողովում արևմտահայ քաղաքական միտքը դարձյալ ձախողում ապրեց, քանզի նրա ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Ա. Ահարոնյանը, որին ստեղծված իրավիճակում մնում էր պաշտպանել արևմտահայերի շահերը, դարձյալ չխորանալով նոր աշխարհաքաղաքական գործընթացների մեջ, շարունակում էին պնդել Սևրի պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանին նախատեսված տարածքներում հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարը, այն դեպքում, երբ դաշնակիցները Սան-Ռեմոյի խորհրդաժողովում էին դեռևս հասկացրել, որ չեն օգնելու Հայաստանին՝ չորս վիլայեթները գրավելու համար:

Լոնդոնի խորհրդաժողովը, ըստ էության, անպտուղ է վերջանում, չի ավարտվում պայմանագրով: Նրա ընթացքում ձևավորվում են ֆրանս-թուրքական, իտալո-թուրքական, անգլո-ռուսական համաձայնագրերը, որոնք նշանակում էին Հայկական հարցից հրաժարում: Ազատ և Միացյալ Հայաս-

տանի փոխարեն Լոնդոնում ծնվում է «Ազգային օջախ» եզրույթը՝ առանց հստակ սահմանների, որը նույնպես չի ընդունվում թուրքերի կողմից:

Այս ամենից հետո էլ արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական գործիչները սկսում են թյուր հույսեր փայփայել այդ օջախի ստեղծման համար, որոնք վերջնականապես ձախողվում են Լոզանում:

Լոզանի խորհրդաժողովում հայ քաղաքական միտքը առաջնորդվում է «Ազգային օջախի» գաղափարը կյանքի կոչելու ուղղությամբ, որը ներմուծված էր հենց Դաշնակիցների կողմից: Բայց այդ գաղափարն այլևս հնարավոր չէր կյանքի կոչել, քանզի Դաշնակիցները սիրախաղ էին սկսել Թուրքիայի հետ և ամենևին նպատակ չունեին հայերի համար պայքարի մեջ մտնել նրա հետ: Լոզանի խորհրդաժողովին հաջորդած պայմանագրով չեղյալ է հայտարարվում Սևրի պայմանագիրը, որն հայության համար այդպես էլ իրական չի դառնում: Պայմանագրում չի ներառվում նույնիսկ «Ազգային օջախ» ստեղծելու վերաբերյալ որևէ կետ, որը նշանակում է, որ Հայկական հարցը վերջնականապես դուրս է մղվում մեծ տերությունների քաղաքական օրակարգից:

Փաստորեն, հայ քաղաքական միտքը աշխարհաքաղաքական այս բարդ հորձանուտում, չէր կարող ընթանալ այն ուղղությամբ, որի ավարտը կարող էր արդյունավետ լինել համայն հայության շահերի բավարարման տեսակետից:

Այսօր նույնպես հայ քաղաքական միտքը ոչ միայն կաղում է, քանի որ չի բխում պատմության դասերից, այլ նաև՝ հենվում այլոց ապավինելու կարգախոսի վրա, անտեսելով այն փաստը, որ քաղաքական շահերը պահանջում են ռազմաքաղաքական դաշինքներ, ոչ թե կույր կողմնորոշումներ:

ՄԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԽԻՎ

- ա/ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ)
- Ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 2, գ. 107, ց. 5, գ. 53:
 - Ֆ. 200 (Հայաստանի առաջին հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն), ց. 1, գ. 35, ց. 2, գ. 114:
 - Ֆ. 222 (Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհուրդ), ց. 1, գ. 1:
 - Ֆ. 282 (Չոպանյան Արշակ-արևմտահայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող), ց. 1, գ. 4, գ. 45, գ. 56:
 - Ֆ. 370 (Օզանյան Անդրանիկ Թորոսի-ազգային հերոս, գեներալ-մայոր), ց. 3, գ. 11, գ. 19:
 - Ֆ. 402 (Փաստաթղթերի հավաքածու հայ ազատագրական շարժումների վերաբերյալ), ց. 2, գ. 11:
 - Ֆ. 430 (Հայ ազգային պատվիրակություն), ց. 1, գ. 26, գ. 729, գ. 1357:
 - Ֆ. 1457 («Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցություն), ց. 1, գ. 81ա, գ. 88, գ. 89, գ. 95:

- բ/ Ե. Չարենցի անվան ԳԱԹ-ի արխիվ (ԳԱԹ)
- Ֆ. Վ. Մալեզյան, գ. 504, գ. 550, գ. 726, գ. 735, գ. 736, գ. 738, գ. 739, գ. 747:
 - Ֆ. Ա. Չոպանյան, գ. 2590, բաժ. 7:
 - Ֆ. Լ. Բաշայանի, գ. 119:

ՄԱՄՈՒԼ

1. «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1912, 1913:
2. «Ժողովուրդ», Երեւան, 1920:
3. «Ժողովուրդի Ձայնը», Կ. Պոլիս, 1919:
4. «Հայաստան» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1917:
5. «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1919, 1920, 1923:
6. «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, 1917, 1918:
7. «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, 1922:
8. «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, 1920:
9. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969:

10. «Նոր Կեանք», ֆրեզնո, 1919, 1920:
11. «Պայքար», Թավրիզ, 1919:
12. «Վան-Տոսպ», Վան, 1914:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

1. Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից, Ա. Մարտունու առաջաբանով, Երևան, 1922:
2. Իրազեկ Յ., Սօտիկ անցեալից, Պէյրուֆ, 1956:
3. Լազեան Գ., Հայաստան եւ հայ դատը, հայկուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երևան, 1991:
4. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.), պրոֆ. Զ. Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:
5. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. Գ. Գալոյան, Երևան, 2000:
6. Համահայկական խորհրդակցությունները (1912-1920 թթ.), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. Ա. Կիրաբյան, Երևան, 2004:
7. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991:
8. Հայկական հարցը խաղաղութան ժողովին առջև, Բոստոն, 1919:
9. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, 1960:
10. Մանուկյան Ա., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2009:
11. Մալրիկյան Զ., Երեք դաշնագրեր, Պէյրուֆ, 1979:
12. Սահակյան Տ., Ցավալի պայմանագրեր, Երևան, 2007:
13. Պողոսյան Զ. Պ., Փաստաթղթերի Սովետական հանրապետությունների պետական հարաբերությունների մասին (1920-1922 թվականներ), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1972, թիվ 3 (34):
14. Վրացեան Ա., Բանակցութիւններ ազգային պատուիրակութեան եւ Հայաստանի հանրապետութեան միջեւ, Պոսթըն, 1920:
15. Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг., Составитель Г. Г. Махмуриян, Ереван, 2011.
16. Армянский вопрос на Лозаннской конференции, Извлечения из протоколов, перевод М. Т., с предисловием П. Макинциана, Тифлис, 1926.

17. Великая Октябрьская революция и победа Советской власти в Армении (Сборник документов), Ереван, 1957.
18. Документи внешней политики СССР, т. 3, Москва, 1958.

ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա-Դո, Իմ հիշողությունները, Երևան, 2015:
2. Ավետեան Մ., Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատեան եւ Ջօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954:
3. Արամը, Մահուան յիսնամեակին առթիվ, Երևան, 1991:
4. Գարո Ա., Ապրուած օրեր, Բոստըն, 1948:
5. Գ. Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում, Երեւան, 2006:
6. Զաւեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական յուշերս, վաւերագրեր եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947:
7. Թագուորեան Գ., Երազանքի ու տազնապի տարիներ, Գահիրէ, 1961:
8. Մենակ Գ., Կեանքիս ուղին, Յուշեր Հայկական լեզունէն, Պէյրուֆ, 1968:
9. Յուշամատեան Մուսա Լեւան, Պէյրուֆ, 1970:
10. Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Պէյրուֆ, 1985:
11. Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Lou Անճէ-լլս, 1952:
12. Սեպուհ, Էջեր իմ յուշերէն, հ. Ա, Պոսթըն, 1925:
13. Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Գ, Պէյրուֆ, 1963:
14. Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, Պէյրուֆ, 1966:
15. Տերտերյան Ի., Հայկական գոյամարտը, հ. 6, Թեհրան, 1957:
16. Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. Բ, Պէյրուֆ, 1952:
17. Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. Գ, Գահիրէ, 1957:
18. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 6, Երևան, 1981:
19. Հայոց պատմություն, հատ. 4-րդ, գիրք 1-ին, նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010:
20. Հայոց պատմություն, հատ. 3-րդ, Նոր ժամանակաշրջան (17-րդ դարի 2-րդ կես-1918 թ.), գիրք 2-րդ, Երևան, 2015:
21. Ադոնց Ն., Երկեր, Զ, Հրապարակախոսություն, Երևան, 2012:
22. Ահարոնեան Ա., Երկերի ժողովածու, հ. 5, Ազատության ճանապարհին, Թեհրան, 1982:
23. Ահարոնյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սեւր և Լոզան, Պոսթըն, 1943:
24. Ահարոնեան Վ., Անդրանիկ, մարդը և ռազմիկը, Բոսթըն, 1957:
25. Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների նորագույն պատմություն, մաս 1, 1917-1945, Երևան, 1982:

26. Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյան, կյանքը և գործունեությունը, Երևան, 2009:
27. Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997:
28. Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973:
29. Արզումանյան Մ., Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969:
30. Արծրունի Վ., Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիւնը, Շատախ, Երեւան, 2002:
31. Բոյաջյան Հ., Պողոս Նուբար փաշան և բարենորոգումների խնդիրը Արևմտյան Հայաստանում 1912-1914 թթ., Երևան, 2010:
32. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները (1917-1923 թթ.), Երևան, 1999:
33. Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ, 1947:
34. Զոհրաբյան Է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997:
35. Զոհրաբյան Է., Նախիջևանի հիմնահարցը և Հայաստանի «Դաշնակիցները», (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ), Երևան, 2002:
36. Զոհրապ Գ., Երկերի ժողովածու, հ. 2 (Յավելեայ), գ. 2, Երեւան, 2004:
37. Թերզիբաշյան Ա., Անդրանիկ, Փարիզ, 1942:
38. Թյուրապեան Յ., Դրվագներ հայկական եղեռնէն, Պարիզ, 1946:
39. Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, Բէյրութ, 1976:
40. Թորոսյան Շ., Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ., Երևան, 1987:
41. Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925:
42. Լեփսիուս Յ., Հայաստանը և Եվրոպան, Մեղադրագիր քրիստոնյա մեծ տերություններին և կոչ քրիստոնյա Գերմանիային, թարգմանեցին՝ Հայրունի Ա. և Մարտիրոսյան Մ., Երևան, 2022:
43. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և զարգացումը, Բէյրութ, 1968:
44. Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002:
45. Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը, Երևան, 1995:
46. Խուրշուդյան Լ., Սովետական Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Երևան, 1977:
47. Խուդինյան Գ., Հակոբյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության պատմության խեղաթուրման վերջին փորձերը, Երևան, 2005:
48. Կացարով Գ., Հայաստանը և հայկական հարցը պատերազմից առաջ և հետո, Երևան, 1999:
49. Կեօրկիզեան Ա., Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922-ի զուլումի տարիներուն, Պէյրութ, 1967:

50. Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967:
51. Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010:
52. Հակոբյան Ա., ՀՄԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014:
53. Հակոբյան Ա., Միացյալ և անկախ Հայաստանի գաղափարը, հայոց պատմության հոլովություն, Երևան, 2020:
54. Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990:
55. Հայ ժողովրդի նորագույն պատմություն, Թեհրան, Ա. տ., Ա. թ.:
56. Հայաստանի ավտոնոմիան և Անտանտան, Երևան, 1926:
57. Հայկական Հարցը, հանրագիտարան, Երևան, 1996:
58. Հասրաթյան Մ., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1986:
59. Հարությունյան Ա., Սեփրի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Երևան, 2004:
60. Հիսնամեակ սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան, Ֆրեզնո, 1938:
61. Հ. Յ. Դաշնակցութեան յոթերորդ ընդհանուր ժողովի որոշումները, Ա. տ., 1913:
62. Հովհաննիսյան Գ., Հնչակյան կուսակցության պատմություն (1887-1915 թթ.), Երևան, 2012:
63. Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և Մեծ տերությունները 1914-1917 թթ. թվականներին, Երևան, 2002:
64. Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Առաջին տարին, 1918-1919, Երևան, 2005:
65. Ղազարյան Հ., Մոսկվայի և Կարսի 1921 թվականի պայմանագրերն ու նրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Երևան, 2010:
66. Ղազարյան Հ., Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, գիրք առաջին, Երևան, 2012:
67. Ղազարյան Հ., Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, գիրք երկրորդ, Երևան, 2012:
68. Ղամբարյան Ա., Հայկական Հարցը 1912-1914 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, 2006:
69. Ղարիբջանյան Գ., Ժողովրդական հերոս Անդրանիկ, Երևան, 1990:
70. Ծիզմեճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930:

71. Մելիքյան Վ., 1917 Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997:
72. Մելիքյան Վ., Արևմտահայերի համագումարները և հայկական հարցի փուլերը 1917-1923 թթ., Երևան, 2007:
73. Մելիքյան Վ., Հայրենիքը ինքնակազմակերպման խնդիրը եւ արևմտահայերի 3-րդ համագումարի անհրաժեշտությունը. հայկական պահանջատիրություն, Երևան, 2010:
74. Մելիքյան Վ., Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. փետրվար), Երևան, 2010:
75. Մելիքյան Վ., Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը 1917-1918 թթ.: Էրզրումի պաշտպանությունը և անկման պատճառները 1918 թ., Երևան, 2019:
76. Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Ա տ. Ա. թ.:
77. Մխիթարեան Ա., Հայկական Հարցը, Փարիզ, 1968:
78. Մուրադյան Մ., Հայկական Հարցը և ուսական հասարակական-քաղաքական ու պատմագիտական միտքը, Երևան, 1998:
79. Նազարյան Ա., Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թվականներ), Երևան, 1999:
80. Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915-1923, Պէյրուֆ, 1994:
81. Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, Երևան, 2004:
82. Ներսիսյան Ա., Զորավար Սեպուհ, Երևան, 2005:
83. Ներսիսյան Ա., Ավետիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ), Երևան, 2006:
84. Ներսիսյան Ա., Ռուբէն, Երևան, 2007:
85. Ներսիսյան Ա., Մովսէս Տէր Գալուստեան, Երեւան, 2011:
86. Ներսիսեան Ա., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան պատմութիւն (1908-1918), Բէյրութ, 2013:
87. Նորագույն պատմություն 1918-1939 թթ., Երևան, 1983:
88. Չելեպեան Ա., Զօրավար Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական շարժումը, Լոս Անճելըս, 1984:
89. Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները, Երեւան, 1995:
90. Չորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Գ, Պէյրութ, 1975:
91. Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները, Երևան, 2007:
92. Պատմութիւն Ա. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, խմբագիր Ա. Կիտուր, հ. Ա, Պէյրութ, 1962:
93. Պոյաճեան Տ., Հայկական Լեզնոնը, Ուօթթթաւոն, 1965:
94. Պողոսեան Ա., Պօղոս Նուբար փաշա. Ազգային գործիչը, Երեւան, 2004:
95. Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970:
96. Սահակյան Ռ., Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կոիվները 1915 թվականին, Երևան, 2005:
97. Սահակյան Ռ., Ինքնապաշտպանական կոիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՅ Դաշնակցությունը, Երևան, 2010:
98. Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս - 1917 թ. փետրվար), Երևան, 2015:
99. Սապահ-Գիլեան, Ինքնավար Հայաստան, Գահիրէ, Ա. թ.:
100. Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918), Բոստոն, 1927:
101. Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարոնի աշխարհի, Պէյրութ, 1956:
102. Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պէյրութ, 1966:
103. Սասունի Կ., Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները, Պէյրութ, 1968:
104. Սարգսյան Ա., Հայ սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցություն (1908-1921), Երևան, 2009:
105. Սարգսյան Ա., Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը և «Արմենիա» պարբերականը, Երևան, 2018:
106. Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002:
107. Սարվազյան Լ., Մաղաքիա Օրմանյան, Երևան, 2013:
108. Սարուխանյան Ն., Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Երևան, 1997:
109. Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:
110. Սիմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 5, Երևան, 2013:
111. Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996:
112. Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996:
113. Ս. Էջմիածինը և հայոց ցեղասպանությունը, հրատ. պատր. Հարությունյան Ա., Ս. Էջմիածին, 2010:
114. Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), Երևան, 2008:
115. Ստեփանյան Մ., Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը Առա-

զին աշխարհամարտի և հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 2005:

116. Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնհինգ ամյակի առթիվ (1915-1930), Վենետիկ, 1930:

117. Վեհապետեան Թ., Լուսարձակ մեր անցեալ եւ ներկայ հանրային կյանքին վրայ: Ներածական 5 գիրք, Պէյրուֆ, 1993:

118. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բէյրութ, 1958:

119. Տասնապետեան Հր., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ Ընդհ. Ժողով (1890-1924), Աթէնք, 1988:

120. Տասնապետեան Հ., Հայկական հարցը, Պէյրութ, 1984:

121. Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ. Յ. Բոլշեվիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում (1917-1921), Երեւան, 1997:

122. Քաջազունի Յ., Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւ, Վիեննա, 1923:

123. Քիրքճեան Յ., Ուրուագիծ Հ. Յ. Դ. պատմութեան 1919-1924 հնգամսեակի, Աթէնք, 1988:

124. Армянский вопрос на Лозанской конференций, Тифлис, 1926.

125. Джордж Л., Правда о мирных договорах, т. 2, Москва, 1957.

126. История внешней политики СССР, 1917-1966 гг., в 2-х т., авт. кол. А. М. Александров, под. ред. Б. Н. Пономарев и др., Москва, 1966.

127. История внешней политики СССР, 1917-1970 гг, в 2-х т., под. ред. Б. Н. Пономарев и др., Москва, 1970.

128. История внешней политики СССР, 1917-1985, в 2-х т., под. ред. А. А. Громико, Б. Н. Пономарев, Москва, 1986.

129. Кемаль М., Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934.

130. Корсун Н., Первая мировая война на Кавказском фронте, Москва: 1946.

131. Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос в конце XIX-начале XX веков, Ереван, 1988.

132. Масловский Е. В., Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 гг., Париж, 1933.

133. Меликян В., Борьба за Баку (ноябрь 1917 г. - апрель 1918 г.), Ереван, 2019.

134. Саакян Р. Г., Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918-1923 гг, Ереван, 1986.

135. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье 19-нач. 20 вв., часть 6, Ереван, 2010.

136. Тунян В., Младотурки и армянский вопрос: ноябрь 1914 - февраль 1916 гг., т. 3, Ереван, 2010.

137. Тунян В., Армянский вопрос: мифотворческий аспект, Ереван, 2015.

138. Чичерин Г. В., Статьи и речи по вопросам международной политики, Москва, 1961.

139. Штейн. Б. Е., "Русский вопрос" на Парижской мирной конференции, Москва, 1949.

140. Штейн Б. Е., "Русский вопрос" в 1920-1921 гг., Москва, 1958.

141. George D. L., The Truth about the Pease Treaties, vol. 2, London, 1938.

142. Hovannisian R. G., The Republic of Armenia, vol. 2, 1919-1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1982.

143. . Hovannisian R. G., The Republic of Armenia, vol. 3, From London To Sevres, February August 1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1996.

144. Hovannisian. R. G., The Republic of Armenia, vol. 4, Between and Sickle: Partition and Sovietization, Berkeley-Los Angeles- London, 1996.

145. Mandelstam A. N., La Sociélé des Nations et les Puissances devant le problem Arménien, 2 éme éd., Beyrut, Association Libanaise des universitaires Armenies, 1970.

146. Salahi R. S., Turkich Diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the National Movement, London, 1975.

147. Ter Minasian A., La Rpublique d'Armenie, Bruxelles, 1989.

148. Ter Minasian A., La Question Armenienne, Paris, 1983.

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

1. Աստվածատրեան Ա., Իշխանը (Նիկոլ Միքայելեան) «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1955, ԼԳ. տարի, դեկտեմբերի, թիւ 12 (358):

2. Ասլանյան Ս., Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի համեմատական վերլուծության փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., 2005, թիվ 1:

3. Այօ, Արշակ Վոսմեան (Օսնիկ Դերձակեան-Վահագ, Վարագ), «Յեղափոխական ալպօմ», Պէյրութ, 1965, Հ. Ե, թիւ 10 (58):

4. Բաբայան Կ., Շուխյան Ռ., Անդրանիկի եւ Պօղոս Նուբարի նամակագրութիւնից (1919-1921 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1990, թիվ 1:

5. Գարօ Ա., Մեր վերջին տեսակցութիւնը Թալէաթ փաշայի հետ, «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1922, նոյեմբեր, թիւ 1:

6. Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1923, ապրիլ, թիւ 6:

7. Դարբինեան Ռ., Հայ Դատը Այսօր, «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1963, ԽԱ. տարի, յուլիս, թիւ 7:

8. Զատիկյան Հ., Ավետիս Ահարոնյանը և Հայկական հարցը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2006, թիվ 2 (172):

9. Հարությունյան Ա., Անվտանգության ապահովումը և վերաշինության գործի ընթացքը Վան-Վասպուրականում 1916 թ. վերջերին և 1917 թ. սկզբներին, «Ակունք» գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2012, թիվ 2 (5):
10. Հարությունյան Ա., Ռուսական բանակի նահանջի և Վան-Վասպուրականի 1915 թ. մեծ գաղթի հարցի շուրջ, «Իրան-Նամե», 2001, հ. 37:
11. Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության Մեծ գաղթը. Պատճառները, ընթացքը, հետևանքները և պատասխանատվության խնդիրը, Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք 1, Վան, Երևան, 2013:
12. Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2002, թիվ 2 (606):
13. Մախմուդյան Գ., Ինքնապաշտպանության կազմակերպման հարցերի քննարկումը Հայոց Ազգային խորհրդում (1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. հունվար), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Ե., 2014, թիվ 122:
14. Մախմուդյան Գ., Արեւմտեան Հայաստանի պաշտպանութեան խնդիրները ԱՄՆ-ի եւ Դաշնակից տէրութիւնների քաղաքականութեան ոլորտում (1917-1918 թթ.), «Հայկազեան Հայագիտական Հաղետ», Պէյրուս, 2015, հատ. 35:
15. Մելիքյան Վ., Հայկական հարցը և հայ հասարակության ինքնակազմակերպման խնդրի փուլերը, Գիտագործնական միջազգային գիտաժողով, «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրը». 18-19 ապրիլի 2008: Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները, Կիպրոս-Նիկոսիա. 18-19 ապրիլի 2008 թ.: Գիտական գեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2009:
16. Միրզոյան Ա., Էջեր Արեւմտահայ գործիչների եւ հայ կամավորների հրամանատարության 1915 թ. նամակագրությունից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2006, թիվ 1 (107):
17. Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, յունիս, թիւ 8, էջ 91-101, յուլիս, թիւ 9, էջ 127-132, սեպտեմբեր, թիւ 11, էջ 77-90, նոյեմբեր, թիւ 1(25), էջ 87-96, 1925, մայիս, թիւ 7(31):
18. Մսրըլեան Զ., ԱՄՆ արտաքին քաղաքականութիւնը և Հայկական Հարցը 1900-1976 թթ, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», Պէյրուս, 1977-78, Հ. 2:
19. Ներսիսյան Ա., Արամ Մանուկյանը և հայոց նոր պետականության արարումը, «Էջմիածին», Ե., 2007, մայիս, Ե:
20. Ներսիսյան Ա., Հայերի հոգեբանութեան փոփոխութեան գործոնները

- 1912-1914 թուականներին, «Բագին», Պէյրուս, 2007, Սեպտեմբեր, թիւ 3:
21. Ներսիսյան Ա., Առաջին Աշխարհամարտում հայ կամավորական շարժման սկզբնավորման պատմության դասավանդման հայեցակարգային հիմքերը, «Ակունք» գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2011, թիվ 1:
22. Ներսիսյան Ա., Հայկական հարցի վերաբացումը 1912-1914 թթ., «Նորք», Երևան, 2006, թիվ 3:
23. Ներսիսյան Ա., Իշխան (Նիկոլ Պողոսյան), «Դրօշակ», Երևան, 2000, յունիս, թիւ 6 (1568):
24. Ներսիսյան Ա., Ինչո՞ւ չիրականացաւ Սեւրի պայմանագիրը, «Դրօշակ», Երևան, 2000, դեկտեմբեր, թիւ 1 (1569):
25. Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2005, թիվ 1:
26. Պողոսյան Ա., Փարիզի Վեհաժողովի հայկական հուշագիրը և նրա հետագա ճակատագիրը, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, Երևան, 2002, թիվ 6:
27. Պօղոսեան Ս., Պօղոս Նուպարը և հայկական հարցի զարգացումները 1912-1921 թթ., Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2005, թիւ 1-12:
28. Պողոսյան Ա., Կիլիկիայում հայկական Ազգային օջախ ստեղծելու հարցը, ՀՀ անկախության 20-ամյակին նվիրված «Ազգ, պետություն, հայրենիք. պետականության գաղափարը» երիտասարդ գիտնականների միջազգային գիտաժողովի (2011 թ. նոյեմբերի 6-8, Ծաղկաձոր) հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2012:
29. Պողոսյան Ա., Կիլիկիայի հարցը Սևրի և Լոզանի պայմանագրերում, «Վէմ», Երևան, 2012, թիվ 3 (39):
30. Պողոսյան Ա., Գևորգ Ե. կաթողիկոսի և Պողոս Նուբարի նամակագրությունը (1915 -1918 թթ.), «Էջմիածին», 2013, թիվ 4:
31. Փափազեան Վ., Հայկական բարենորոգումները (1912-1914), «Վեմ», Փարիզ, 1934, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1 (3):

ՀԱՍՄԻԿ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՅԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄԻՏՔԸ 1912-1923
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ
Հեղինակային հրատարակություն
2024

Չափսը՝ 60x84 1/16, թուղթը՝ 80 գ.,
ծավալը՝ 12.0 տ. մ. (192 էջ),
տպաքանակը՝ 160 օրինակ:

Հասմիկ Գուրգենի Սիմոնյան

Ծնվել է Կոտայքի մարզի Ջովուհի գյուղում,
մանկավարժի ընտանիքում:
Ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական
պետական մանկավարժական համալսարանը:
Պատմական գիտությունների թեկնածու է,
դոցենտ:

Մասնակցել է ավելի քան քառասուն վերապատ-
րաստման դասընթացների և տարբեր
գիտաժողովների, ունի երկու տասնյակից
ավել գիտական հոդվածներ:

ISBN 978-9939-0-4456-9

9 789939 044569